

UNIVERZITET U NOVOM SADU
PRIRODNO-MATEMATIČKI FAKULTET
DEPARTMAN ZA GEOGRAFIJU, TURIZAM
I HOTELIJERSTVO

mr Galić Jelica

**DEMOGRAFSKI PROBLEMI
ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE I NJIHOV
UTICAJ NA MORFOLOŠKO-FUNKCIONALNE
PROMENE NASELJA**

Doktorska disertacija

Novi Sad, 2015. godine

PREDGOVOR

Prilikom izrade rada naišla sam na određene poteškoće s obzirom da Bosna i Hercegovina nije izvršila dva popisa stanovništva (2001. i 2011. godine). Stoga sam morala preuzeti i služiti se procenama koje su izvršile statističke službe. Za 2011. godinu sam, neposredno u naseljima, preko razgovora sa stanovništvom i lično napravljene ankete nastojala prikupiti najosnovnije podatke o broju stanovnika u pojedinim naseljima. Tokom izrade rada pomogle su mi razne ustanove i institucije, polazeći od mesnih zajednica, preko opštinskih, županijskih i republičkih. Poseban doprinos u mom radu dali su predstavnici crkava, koji poseduju približno tačan broj stanovnika u svojim naseljima.

Hvala službenicima Federalnog zavoda za statistiku u Sarajevu, županijskog zavoda za statistiku u Širokom Brijegu, službenicima Hidrometeorološkog Zavoda u Sarajevu, MIO/PIO FBiH Mostar, Zavoda za zapošljavanje Zapadnohercegovačke županije Grude, Službama za prostorno uređenje i urbanizam te lokalnim zajednicama koji su mi pomogli pri prikupljanju podataka za ovaj rad.

Iskreno zahvaljujem svojoj mentorici prof. dr Milki Bubalo-Živković (Departman za geografiju, turizam i hoteljerstvo; PMF-a Univerziteta u Novom Sadu) na ukazanom poverenju, poticaju, strpljenju te korisnim savetima koje mi je dala pri izradi ove disertacije.

Na kraju veliko hvala svima koji su pomogli na bilo koji način da ovaj rad bude izrađen valjano, a zbog njihovog velikog broja ne bih ih nabrajala jer bih možda neke i zaboravila. Posebno zahvalnost želim izraziti svojoj porodici i prijateljima na podršci, razumevanju i strpljenju.

Novi Sad, 2015. godine

Jelica Galić

SADRŽAJ

1. UVOD	7
1.1. PREDMET ISTRAŽIVANJA	9
1.2. CILJ, SVRHA ISTRAŽIVANJA I HIPOTEZE	11
1.3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA I IZVORI PODATAKA	13
1.4. PROSTORNO-ANALITIČKA ŠEMA ISTRAŽIVANJA	15
2. VAŽNOST PROUČAVANJA STANOVNIŠTVA	17
2.1. STANOVNIŠTVO KAO PREDMET INTERDISCIPLINARNOG ISTRAŽIVANJA	19
2.1.1. Geografski aspekt proučavanja stanovništva	21
2.1.2. Praktična primena demografskih istraživanja	23
3. GEOGRAFSKI POLOŽAJ ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE	25
3.1. TERITORIJALNA ORGANIZACIJA I POKRIVENOST	25
3.2. SOBRAČAJNO-GEOGRAFSKI POLOŽAJ	31
4. FIZIČKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE	34
4.1. GEOLOŠKO-GEOMORFOLOŠKE KARAKTERISTIKE	34
4.2. KLIMATSKE KARAKTERISTIKE	39
4.2.1. Temperatura	40
4.2.2. Vlažnost vazduha	44
4.2.3. Vetar	45
4.2.4. Insolacija i oblačnost	47
4.2.5. Padavine	49
4.3. HIDROGEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE	52
4.4. PEDOLOŠKE KARAKTERISTIKE	61
4.5. BIOGEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE	64
5. DRUŠTVENO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE	66
5.1. PRIVREDNE I VANPRIVREDNE KARAKTERISTIKE	67
5.2. MINERALNE SIROVINE	73
5.3. POKAZATELJI STANJA TRŽIŠTA RADA	76
5.4. PROSTORNI RAZMEŠTAJ PRIVREDNIH DELATNOSTI	79
5.5. RAZMEŠTAJ NASELJA	81
6. DEMOGRAFSKE PROMENE ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE	87
6.1. POREKLO I RAZVITAK STANOVNIŠTVA	87
6.2. SAVREMENI DEMOGRAFSKI RAZVITAK ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE	92
6.2.1. Kretanje broja stanovnika Zapadnohercegovačke županije od 1948. do 2011. godine	93
6.2.2. Gustina stanovnika po naseljima i opštinama	111
6.3. PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA	117
6.3.1. Natalitet	119
6.3.2. Mortalitet	123
6.3.3. Prirodni priraštaj	127

6.4.	MEHANIČKO KRETANJE STANOVNIŠTVA	130
6.4.1.	<i>Migracije</i>	131
6.4.2.	<i>Dnevne migracije stanovništva</i>	145
6.5.	STRUKUTRA STANOVNIŠTVA.....	150
6.5.1.	<i>Biološka strukutra stanovništva</i>	151
6.5.1.1.	Starosno-polna struktura stanovništva	153
6.5.1.2.	Starenje stanovništva	165
6.5.2.	<i>Ekonomska strukutra</i>	172
6.5.2.1.	Primarni sektor	180
6.5.2.2.	Sekundarni sektor	182
6.5.2.3.	Tercijarni sektor	182
6.5.2.4.	Kvartarni sektor.....	183
6.5.3.	<i>Obrazovni sastav</i>	183
6.5.4.	<i>Etnički sastav</i>	190
6.6.	DOMAĆINSTVA	193
7.	PROMENE KOD NASELJA KAO POSLEDICA DEMOGRAFSKIH DOGAĐANJA	196
7.1.	PROMENE STEPENA URBANIZACIJE	197
7.2.	PROMENE PROSTORNO-POPULACIONOG SASTAVA.....	198
7.2.1.	<i>Promene gustine stanovništva u naseljima</i>	200
7.2.2.	<i>Unutargradska preseljenja stanovništva</i>	200
7.2.3.	<i>Socijalna topografija grada</i>	201
7.2.4.	<i>Dnevni urbani sistemi</i>	204
7.3.	MORFOLOŠKE PROMENE NASELJA.....	205
7.4.	RASPORED CENTRALNIH FUNKCIJA PO NASELJIMA U ZAPADNOHERCEGOVAČKOJ ŽUPANIJI	217
8.	POPULACIONI I URBANO-RURALNI RAZVITAK ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE I NJEGOVE PERSPEKTIVE.....	221
9.	MOGUĆA REŠENJA DEMOGRAFSKIH PROBLEMA.....	237
10.	ZAKLJUČAK.....	241
11.	LITERATURA	249
IZVORI		254
12.	BIOGRAFIJA	258

OČEKIVANI ORIGINALNI NAUČNI DOPRINOS

O populacionom razvitku Zapadnohercegovačke županije do sada nije bilo značajnijeg istraživanja, osim rada A. Markotića, koji se delimično dotiče ove problematike, dovodeći u vezu pritom promene u demografskoj slici Zapadnohercegovačke županije s posebnim osvrtom na opštinsko područje Širokog Brijega tokom 20. veka s ukupnim društveno-ekonomskim promenama. Od dosadašnjih istraživanja u radu korišteni su razni materijali (članci, zbornici, monografije) koji su publikovani od pedesetih godina 20-og veka pa do danas.

Veliki problem za ovo proučavanje predstavlja kontinuitet popisa stanovništva, jer u periodu od 1991. do 2013. godine nije bilo zvaničnog popisa stanovništva. Tako da će se analize u periodu od 1991. godine do 2011. godine bazirati na prikupljenim podacima od lokalnih zajednica na terenu te preliminarnim podacima iz popisa 2013. godine radi poređenja.

Literatura koja obuhvata ovu tematiku bazira se na naučnim i stručnim člancima vezanim za polje geologije i hidrologije. Većina trenutno raspoloživih podataka obuhvaćena je u prostornim planovima, kao i strategijama razvitka opština i Zapadnohercegovačke županije. Ostali podaci, primerice oni vezani za klimatološke ili demografske karakteristike ovog područja, analizirani su na temelju aktualnih podataka kojima raspolažu relevantne institucije.

Uprkos nedostatku geografske literature koja se odnosi na područje Zapadnohercegovačke županije, postoje radovi koji se bave srodnom tematikom te se odnose na promatrano područje. Međutim, u protekloj deceniji donošene su neke političke odluke koje su uticale na povećanje opsega istraživanja ovoga prostora pa su tako izrađene strategije, nekoliko stručnih studija te veći broj naučno-stručnih radova koji se odnose na ovo područje, a koji su prezentovani na mnogim međunarodnim naučnim i stručnim skupovima.

Rezultati ovog istraživanja mogu se primenjivati na način da teoretski koncept, na kojemu se bazira metoda, mora biti razumljiv donositeljima odluke kako bi oni bili spremni prihvatiti odgovornost za predloge koji proizlaze iz provedene analize. Takođe, rezultati istraživanja moći će se iskoristiti u racionalnijoj izgradnji i razvitku Zapadnohercegovačke županije. Dobiveni rezultati mogu se koristiti kao podloga u edukativne svrhe, za potrebe

obrazovnih ustanova te za razvitak Županije i šire okoline. Rezultati istraživanja zasigurno će se moći primeniti u različite svrhe - za potrebe prostornog planiranja, zaštitu okoline, planiranja socijalne politike itd. Naučno utvrđivanje smernica na kojima treba bazirati ovu procenu, predstavlja najvažniji rezultat za primenu u praksi.

1. UVOD

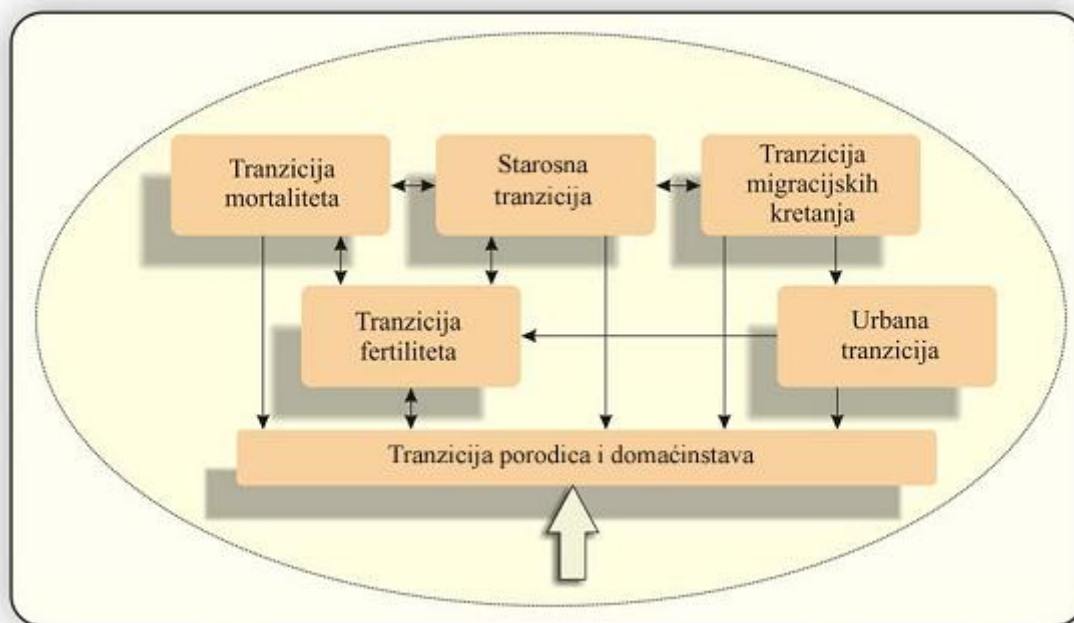
Bosna i Hercegovina poslednjih je nekoliko decenija suočena s brojnim demografskim problemima kojima se pridaje dosta pažnje, jer je poznavanje demografske situacije na nekom prostoru od velike važnosti za donošenje brojnih odluka u javnom i privatnom sektoru. Tako je, na primer, neophodno poznavanje starosnog sastava stanovništva i dominantnih demografskih trendova na nekom području pri planiranju izgradnje škola i dečjih vrtića, stambenih objekata te ostale infrastrukture. Osim toga, dobro poznavanje demografske situacije ključno je pri planiranju privrednih aktivnosti i smernica opšteg razvitka određenog područja.

Zapadnohercegovačka županija je, uz manje oscilacije, već osamdesetih godina 20. veka zabeležila stope nataliteta i fertiliteta karakteristične za brojne razvijene zemlje sveta. Danas takođe beleži smanjenje nataliteta, čemu je značajno pridonela i dugotrajna emigracija. Nadalje, početkom devedesetih godina 20. veka Bosnu i Hercegovinu je, osim procesa generacijske depopulacije, zahvatila i prirodna depopulacija, koja se nastavila do danas.

Dva osnovna savremena demografska procesa u Zapadnohercegovačkoj županiji su depopulacija i starenje stanovništva te je jasno kako je potrebno poduzeti hitne mere za zaustavljanje ili barem usporavanje ovih procesa. Međutim, da bi se uopšte mogle doneti značajne mere, potrebno je imati dobar uvid u intenzitet i prostornu diferencijaciju navedenih procesa, koji se prostorno dosta razlikuju. Područja intenzivne depopulacije su planinski prostori, dok intenzivniji razvitak beleže gradski centri i njihova okolina te delovi uz saobraćajnice i ostali građevinski atraktivni prostori. Područje Zapadnohercegovačke županije poslužiće kao dobar primer za potvrđivanje navedenih tvrdnji. Naime, Zapadnohercegovačka županija obuhvata područje Hercegovine: planinski, priplaninski i ravničarski kraj – tri područja s različitim demografskim razvojnim karakteristikama, ali isto tako područja koja vrlo dobro oslikavaju bosanskohercegovačku demografsku stvarnost.

Koncentracija stanovništva i privrednih delatnosti u gradskom i prigradskom području takođe je uticala na promenu krajolika, što se ogleda u intenzivnoj izgradnji objekata, saobraćajnica i ostale infrastrukture, prostornom širenju gradskih naselja te populacijskom rastu. Posebno je značajan uticaj na spomenute procese imao razvitak privrede, jer je potakao zaposlenje, te izgradnju privatnih objekata i ostale popratne infrastrukture, ali je doveo i do

prekomernog opterećenja prostora. Dakle, demografska situacija i dominantni razvojni trendovi imaju značajnu ulogu u transformaciji posmatranog područja, stoga su predmet geografskog istraživanja. Depopulacija nije isključivo posledica rata 90-ih godina prošlog veka, već rezultat dugoročnih destabilizacijskih procesa prisutnih na tom području već više od pedeset godina.

Slika 1. Tranzicije koje pojedinačno deluju na učinak ukupne demografske tranzicije na društvo (izvor: Weeks, 2005)

Demografski razvitak Zapadnohercegovačke županije potrebno je takođe posmatrati kroz prizmu demografske tranzicije koja je u biti skup međusobno povezanih tranzicija kojima se mogu objasniti uzroci i posledice populacionih promena. Promene u starosnoj strukturi (starosna tranzicija) uzrokovane tranzicijom mortaliteta i fertiliteta dovode do različitih društvenih i privrednih promena, jer se društvo prilagođava neprestanim promenama starosnog sastava. Brz porast broja stanovnika uzrokovan padom mortaliteta koji je izraženiji od pada nataliteta uvek rezultira prenaseljenošću ruralnih područja. Pritom dolazi do tranzicije migracijskih kretanja, posebice prema urbanim područjima (urbana tranzicija). Tranzicija porodica i domaćinstava je, pak, uzrokovala značajne strukturne promene koje su karakteristične za duži životni vek stanovništva, niži fertilitet, stariju dobnu strukturu i brojčanu premoć urbanog nad ruralnim stanovništvom. Sve navedene promene deo su ukupne demografske tranzicije i međusobno su usko povezane (slika 1).

1.1. Predmet istraživanja

Glavni predmet istraživanja doktorske teze je demografska, privredna i urbana promena područja Zapadnohercegovačke županije, odnosno centralnih gradskih i pripadajućih im ruralnih naselja. Promena se sagledava kroz pregled prirodno-geografskih karakteristika koje su imale direktan uticaj na sam nastanak opštinskih središta Županije: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. Prirodno-geografski faktori usloveli su i demografski razvitak koji je usledio nakon inicijalnog naseljavanja ovog dela Zapadne Hercegovine.

Iako je demografski razvitak Zapadnohercegovačke županije u pojedinim segmentima bio specifičan potrebno je razmatrati ga u širem kontekstu, u sklopu sveukupnog populacionog razvitka Federacije Bosne i Hercegovine koji je tokom istorije bio obeležen različitim ekonomskim, političkim, društvenim i drugim faktorima.

Zapadnohercegovačka županija, predmet analize ovoga rada, obuhvata prostor koji je funkcionalno vezan uz četiri središnja naselja (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) te njihova okolna naselja. Po prvi puta će se od 1961. do 2011. godine s demografskog aspekta analizirati područje Zapadnohercegovačke županije u celini te njeni sastavni delovi, opštine, odnosno naselja. Populacioni razvitak Županije relativno je slabo istražen u bosansko-hercegovačkoj naučnoj literaturi; zainteresovanost naučnika do sada je uglavnom bila usmerena na proučavanje stanovništva u sklopu drugih istraživanja. Zbog svoga specifičnog demografskog razvitka, ovo je područje plodno tlo te potencijalni predmet istraživanja naučnika različitih struka (demografa, geografa, ekonomista, sociologa, itd.), no uglavnom ne postoje stručni članci koji bi detaljnije analizirali, primerice, istorijski razvitak, privredu, društveno-geografska i prirodno geografska obeležja i slično.

Područje Zapadnohercegovačke županije je izrazito krševito područje koje je svojim prirodnim uslovima doprinelo da se stanovništvo više decenija iseljava iz ovih krajeva. Prirodne karakteristike ovog područja su uticale na manju gustinu naseljenosti. Nepovoljnost predstavlja i pogranični karakter koji je imao ovaj kraj u istoriji. Naime, tu su se dodirivala velika carstva: tursko, austro-ugarsko, a bio je prisutan i uticaj Mletačke Republike.

Poznate su migracije još iz 19. veka s ovih područja. To su metanastazička kretanja koja je proučavao još Jovan Cvijić. Emigraciona kretanja nisu prestajala ni tokom 20. veka.

Posebno su seoska područja bila zahvaćena procesom emigracije, dok je u gradskim područjima bilo godina kada ih je obeležavala i imigracija.

Proces emigracije iz planinskih područja doveo je i odumiranja pojedinih naselja ili pada broja stanovnika na izuzetno mali broj i to uglavnom starog stanovništva. Lošoj demografskoj slici Županije još više je doprineo rat tokom devedesetih godina prošlog veka. Smanjen prirodni priraštaj ima za posledicu promene kod kontingenata stanovništva, odnosno smanjenje udela mladog stanovništva, radnog i fertilnog kontingenta, a rast udela starijeg stanovništva (Markotić, 2006). To ima direktan uticaj na ekonomsku situaciju u Županiji i smanjenje broja radno sposobnog stanovništva.

Da bi se što realnije sagledao demografski problem neophodno je analizirati celokupnu geografsku situaciju ovoga prostora, od prirodnih do ekonomskih promena, što će biti učinjeno u tezi. Depopulacija ima negativne posledice na funkcije naselja te dolazi do zamiranja pojedinih privrednih delatnosti (ratarstva i stočarstva), a potom će se sagledati i posledice na morfologiju naselja. U pojedinim naseljima je došlo do promene u njihovoj strukturi i obliku osnove naselja, a gotovo sva naselja imaju promene u fizionomiji.

Brojni su radovi koji sagledavaju ovo područje kroz istorijska zbivanja, kao i proučavanje migracija i drugih demografskih procesa. Od važnijih radova iz područja demografije i publikacija koji su korišteni pri izradi ovoga rada svakako valja spomenuti radove A. Markotića (*Stanovništvo zapadne Hercegovine 1948-1991. Prilog poznavanju demografije ekonomski nerazvijenog područja* (1973), *Demografski razvitak Hercegovine* (1983), zatim rad *Katolici u Bosni i Hercegovini između 1463-1995. godine prema crkvenim dokumentima* (1997) autora Franje Marića, *Tužna povijest Hercegovine zemlje* (1997) autora B. Poparića, *Hercegovački franjevački mučenici (1524-1945.)*, (1992), autora A. Nikića, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine* (1955) autora Đ. Pejanovića, ali i stručna literatura, primerice *Demografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima* (2005), autora I. Nejašmića. Navedeni autori proučavaju problem depopulacije perifernih naseljenih mesta te razmatraju mogućnosti eventualne revitalizacije sela, ali daju i podrobniji prikaz depopulacijskih procesa na spomenutim područjima te njihovih posledica.

Do sada je najmanje geografskih radova napisano o Zapadnohercegovačkoj županiji te o pojedinim naseljima Županije, što ukazuje na činjenicu da je to područje dosta slabo istraženo pa se nameće potreba detaljne analize demografskih obeležja u svrhu razumevanja stanja i procesa. A. Markotić je jedini analizirao demografske promene, i to u kontekstu

širokobriješkog kraja, u periodu 1948-1991. godine. Primetan je broj radova koji se bave istorijskom i društveno-ekonomskom problematikom razvitka grada Širokog Brijega te njegove uže okoline, među kojima svakako treba izdvojiti radove koje su napisali A. Markotić, K. Rotim i ostali.

1.2. Cilj, svrha istraživanja i hipoteze

Cilj ovog rada je utvrđivanje demografskih, ekonomskih i funkcionalno - morfoloških promena naselja Zapadnohercegovačke županije u pedesetogodišnjem periodu (od 1961. do 2011. godine). Nakon ovog istraživanja nastaviće se proučavanje i analiza i drugih županija, najprije susednih na prostoru Bosne i Hercegovine, a potom se planira širenje i na prostor regiona. Nakon tih analiza županija i regija radiće se komparacija pojedinih županija i regija da se sagledaju promene kao posledica međuzavisnosti geografskih faktora u navedenom pedesetogodišnjem periodu.

Osnova društvenog i privrednog razvitka neke zajednice jest njeno stanovništvo. Između stanovništva i razvitka postoji snažna uzročno-posledična veza stoga je pri proučavanju i analizi dosadašnjeg razvitka određenog područja i razmatranju njegovih budućih razvojnih perspektiva neophodno istražiti i demografske resurse područja. Naime, društveno-ekonomski razvitak određenog prostora ima snažan uticaj na demografski razvitak tog prostora, ali isto tako populacijske odlike i demografski resursi prostora ključni su za njegov opšti razvitak. Promene u kretanju broja stanovnika i njegovom sastavu mogu dvojako uticati na razvitak – pozitivno (poticajno) ili negativno (destimulativno).

Demografski razvitak rezultat je prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva koji direktno ili indirektno deluju na promenu broja stanovnika te njihov sastav. Osim navedenih faktora prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, na demografske promene značajan uticaj mogu imati i različiti vanjski faktori poput privrednog razvitka, političkih, higijenskih i zdravstvenih prilika, kvaliteta okoline i slično.

U radu se razmatraju demografska obeležja Zapadnohercegovačke županije, odnosno gradskih središta i prigradskih naselja, i to od 1961. godine s posebnim naglaskom na period od 1971. do 2011. godine. Analiza se, u prvom redu, odnosi na naseljena mesta koja su

funkcionalno vezana za glavna gradska središta županije: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg.

Svrha rada je nadopuniti dosadašnje i predstaviti nove spoznaje o području Zapadnohercegovačke županije s demografskog i urbanističkog aspekta. U skladu sa navedenom svrhom mogu se izdvojiti ciljevi samog istraživanja:

1. ukazati na važnost demografskih istraživanja i na mogućnosti njihove primene u praksi;
2. predočiti demografska obeležja Zapadnohercegovačke županije kroz analizu:
 - a) kretanja broja stanovnika kroz istoriju,
 - b) opšteg, prirodnog i prostornog kretanja stanovništva,
 - c) sastava stanovništva (starosni, polni, ekonomski, obrazovni i nacionalni sastav);
3. analizirati uzroke i posledice demografskih kretanja u Zapadnohercegovačkoj županiji te ukazati na određene specifičnosti pojedinih delova Županije;
4. analizirati međuzavisnost demografskog i opšteg razvitka Zapadnohercegovačke županije i ukazati na osnovna razvojna ograničenja;
5. na osnovu relevantnih pokazatelja oceniti mogućnosti demografskog oporavka te privrednog razvitka;

Osnovne polazne hipoteze ovoga rada su:

Hipoteza 1: Prostor Zapadnohercegovačke županije karakteriše starenje stanovništva.

Hipoteza 2: Na prostoru Županije je prisutan porast koeficijenta maskuliniteta.

Hipoteza 3: Zapadnohercegovačka županije ima rast udela gradskog stanovništva.

Hipoteza 4: Na prostoru Županije je sve veći broj naselja koja se gase usled demografskih, političkih i ekonomskih promena.

Hipoteza 5: Prostor Županije karakteriše funkcionalna i fizionomska transformacija gradskih centara.

1.3. Metodologija istraživanja i izvori podataka

S obzirom na kompleksnost teme, u izradi ovoga rada primenjeno je nekoliko naučnih metoda istraživanja u svrhu razrade teme i sinteze postojećih podataka, a s ciljem što preciznijeg rešavanja problematike.

Najvažnija primenjena metoda jest progresivna metoda koja se proteže kroz čitav rad, s obzirom da se bazira na istraživanju pojave koja je započela u prošlosti i traje i danas. Njome se nastoji utvrditi nastanak pojedinih prostornih procesa, što u ovoj temi odgovara kontinuiranom demografskom i ekonomskom razvitku gradskih te susednih im seoskih naselja.

Od ostalih metoda među zastupljenijima je metoda deskripcije kojom se opisuju činjenice unutar pojedinih poglavlja; metodom klasifikacije opisane su činjenice razvrstane prema pojedinim poglavljima; istorijsko-retrogradnom metodom analizirana su postojeća geografska obeležja, i to sukcesivno u prošlost radi rekonstrukcije istorijskog razvitka Zapadnohercegovačke županije. Metodom indukcije i dedukcije, a temeljem analize pojedinih činjenica, dolazi se do opšteg zaključka uz postupke analize, sinteze, apstrakcije i generalizacije. Metoda analize i sinteze primenjena je u postupku proučavanja postojeće literature i izvora, te izvođenja zaključaka na temelju istih, te statistička metoda koja je primenjena prilikom obrade statističkih podataka.

Rasprava i zaključci temelje se na analizi i interpretaciji različitih demografskih statističkih podataka te rezultatima terenskih istraživanja. Analizirani podaci demografske statistike stavljeni su u korelaciju s prostornom stvarnošću te su data uzročno-posledična objašnjenja pojedinih pojava i trendova. Također, naglasak je stavljen na uticaj prošlih zbivanja i savremenih demografskih trendova te na transformaciju proučavanog prostora.

Tekstualni deo rada popraćen je brojnim grafičkim priložima (grafikoni, tematske karte, slike) i tabelama kojima se uveliko olakšava razumevanje prezentovanih rezultata istraživanja te detaljnije ukazuju na različitosti demografskog razvitka pojedinih delova županije. Za analizu i obradu podataka te izradu grafikona korišten je program *Microsoft Office Excel 2007*, a za izradu karata i kartograma programski paketi *ArcGIS 10* te *Corel Draw X5*. Takođe, prilikom izrade rada korišteni su internetski izvori koji svojom tematikom obuhvataju sadržaje vezane za područje Zapadnohercegovačke županije.

U slučajevima kada je metodologija službene demografske statistike to dopuštala, podaci su predočeni na nivou čitave Županije i njenih pojedinih delova, ili samo na nivou naselja. Pri analizi demografske statistike vrlo se često javljaju brojni problemi koji onemogućavaju primerenu analizu određenih pokazatelja. Na navedeni problem već su ukazali I. Lajić i I. Nejašmić (1994) koristeći primer pojedinih opština.

Kod proučavanja demografskog razvitka Zapadnohercegovačke županije javljaju se problemi vezani uz nedostatak određenih statističkih pokazatelja na nivou naselja, administrativno-teritorijalne promene granica naselja, korišćenje različitih popisnih metodologija i slično. Problem predstavlja nepostojanje službenih popisa stanovništva nakon 1991. godine, već isključivo procena, a posebno nedostatka vitalne statistike.

Značajan problem, koji se javlja prilikom analize demografskog i urbanističkog razvitka Zapadnohercegovačke županije jest nedostatak podataka o prirodnom kretanju stanovništva tokom rata devedesetih godina, u periodu od 1991. do 1995. godine. Iz navedenog razloga javljaju se poteškoće pri analizi prirodnog i opšteg kretanja stanovništva, stoga podatke za navedeni period koji su predočeni u grafičkim priložima i u tabelama, treba uzeti sa rezervom.

Treba naglasiti da će, u određenoj meri, na rezultate istraživanja uticaj imati i primena različitih metodoloških pristupa u provedbi službenih popisa. Naime, načelo stalnog stanovništva (*de iure*) primenjivalo se prilikom popisa 1879. godine te u popisima nakon Drugoga svetskog rata: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine, a kasnije popisa stanovništva nije ni bilo do 2013. godine¹. Nakon dvadeset i dve godine popis stanovništva je izvršen u Bosni i Hercegovini 2013. godine. Prema navedenom načelu, stanovnicima određenog naselja smatrani su svi oni koji su imali stalno prebivalište u tom naselju, bez obzira da li su u vreme popisa živeli u naselju ili su bili privremeno odsutni. U ostalim popisima, onima pre Drugoga svetskog rata, primenjeno je načelo prisutnog (*de facto*) stanovništva. Dakle, stanovnicima određenog naselja smatrani su oni stanovnici koji su u trenutku popisa zatečeni u naselju.

S obzirom na navedene metodološke razlike među popisima i problem nepostojanja redovnih popisa stanovništva poslednja dva popisa, jasno je da se podaci između 1991. i

¹ Popis stanovništva u Bosni i Hercegovini, Preliminarni rezultati, a podaci su u obradi, Sarajevo, 2013.

2001. te 2001. i 2011. godine ne mogu u potpunosti upoređivati s podacima prethodnih popisa. Poslednji podaci o kretanju stanovništva s kojima se raspolaže podaci su prikupljeni od strane lokalnih zajednica (crkvene zajednice/župe). Iako ne i službeni, ovi su podaci okvirni pokazatelj trenutnih kretanja u demografskoj slici Zapadnohercegovačke županije.

Veza se ostvaruje pri upoznavanju glavnih prirodnih i društvenih obeležja područja Zapadnohercegovačke županije analizom literature, interpretacijom prostornih i statističkih podataka te korelacijom s dostupnim kartografskim prikazima.

Kao okvir za tumačenje jačine korelacije na temelju dobivenih koeficijenata korelacije korištena je klasifikacija koju predlaže Boris Petz u svojoj knjizi *Osnovne statističke metode za nematematičare* (Petz, 2002). Tumačenje vrednosti korelacije je sledeće: $0,9 < R < 1$ – vrlo visoka korelacija, $0,7 < R < 0,9$ – visoka korelacija, $0,4 < R < 0,7$ – srednje laka korelacija, $0,2 < R < 0,4$ – jaka korelacija, $0 < R < 0,2$ – neznatna korelacija. Tumačenje smera korelacije je učinjeno na sledeći način:

- $R > 0$ ukazuje kako se radi o pozitivnoj korelaciji između posmatranih varijabli, što znači da rast jedne varijable rezultira rastom druge varijable.
- $R < 0$ ukazuje kako se radi o negativnoj korelaciji između posmatranih varijabli, što znači da rast jedne varijable rezultira smanjenjem druge varijable.

1.4. Prostorno-analička šema istraživanja

Kao što je ranije spomenuto, prostorni okvir istraživanja doktorske teze jest područje Zapadnohercegovačke županije. U periodu od 1948. do 2011. godine na ovom su se području dogodile određene administrativno-teritorijalne promene te se menjao broj naselja koja su administrativno pripadala opštinama u Županiji, sem opštine Ljubuški u čijem sastavu u posmatranom periodu nije menjan broj naselja. Tako je prema popisu iz 1971. godine u sastavu opštine Lištica (kasnije opština Široki Brijeg) bilo 31 naselje, 1991. godine 35 naselja s četiri nova naselja: Doci, Podvranić, Potkraj i Rujan (delovi naselja Kočerín), a od 2004. u sklopu opštine nalazi se 34 naselja, s obzirom da je u međuvremenu došlo do spajanja naselja

Duboko Mokro i Pribinovići u jedno naselje (Mokro)². Opština Posušje u sastavu broji 19 naselja, s napomenom da naselje Konjsko u posmatranom periodu nema registrovanih lica³. U sastavu opštine Grude je bilo 11 naselja do popisa 1981. godine, a od 1991. godine novom administrativnom podelom broji ukupno 13 naselja, s dva nova naselja: Drinovačko Brdo (zaselak naselja Drinovci) i Jabuka (zaselak naselja Tihaljina). U administrativnom sastavu opština Ljubuški kroz sve popisne periode od 1948. do 2011. godine beleže se 35 naselja.

Takođe, usled političkih promena tokom 20. veka, došlo je do promene naziva jednog centralnog gradskog naselja i opštine u Županiji: 1952. godine naselje i opština Široki Brijeg preimenovani su u naselje i opštinu Lištica⁴, no 16. listopada 1991. godine, Skupština Bosne i Hercegovine donosi Zakon o vraćanju naziva naseljenog mesta Lištice i opštine u naziv Široki Brijeg.

Prema Vašingtonskom sporazumu potpisanom 1. marta 1996. godine, uspostavljena je Zapadnohercegovačka županija sa sedištem u Širokom Brijegu. Pripadajuće područje Županije su opštine: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg.

² Iz metodoloških razloga vezanih za popis stanovništva 1991. godine, područje širokobriješke opštine, kojemu su tada pripadala 35 naselja, analiziran je na temelju teritorijalno-administrativnog okvira koji je bio važeći za vreme poslednjeg popisa, što ne utiče značajnije na konačnu analizu. Isto vredi i za opštine: Grude i Posušje.

³ Naselje Konjsko (bez stanovnika) u opštini Posušje neće biti prikazano u tabeli ukupnog kretanja stanovnika Zapadnohercegovačke županije.

⁴ Zakon o podeli teritorije NR BiH, Službeni list NR BiH br. 11, godina VIII, od 05. maja 1952. godine.

2. VAŽNOST PROUČAVANJA STANOVNIŠTVA

Stanovništvo je odraz prošlih zbivanja, faktor sadašnjosti i subjekat budućnosti (Nejašmić, 2005). Sa svojim temeljnim karakteristikama koje su promenjive u prostoru i vremenu (broj, brzina brojčanog porasta ili smanjenja, sastav prema različitim obeležjima, prostorna pokretljivost i razmeštaj stanovništva), stanovništvo ima, osim važne uloge u oblikovanju geopovršinske stvarnosti, veliki značaj u svim područjima društvenog života. Stanovništvo je kao demografski resurs, pokretač ekonomskog razvitka, i to u pogledu izvora radne snage te značaja za obim, sastav i brzinu proizvodnje i potrošnje. Bitan faktor proučavanja stanovništva jest i njegov razmeštaj; savremeni razvitak implicirao je i podstakao koncentraciju stanovništva na pojedinim delovima Zemlje, što je rezultiralo nastankom većih i manjih naselja, koja su, kao nosioci ekonomskog razvitka, uglavnom jačala. S druge strane, brojni su prostori depopulacioni, što postaje ograničavajućim činiocem daljnjeg razvitka. Na dalje, važnost proučavanja stanovništva ogleda se i u vezi koju stanovništvo ostvaruje s okolinom. S obzirom na ubrzani rast stanovništva i njegovu sve veću koncentraciju u gradovima, reč je uglavnom o intenzivnoj degradaciji okoline, što za sobom nosi brojne druge posledice koje na kraju mogu rezultirati ograničavajućim činiocem za daljnji razvitak stanovništva. Ne upuštajući se u isticanje značenja stanovništva kao osnove društvenog, ekonomskog i kulturnog života, ali i razvitka analiziranog područja, u radu će ukratko biti analizirane razvojne tendencije u prošlosti: do poslednjeg rata (90-ih godina), zatim nove činjenice nakon njega i na kraju data projekcija za naredni period.

Ukupno stanje i kretanje stanovništva na jednom području rezultanta je nivoa i tendencije razvitka komponenti prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva (nataliteta, mortaliteta, imigracije, emigracije), kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti. Osvrt na tendencije u prošlosti je bitan radi poseda prostora, upoznavanja osnovnih struktura od kojih se polazi u analizu daljnjeg razvitka, te uočavanja tradicionalnih pravaca migracija. Demografski razvitak Zapadnohercegovačke županije ne zavisi samo o procesima na njenom području, već i o funkcijama i demografskim kretanjima širih područja. Tu je i grad Mostar kao regionalni centar, koji ima gravitaciono značenje. Poslednje dve decenije u Županiji dogodile su određene promene u prostornom sadržaju i naseljenosti, a izmenili su se i neki elementi te strukture.

Druga činjenica, važna za izradu ovoga rada i procenu tendencija je nedostatak pouzdanih podataka o broju i sastavu stanovništva nakon zadnjeg rata (90-ih godina 20. veka). Izostali su popisi stanovništva i stanova koji su trebali biti 2001. i 2011. godine. Ipak, službeni popis u Bosni i Hercegovini je urađen u oktobru 2013. godine, čiji rezultati nisu obrađeni do izrade ovoga rada, stoga će biti delimično pomenuti i analizirani. Zbog toga se najčešće koriste podaci koje opštine dostavljaju višim administrativnim jedinicama i Federalnom zavodu za statistiku koji vrši i objavljuje vlastite procene u statističkim godišnjacima, počevši od 1996. godine. Izrada procena stanovništva je vrlo složena, a njihova pouzdanost nedovoljna. Procena stanovništva po starosti i polu je raspoložive samo za period od 2000. godine i to po velikim starosnim grupama (0-14, 15-64, više od 65). Ujedno, za 2006. godinu su raspoložive i procene po pojedinačnim godinama starosti i polu, ali samo za stanovništvo mlađe od 20 godina (0-19).

Izvor informacija jest i *Anketa o radnoj snazi u BiH*, koju jednom godišnje provode entitetske i državna javna statistička služba, a sadrži procene o broju stanovnika, radnom kontingentu, aktivnim i zaposlenim osobama. Podaci iz dosad objavljenih zvaničnih statističkih izvora razlikuju se međusobno: na nivou države za oko 13%, u FBiH za oko 9%. Te razlike neminovno utiču i na kvalitet i pouzdanost prognoze. Iz navedenog je jasno da rezultati raspoloživih procena stanovništva ne mogu biti kvalitetno iskorišteni kao polazni za izradu tačnih demografskih projekcija.

Iako se ovaj naučni rad bavi savremenim demografskim razvitkom Zapadnohercegovačke županije, neophodno je dati pregled istorijsko-geografskog razvitka stanovništva ovog područja iz razloga što bez određenih saznanja o demografskom razvitku tokom prošlosti nije moguće u potpunosti razumeti današnja kretanja i trendove. Samo istorijsko-geografska perspektiva može prikazati razvitak stanovništva tokom proteklih decenija i vekova, koji je važan za razumevanje određenih procesa; može otkriti odnos između rasta i smanjenja broja stanovnika i promene u ekonomiji i okolini te kako su ti procesi uticali na stvaranje geografske okoline kakve danas poznajemo (Coleman, Salt, 1992).

2.1. Stanovništvo kao predmet interdisciplinarnog istraživanja

Stanovništvo sa svojim osnovnim karakteristikama poput broja, razmeštaja, sastava i prostorne pokretljivosti ima izuzetno značajan uticaj na oblikovanje životnog prostora te organizovanje privrednog života. Stoga svaka promena u populacionim obeležjima odražava se u organizaciji života na određenom području.

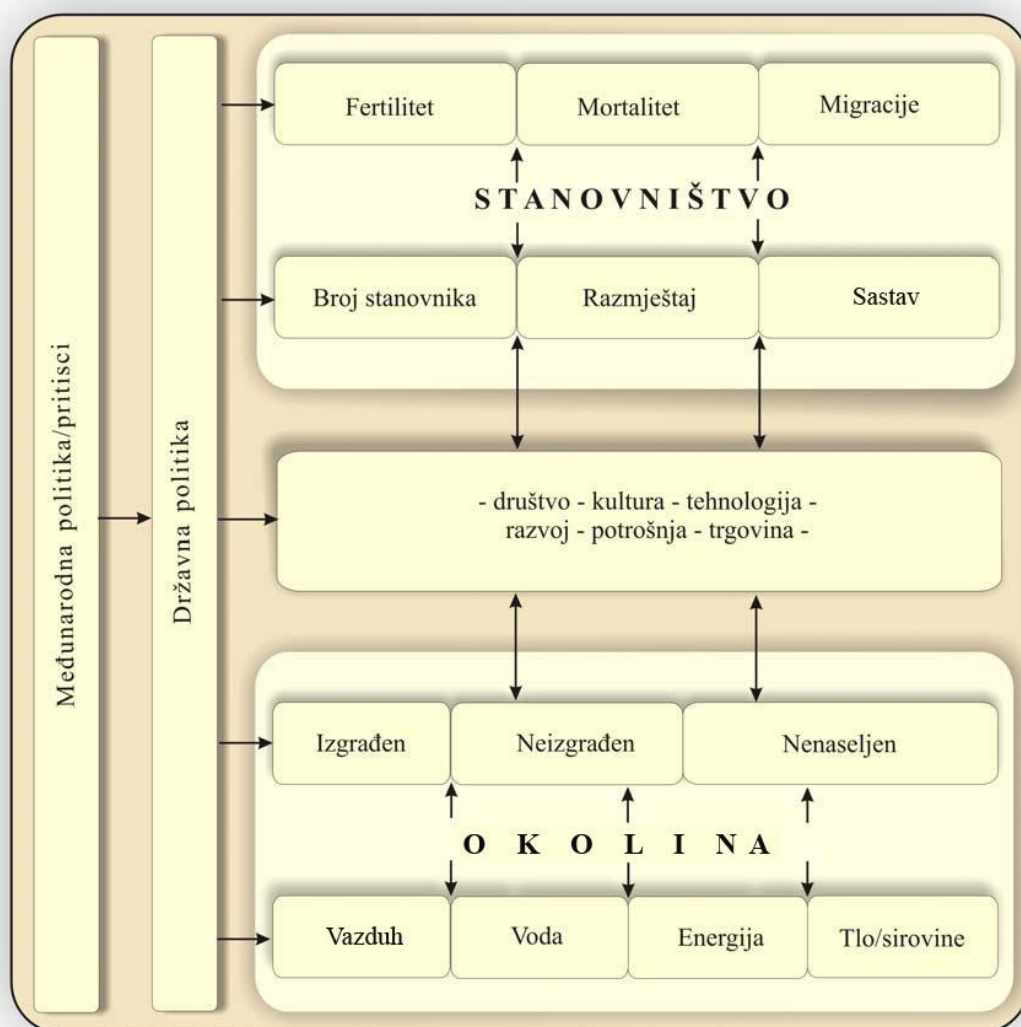
Međutim, za određivanje smernica razvojnih strategija neophodno je poznavati prirodno-geografske i ljudske potencijale, stoga se proučavanjem stanovništva s različitih aspekata bave brojne nauke i naučne discipline. Budući da je predmet istraživanja tih naučnih disciplina isti (stanovništvo) jasno je zašto se često smatra da je granica između demografije, statistike, ekonomije, sociologije i geografije stanovništva dosta nejasna (Woods, 1982, Barrett, 1992).

Istraživanje stanovništva najčešće se temelji na proučavanju triju osnovnih komponenti populacionog kretanja – rađanja, umiranja i prostorne pokretljivosti. Pored toga proučavaju se i sastav stanovništva, kao i demografske promene.

Treba spomenuti dve teorije koje i danas pobuđuju značajan interes onih koji se bave proučavanjem stanovništva – teorija demografske tranzicije te Maltusova teorija o odnosu stanovništva i raspoloživih resursa⁵. Teorija demografske tranzicije značajna je po tome što je pružila jedan konceptualni okvir unutar kojeg se može posmatrati promenljiv odnos između mortaliteta, fertiliteta i opšteg razvitka u prostoru i vremenu. U poslednjih dvestotinjak godina mnogo se raspravljalo o različitim teoretskim konceptima, o odnosu stanovništva i resursa povezanih uz Maltusovu teoriju da će rast broja stanovnika nadmašiti rast resursa te će dovesti do krize opstanka. Njegova razmišljanja temeljila su se na dvema fiziološkim postavkama: 1. ljudima je neophodna hrana; 2. njihov polni nagon će i dalje ostati temeljni deo njihovog postojanja. Uzevši te dve činjenice, kao i skup drugih okolnosti, zaključak je bio da će se u budućnosti stanovništvo povećavati geometrijskom progresijom (1, 2, 4, 8, 16), a proizvodnja sredstava za opstanak (hrane) aritmetičkom progresijom (1, 2, 3, 4, 5) (Malthus, 1798).

⁵ *Pojam istraživanje stanovništva (engl. population studies) u ovom kontekstu odnosi se na proučavanje tog fenomena u širem smislu, odnosno s aspekta proučavanja svih nauka i naučnih disciplina čiji je objekat istraživanja stanovništvo.*

Marks i Engels imali su drugačije viđenje cele situacije – bili su skeptični u pogledu Maltusovih večnih zakona, odnosno zakona prirode, smatrajući da je ljudska aktivnost proizvod određenog društvenog i privrednog okruženja. Osnovna marksistička perspektiva bila je da svaki istorijski način proizvodnje ima svoje posebne populacione zakonitosti čija je vrednost istorijska. Tako su prema marksističkim sledbenicima posledice kapitalizma prenaseljenost i siromaštvo, dok će novi socijalistički društveni odnosi apsorbovati rast stanovništva bez ikakvih popratnih učinaka (Weeks, 1999).

Slika 2. Faktori koji utiču na odnos između stanovništva i okoline
(izvor: Clarke, 1995)

Različite hipoteze proizašle iz teorija deo su i geografskog istraživanja stanovništva u čijem su središtu proučavanja odnos između čoveka i okoline te prostorna diferencijacija

gustine naseljenosti i njeni uzroci (slika 2). Proučavanje stanovništva uključuje istraživanje mortaliteta, nataliteta i migracije odvojeno i kombinovano (Woods, 1982). U decenijama nakon Drugoga svetskog rata dogodile su se brojne korenite promene u društvu te u ulogama pojedinih država, što se ogledalo u brojnim sferama života: geopolitičkoj (npr. Hladni rat, osamostaljenje bivših kolonija), ekonomskoj (npr. jačanje privrede pojedinih svetskih država, porast međunarodne trgovine), kulturnoj (npr. jačanje sekularizma) te u društvenim odnosima (npr. pojave nemira u gradovima, povećana zaposlenost žena) (Bailey, 2005). Uporedo s tim promenama koje su se odražavale u veličini, rastu i ponašanju određenih populacionih grupa, jačao je i interes za proučavanjem stanovništva s različitih aspekata.

2.1.1. Geografski aspekt proučavanja stanovništva

Kao jedna od nauka, odnosno naučnih disciplina koja se bavi proučavanjem stanovništva, demografija ima vlastiti pristup i metodologiju istraživanja tog fenomena.

Geografija stanovništva se, kao izdvojena disciplina geografije, pojavila pedesetih godina prošlog veka. Pri proučavanju istorijskog razvitka geografije stanovništva potrebno je uzeti u obzir nekoliko međusobno povezanih faktora: statistiku stanovništva, kartografske prikaze, ljudske činioce u geografiji, razvitak drugih disciplina koje se bave proučavanjem stanovništva, društvene interese te institucionalni okvir. Prema J. Beaujeu-Garnier (1966) geografija stanovništva opisuje demografske činjenice u kontekstu njihovog trenutnog okruženja, dok J. Clarke (1965) smatra da je srž geografije stanovništva demonstrirati na koji su način prostorne različitosti u raspodeli, sastavu, migraciji i rastu stanovništva povezane s prostornim različitostima u prirodi samih mesta.

U tim tradicionalnim pristupima smatralo se da je usmerenost na prostorni razmeštaj dovoljna da bi se geografija stanovništva razlikovala od demografije, koja se više bavi samim stanovništvom i njegovim obeležjima koristeći vremensku umesto prostorne dimenzije. Međutim, uvek se postavljalo pitanje koja su to obeležja stanovništva koja bi trebala biti prikladna za proučavanje demografije. Postoje tvrdnje da središnji deo istraživanja uključuje razmeštaj, gustinu, starosno-polni sastav, nupcijalitet, fertilitet, mortalitet i migraciju.

Mišljenja se poprilično razlikuju da li bi obeležja poput zanimanja, religijskog, jezičnog i etničkog sastava trebala biti u središtu demografskog zanimanja, jer bi tad bilo teško razlikovati geografiju stanovništva od socijalne geografije. Dva su pitanja dominirala u tradicionalnom pristupu geografskom proučavanju stanovništva: *gde?* i *zašto tamo?* Ovo

poslednje pitanje preusmerava interes demografa prema ekologiji, budući da su prostorna obeležja stanovništva velikim delom određena ukupnom geografskom realnošću. Može se zaključiti da je prava srž geografije stanovništva analiza i objašnjenje složenih međusobnih veza između fizičke i društvene okoline s jedne strane, te stanovništva s druge (Clarke, 1965).

U svojim istraživanjima, geografija stanovništva uključuje rezultate istraživanja ostalih geografskih disciplina (npr. ekonomske i istorijske geografije, turističke geografije, geomorfologije, klimatologije, biogeografije itd.), stoga se može smatrati značajnom vezom između tradicionalno razdvojenih elemenata fizičke i socijalne geografije. Isto tako, geografija stanovništva koristi i rezultate istraživanja ostalih nauka i disciplina koje se bave proučavanjem stanovništva na različitim nivoima i s različitih aspekata (prvenstveno demografije, sociologije i psihologije).

Analitički rad u geografiji stanovništva napravio je značajan odmak od *ad hoc* empirijskih istraživanja pojedinih demografskih situacija te se preusmerio na ostvarivanje dvaju središnjih ciljeva: utvrđivanja demografskih obeležja, pravilnosti i zakonitosti u prostoru te objašnjavanja određenih obeležja putem procesa koji ih na različite načine stvaraju, menjaju i zamenjuju. Jedno od najvažniji tehnoloških dostignuća koje je imalo značajan uticaj na geografiju, pa tako i geografiju stanovništva, jest geografski informacijski sistem (GIS), posebno zato što su u svim aspektima proučavanja stanovništva obim, kvalitet i dostupnost podataka od izuzetnog značenja (Jones, 1990). U središtu zanimanja savremene geografije stanovništva i njenog pristupa prostornim procesima i prostornoj interakciji jeste dinamika stanovništva, posebno prostorni razmeštaj ljudskih resursa (Nejašmić, 2005).

U demografskim istraživanjima najčešće se izdvaja pet najznačajnijih metodologija koje se koriste u geografskom proučavanju stanovništva: empirizam, pozitivizam, bihevioralizam, humanizam i strukturalizam (Woods, 1986). Proučavanja vezana uz populacioni razvitak i njegov međuodnos s resursima i okolinom posebno su se intenzivirala razvitkom ekoloških ideja, naročito kroz pojam nosivost prostora (engl. *carrying capacity*). Pojam nosivosti prostora odnosi se na broj ljudi koji mogu živeti na određenom prostoru na osnovu fizičkih resursa i načina na koji se ti resursi koriste da ne bi došlo do njihovog potpunog iscrpljivanja (Miller, 1998).

2.1.2. Praktična primena demografskih istraživanja

Geografija stanovništva proučava geoprostornu organizaciju stanovništva te kakav ta organizacija ima uticaj na društvo. Demografsko istraživanje, osim što uključuje proučavanje prostornog rasporeda, veličine i sastava stanovništva koji su pod direktnim uticajem fertiliteta, mortaliteta i migracije, takođe se bavi time kako sve te demografske promene utiču na privredni razvitak, ekološke promene te socijalna pitanja.

Suburbanizacija u razvijenim zemljama rezultat je migracija brojnih porodica i pojedinaca koji su odlučili napustiti središte grada i nastaniti se na njegovim periferijama. Ta vrsta metropolitanske decentralizacije značajna je zbog toga što doprinosi stvaranju pritiska na ruralni i zeleni pojas, smanjenju finansiranja škola u centru grada, nastavlja segregaciju pojedinih društvenih grupa te može dovesti do slučaja da žene iz suburbanih delova grada teže nalaze posao (Bailey, 2005). Prenaseljenost pojedinih delova sveta, pa i unutar samih zemalja, rezultira degradacijom okoline i iscrpljivanjem prirodnih resursa.

Demografsko starenje stanovništva značajan je društveni i privredni problem jer u isto vreme povećava pritisak na ionako smanjen obim radne snage, s jedne strane, te iziskuje veća socijalna davanja od strane države, s druge strane. Globalizacija je još jedan savremeni proces koji utiče na stvaranje državne politike prema stanovništvu. Naime, u svetlu savremenih otvaranja granica i stvaranja određenih ekonomsko-interesnih zajednica omogućen je slobodniji protok ljudi, informacija i dobara, što ima višestruke posledice na društva, privredu i politiku. Dok neke zemlje podstiču doseljavanje stanovništva iz drugih zemalja, jer imigranti prihvataju ona radna mesta koja domaće stanovništvo ne želi ili jednostavno ne postoji dovoljno kvalifikovane snage za određeni posao, druge pak uvode ograničenja broja imigranata iz niza razloga – društvenih, privrednih, političkih, sigurnosnih i slično. Upravo ta dinamička komponenta kretanja stanovništva jedan je od predmeta istraživanja, ne samo geografije stanovništva, već i sociologije, psihologije, ekonomije i drugih. Osim što direktno utiče na promenu broja stanovnika i njihov sastav, na obim i sastav radne snage, migracije indirektno utiču i na fertilitet i starosni sastav u budućnosti. Isto tako vrlo je zanimljivo proučavati migraciju s psihološkog i sociološkog aspekta – psihološke razloge (*push* i *pull* faktore) koji su uticali na odluku o preseljenju, potom stavove i razmišljanja lokalnog stanovništva prema doseljenicima i njihovo prihvatanje.

Pozitivne strane: omogućeno je preseljenje kvalifikovane radne snage s istoka i pronalaženje posla u zapadnim zemljama u kojima je postojao manjak tih vrsta zanimanja.

Demografsko starenje u razvijenim evropskim zemljama uzrokovalo je smanjenje broja *domaćih radnika*, stoga je rezultat slobodnog protoka radne snage bio ujednačavanje odnosa ponude i potražnje radne snage. Međutim, dolazak mlade radne snage s istoka nije pogoršao već postojeću krizu identiteta u zapadnim zemljama. Ovaj slučaj pokazuje značaj demografske međuzavisnosti potrebe za stanovništvom (potrošnja) i snabdevanja (doseljena radna snaga) koje su usko povezane s fertilitetom, imigracijom i starenjem.

Istraživanja u savremenoj demografiji temelje se na dva osnovna cilja (Jones, 1990):

- a) utvrđivanje populacionih karakteristika, odnosno njihovih pravilnosti i zakonitosti u proučavanom prostoru te
- b) objašnjavanje tih zakonitosti putem različitih prostornih procesa koji ih oblikuju i modifikuju.

Navedena istraživanja svoj smisao dobivaju tek u praktičnoj primeni njihovih rezultata s ciljem bolje organizacije prostora te ukupnog društvenog života određenog prostora. Brojni su aspekti savremenog društva kojima su demografska istraživanja od izuzetne važnosti, jer bez poznavanja istorijskih dimenzija populacionih promena te naučno utemeljenih predviđanja budućih kretanja nije moguće formulisati smernice razvitka u budućnosti. Demografska kretanja nedvosmisleno utiču na korištenje prirodnih resursa, stoga je s ciljem zaštite od prekomerne eksploatacije prirodnih bogatstava neophodno pratiti i analizirati kvantitativne i kvalitativne populacione promene. Uporedo s brojnim problemima koji su se počeli pojavljivati u društvu i naseljenim delovima sveta tokom 20. veka, a kao posledica brzog rasta broja stanovnika i potrošnje dobara, povećavao se i interes naučnika, šire javnosti i vlada pojedinih država za populacione probleme na svim nivoima, od globalnih do lokalnih.

3. GEOGRAFSKI POLOŽAJ ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE

Prema *Opštem okvirnom sporazumu za mir u Bosni i Hercegovini* (tzv. *Dejtonski sporazum*) potpisanom u Dejtonu 21. novembra 1995. godine, Bosna i Hercegovina se sastoji od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republike Srpske (RS), a od 8. marta 2000. godine i Distrikta Brčko. Zakonom o federalnim jedinicama Federacija Bosne i Hercegovine sastoji se od deset kantona (županija), 79 opština te pripadajućih naselja, a nazivi i sedišta kantona utvrđuju se Ustavom kantona⁶. Glavni grad Federacije je Sarajevo.

Zapadnohercegovačka županija nalazi se u jugozapadnom delu Bosne i Hercegovine, i kao takva, graniči s Republikom Hrvatskom na njenom jugozapadnom delu, dok se sa istoka graniči s Hercegovačko-neretvanskom županijom, a na severu s Hercegbosanskom županijom/kantonom. Županija se prostire od severne strane planine Čvrsnice pa sve do granice s Republikom Hrvatskom. Županijsko sedište je u Širokom Brijegu. Pored opštine Široki Brijeg, Županija obuhvata i još tri opštine: Grude, Ljubuški i Posušje.

Što se prirodno-geografskih obeležja tiče, Županija se nalazi na području kojega obeležavaju plodne doline, ali i visoki planinski masivi: Čvrsnica, Čabulja, Zavelim, Lib i Kušanovac. Najviša među njima je Čvrsnica s vrhom Pločno koji se nalazi na 2228 m nadmorske visine. Područje Županije karakteriše i velika vertikalna raščlanjenost, s obzirom da je reč o području koji se nalazi na nadmorskim visinama koje se kreću u rasponu od 60 do čak 2 228 m. Skladno tome, Županija pripada dvema geografskim celinama, a reč je o Niskoj Hercegovini i Visokoj Hercegovini, kojoj pripada gotovo čitav severni deo Županije.

3.1. Teritorijalna organizacija i pokrivenost

Županija Zapadnohercegovačka utemeljena je 1996. godine i čine je četiri opštine: Široki Brijeg kao sedište, te opštine Grude, Ljubuški i Posušje (karta 1). Županija je površinom (1 362,2 km²) i brojem stanovnika (81 433) sedmi po veličini kanton u Federaciji.

⁶ Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 9/96, Sarajevo, 1996.

Gustina naseljenosti Zapadnohercegovačke županije je ispod proseka Federacije (89,5 st./km²) i iznosi 59,8 st./km² (2010) (tabela1).

Karta 1. Geografski položaj i teritorijalna pokrivenost Zapadnohercegovačke županije unutar Bosne i Hercegovine odnosno Federacije Bosne i Hercegovine,
(Izvor: Prostorna osnova opštine Grude u Prostorni plan opštine Grude za period 2009. do 2028. godine, Ministarstvo prostornog uređenja, resursa i zaštite okoliša Županije Zapadnohercegovačke, Zagreb, Mostar, Čitluk, 2012.)

Tabela 1. Kantoni (županije) Federacije Bosne i Hercegovine prema površini,

broju stanovnika i gustini naseljenosti (2010.)⁷

	Površina (km ²)	Broj stanovnika (2010.)	Gustina (st./km ²)
Federacija Bosne i Hercegovine	26 110,5	2 337 660	89,5
Unsko-sanski kanton	4 125,0	287 869	69,8
Kanton Posavski	324,6	39 520	121,7
Tuzlanski kanton	2 649,0	499 047	188,4
Zeničko-dobojski kanton	3 343,3	400 126	119,7
Bosansko-podrinjski kanton	504,6	32 931	65,3
Srednjobosanski kanton	3 189,0	254 572	79,8
Hercegovačko-neretvanski kanton	4 401,0	225 268	51,2
Zapadnohercegovački kanton	1 362,2	81 433	59,8
Kanton Sarajevo	1 276,9	436 572	341,9
Kanton 10	4 934,9	80 322	16,3

Izvor: Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.

Upravno i administrativno sedište Zapadnohercegovačke županije jest Široki Brijeg. Ono je, brojem stanovnika, ujedno i najveće opštinsko središte (26 267 lica). Gustina naseljenosti opštine Široki Brijeg iznosi 67,8 st./km², što je nešto više od proseka Županije, no manje od proseka Federacije (2010) (tabela 2).

Tabela 2. Opštine Zapadnohercegovačkog kantona (županije) prema površini, broju stanovnika i gustini naseljenosti (2010.)

	Površina (km ²)	Broj stanovnika (2010.) ⁸	Gustina (st./km ²)
Zapadnohercegovački kanton	1362,2	81 433	59,8
Široki Brijeg	387,6	26 267	67,8
Grude	220,8	15 465	70,0
Ljubuški	282,7	23 689	83,8
Posušje	461,1	16 012	34,7

Izvor: Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.

Opština Široki Brijeg zauzima površinu od 387,6 km², a graniči se sa sledećim opštinama: Posušje (dužina granice iznosi 25,7 km), Grude (21,7 km), Ljubuški (6,8 km), Čitluk (15,5 km) i Mostar (48,3 km). Granica s Mostarom i Čitlukom ujedno je i granica s Hercegovačko-neretvanskom županijom/kantonom. Statističko područje opštine Široki

⁷ Procena prisutnog stanovništva na dan 30. juna 2010. godine, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.

⁸ Procena prisutnog stanovništva na dan 30. juna 2010. godine, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.

Brijeg, obuhvata središnje naselje Široki Brijeg (ujedno i sedište Zapadnohercegovačke županije) i 33 naselja ruralnog tipa: Biograci, Buhovo, Crne Lokve, Čerigaj, Dobrič, Dobrkovići, Doci, Donja Britvica, Donji Crnač, Donji Gradac, Dužice, Gornja Britvica, Gornji Crnač, Gornji Gradac, Gornji Mamići, Grabova Draga, Izbično, Jare, Knešpolje, Kočerin, Lise, Ljubotići, Ljuti Dolac, Mokro, Oklaji, Podvranić, Privalj, Potkraj, Rujan, Rasno, Trn, Turčinovići i Uzarići⁹. Najveće je naselje, površinom i brojem stanovnika, gradsko naselje i opštinsko središte Široki Brijeg (slika 3).

Slika 3. Panorama - Široki Brijeg
(Izvor: URL 1)

Opština Posušje se nalazi na površini od 461,1 km², a prema podacima iz 2010. godine u opštini živi 16 012 stanovnika. Opština Posušje spada među ređe naseljene opštine u Federaciji, a njena gustina iznosi svega 34,7 st./km², daleko ispod proseka Federacije. Osim gradskog središta (slika 4), opština obuhvata još 18 naselja ruralnog tipa: Bare, Batin, Broćanac, Čitluk, Gradac, Konjsko, Osoje, Podbila, Poklečani, Rastovača, Sutina, Tribistovo, Vinjani, Vir, Vrpolje, Vučipolje, Zagorje i Zavelim (2010).

⁹ Zakon o utvrđivanju naseljenih mesta i izmenama u nazivima naseljenih mesta u određenim opštinama – pročišćeni tekst, Službeni list SR Bosne i Hercegovine, br. 24/86, 33/90, 32/91 i Službene novine FBiH br. 14/04.

Slika 4. Panorama - Posušje
(Izvor: URL 2)

Ljubuški je bivše upravno središte Zapadne Hercegovine, ali povlačenjem novih županijskih granica sredinom 90-ih godina 20. veka Ljubuški postaje opština u sastavu Zapadnohercegovačke županije, a svoju ulogu prepušta Širokom Brijegu. Opština zauzima površinu od 282,7 km² i tamo živi ukupno 23 689 stanovnika (2010). Gustina naseljenosti iznosi 83,6 st./km² što opštinu stavlja na vrh najgušće naseljenih područja Zapadnohercegovačke županije. Osim centralnog gradskog naselja (slika 5) opština obuhvata još 34 naseljena mesta: Bijača, Cerno, Crnopod, Crveni Grm, Dole, Grab, Grabovnik, Gradska, Greda, Grljevići, Hardomilje, Hrašljani, Humac, Kašće, Klobuk, Lipno, Lisice, Miletina, Mostarska Vrata, Orahovlje, Otok, Pregrađe, Proboj, Prolog, Radišići, Stubica, Studenci, Šipovača, Teskera, Vašarovići, Veljaci, Vitina, Vojnići i Zvirici.

Slika 5. Panorama - Ljubuški
(Izvor: URL 3)

Opština Grude, površinom je najmanja opština u Zapadnohercegovačkoj županiji i zauzima površinu od 220,8 km². Opština se graniči s opštinama Ljubuški, Široki Brijeg i Posušje, te s Republikom Hrvatskom, a osim središnjeg gradskog naselja (slika 6) u sastavu opštine (iz popisa 1991) se nalazi još 12 naseljenih mesta ruralnog tipa: Blaževići, Borajna, Donji Mamići, Dragićina, Drinovačko Brdo, Drinovci, Gorica, Jabuka, Puteševica, Ružići, Sovići i Tihaljina. U opštini živi ukupno 15 465 stanovnika i gustina naseljenosti iznosi 70,0 st./km² (2010).

Slika 6. Panorama - Grude;
(izvor: URL 4)

3.2. Sobračajno-geografski položaj

Zapadnohercegovačka županija se nalazi na dobrom saobraćajno-geografskom položaju koji je, skladno s privrednim mogućnostima, dobro iskorišten, i to uglavnom u pogledu putnih pravaca (karta 2). Najbliža železnička pruga prolazi kroz Mostar.

Široki Brijeg je grad u južnom delu Bosne i Hercegovine i središnje je gradsko naselje opštine Široki Brijeg, ali i sedište Zapadnohercegovačke županije. Grad je smeštan na reci Lištici i nalazi se 25 km zapadno od Mostara. Zahvaljujući svom položaju, Široki Brijeg je bio u prošlosti, a i danas je važno saobraćajno čvorište gdje se ukršta nekoliko magistralnih putnih pravaca: Mostar – Split, Mostar – Posušje – Kupres – srednja Bosna te Mostar – Livno (Bihać – Zagreb). Regionalnom putnim pravcem povezan je s Ljubuškim i Čitlukom te Grudama. Reč je o putnom pravcu koji preko Gruda i Imotskog povezuje Mostar sa Splitom te putni pravac koji povezuje zapadnu Bosnu s Mostarom i dolinu Neretve sa srednjim i južnim Jadranom. Sama opština saobraćajno je povezana samo drumskom mrežom, a ukupna dužina lokalnih i nerazvrstanih puteva na području opštine iznosi oko 400 km. Grad je od obale Jadranskog mora (luka Ploče) udaljen 88 km¹⁰.

Posušje se u sklopu istoimene opštine nalazi u severnom delu Zapadnohercegovačke županije. Ovo je gradsko središte udaljeno 29 km od Širokog Brijega, 54 km od Mostara, 10 km od Imotskog, te 71 km od Makarske. Posušje je saobraćajno čvorište nekoliko važnih putnih pravaca, a najvažniji su Sarajevo – Mostar – Split te Mostar – Posušje – Kupres – srednja Bosna, što Posušju u saobraćajnom smislu daje veliku geostratešku važnost. Takođe, jedan od važnih elemenata daljnjeg saobraćajnog razvitka jest i postojanje spoljašnjeg saobraćajnog prstena. Pojedini problemi ogledaju se kroz delimičnu asfaltiranost pojedinih puteva, na primer Rakitno – Blidinje, ali i saobraćajna zakrčenja na pojedinim deonicama (Vranić – Kočerin te Vir – Vinica). Dužina drumskih saobraćajnica na području opštine Posušje je 18 km magistralnih, 80 km regionalnih i 124 km lokalnih puteva¹¹.

Ljubuški se nalazi u zapadnoj Hercegovini i zauzima krajnji južni deo Zapadnohercegovačke županije. Zajedno s okolnim naseljima formira opštinsko središte koje

¹⁰ *Strategija razvitka opštine Široki Brijeg za period od 2006. do 2015. godine, Široki Brijeg, 2006.*

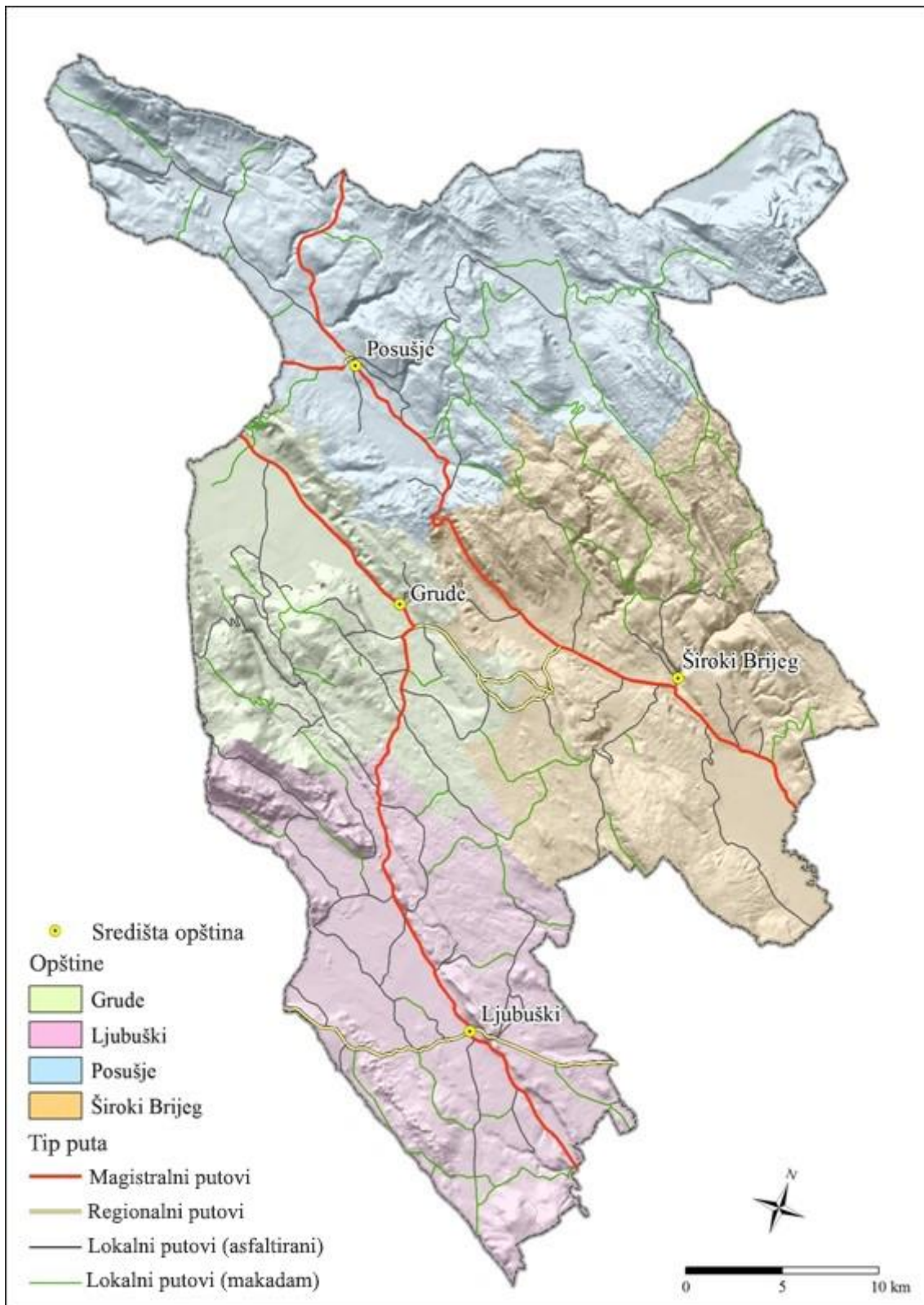
¹¹ *Strategija razvitka opštine Posušje 2006-2012., Posušje, 2006.*

se nalazi na desnoj strani donjeg toka Neretve, obuhvaćajući reku Trebižat i njene pritoke. Susedne opštine su Čapljina i Metković na jugu, Čitluk prema istoku, Grude i Široki Brijeg prema severu i Vrgorac prema zapadu. Prostor gravitira između kontinentalnog zaleđa zapadne Hercegovine, doline Neretve te jadranskog zaleđa, što daje izvrsne prednosti u pogledu geosabračajnog položaja. Grad je povezan s ostalim centralnim i okolnim naseljima Županije, a najvažniji drumski pravci jesu Zagreb – Banjaluka – Posušje – Grude – Ljubuški – Ploče te Budimpešta – Osijek – Sarajevo – Ploče (Koridor V_c) koji delimično prolazi opštinom Ljubuški. Grad je od Mostara udaljen 36 km, Makarske 55 km, Splita 120 km, Dubrovnika 130 km te Sarajeva 170 km¹².

Opština Grude obuhvata središnji i zapadni deo Zapadnohercegovačke županije. Šire opštinsko područje Gruda rasprostranjeno je oko Grudskog polja, a sam grad smešten je na južnim i jugozapadnim padinama Vitroše te na severoistočnom rubu Grudskog polja, što mu daje povoljne prostorne uslove urbanog razvitka. Istoimeno središnje gradsko naselje udaljeno je 49 km od Mostara, 19 km od Imotskog, te 100 km od Splita. Grude je takođe kvalitetno povezano s okolinom, a od važnijih putnih pravca koji ovuda prolaze valja izdvojiti Split – Mostar – Sarajevo te pravac Zagreb – Banjaluka – Posušje – Grude – Ljubuški – Ploče. Problem predstavlja jedan od magistralnih puteva koji prolazi samim središtem grada. Zbog velikog saobraćaja nameće se potreba izgradnja zaobilaznice koja bi trebala rasteretiti deo saobraćaja¹³.

¹² *Strategija ekonomskog razvitka opštine Ljubuški za period od 2007. do 2012. godine, Ljubuški, 2007.*

¹³ *Strategija razvitka opštine Grude za period do 2015. godine, Grude, 2007.*

Karta 2. Drumske saobraćajnice na području Zapadnohercegovačke županije; (Izvor: Autor rada)

4. FIZIČKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE

Kao i u slučaju brojnih drugih razvijenih opštinskih, županijskih ili regionalnih središta, prirodno-geografske karakteristike važan su činilac razvitka središnjih gradskih i ruralnih naselja u sastavu Zapadnohercegovačke županije. Fizičko-geografske karakteristike bitno su uticale na prostornu organizaciju posmatranog područja. Konfiguracija terena i vodotoka te njeno pružanje u pravcu SZ - JI (tzv. dinarski pravac pružanja) definisao je i glavno područje razvitka središnjih gradskih naselja koji, s manjim uzvišenjima, zapravo čini povoljan prostor razvitka naselja i samih opština. U daljem tekstu ovog odeljka dat je pregled prirodno-geografskih obeležja, s posebnim naglaskom na ona geološko-geomorfološka, klimatska i hidrografska koje su uveliko uticala na nastanak i razvitak središnjih naselja posmatranoga područja.

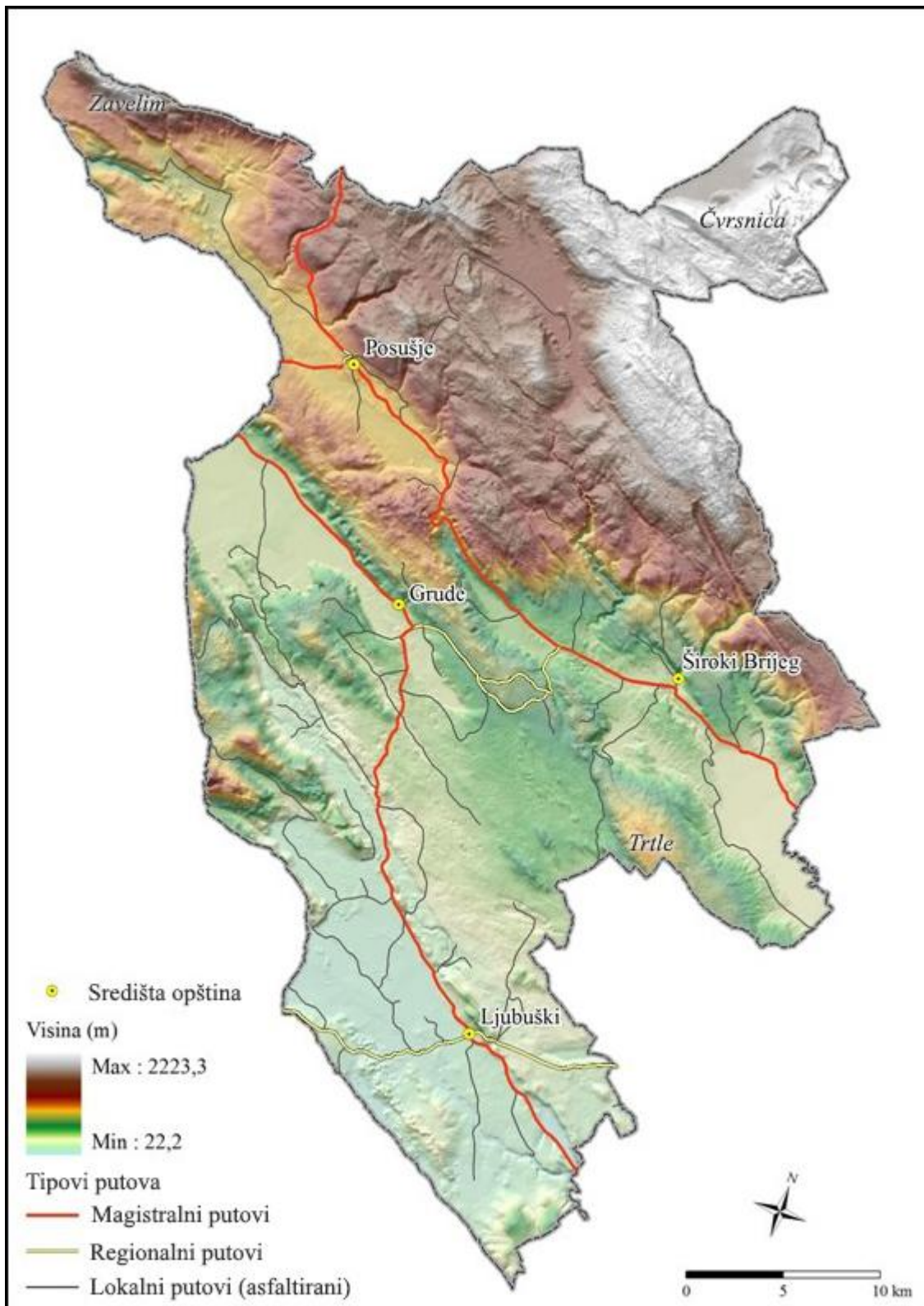
4.1. Geološko-geomorfološke karakteristike

Zapadnohercegovačka županija se nalazi na području Hercegovine koju karakteriše izrazita vertikalna raščlanjenost reljefa (karta 3). Nalazi se u području Dinarida, prirodno-geografskoj celini poznatoj po krečnjačkoj podlozi koju, usled toga, karakterišu, specifični geomorfološki reljefni (kraški) oblici. Reč je o području Hercegovine koju karakteriše izrazita vertikalna raščlanjenost reljefa, što je posledica morfogeneze čitavog prostora. Takođe, bitno je naglasiti da su litostratigrafske jedinice u građi ovog područja intenzivno nabrane, navlačene i rasedane. Navlačenje je bilo višestruko i sa vodoravnim pomacima reda veličine više desetina kilometara, a čeonu delovi navlaka su uočljivi i do više stotina kilometara. Ovo je znatno pritiskalo primarni sedimentacijski prostor i povećalo moćnost naslaga. Formiran je složen sklop primarnih i sekundarnih navučenih struktura, s poprečnim rasedanjem i tipičnom blokovskom strukturom. Ovo je, uz druge faktore, pospešilo i procese karstifikacije te determinisalo hidrogeološki saustav kao tipično kraški sustav cirkulacije podzemnih voda (Rogić, 1976).

Hercegovina se, kao regija, sastoji iz najmanje dve prirodno-geografske podregije: Visoka (gornja ili planinska) Hercegovina i Niska (primorska ili jadranska) Hercegovina. Visoka Hercegovina (ili Rudine) obuhvata sliv gornjeg i srednjeg toka reke Neretve, deo dinarskog predela Bila i Polja te visoke planine Velež (1968 m), Volujak (2294 m), Prenj (2155 m), Čvrstica (2228 m), Crvanj (1920 m), ali i kraška polja: Nevesinjsko, Gatačko i dr. Područje visoke Hercegovine stepenasto se spušta ka Donjoj Hercegovini (Huminama) i Jadranskom moru.

Na planini Prenj nalazi se Boračko jezero, u dolini reke Neretve je veštačko Jablaničko jezero, a u dolini njene pritoke Rame Ramsko jezero, takođe veštačko po postanku. Niska Hercegovina se prostire oko donjeg toka reke Neretve te reka Bregava i Trebižat. Takođe, obuhvata Popovo polje, Mostarsko polje i kotlinu, deo Neretvanske blatije i Trebinjsko polje. Donja Hercegovina krečnjačko je područje kojega karakterišu flišni pojasevi, bila i polja te mnoge pećine i jame (Riđanović, 1971). Najpoznatija i najduža pećina je Vjetrenica (6,2 km) (Popovo polje kod Trebinja).

Širokobriješki prostor nalazi se između planina dinarskog planinskog niza i visokog hercegovačkog krša. Morfološki gledano, reč je o vrlo zatvorenoj kraškoj depresiji na nadmorskoj visini 260-300 m, dok se planinski prostori nalaze i iznad 1 000 m nadmorske visine. Okolni reljef sastoji se od dolomita i krečnjaka s kraškim vrelima na severu, ponorima na jugoistoku i jedinim rečnim tokom - Lišticom.

Karta 3. Reljef Zapadnohercegovačke županije; (Izvor: Autor rada)

Šire područje opština Široki Brijeg i Posušje nalazi se na karakterističnim, inače vrlo složenim strukturnim oblicima koji pripadaju tzv. zoni visokog kraša (karta 4). Osnovno obeležje ove geotektonske celine čine krečnjačke stene koje, usled raznih egzogenih i endogenih uticaja, grade brojne specifične kraške oblike (ponore, jame, ponikve, kraška polja itd.) te duboko usečene doline povremenih bujičnih tokova. Područje Širokog Brijega nalazi se na pravcu tektonske jedinice Rakitno-Hrgud i prostire se preko Rakitna, Varda planine, Mostarskog blata, Rotimlje i Hrguda do Trebišnice na jugoistok. Područja ove geotektonske celine čine sedimenti gornjojurske, kredne i paleogenske starosti, zatim neogenske i kvartarne naslage. Izdvojeni su donjekredni sivosmeđi, dobro uslojeni krečnjaci i dolomiti. Gornjokredne naslage, cenoman-turon, zastupljene su belim i ružičastim, masivnim krečnjacima s rudištima. U paleogenskim naslagama izdvajaju se liburnijski i alveolinsko-numulitni krečnjaci, zatim eocenski fliš koji je zastupljen laporcima, peščarima, kalkarenitima i konglomeratima. Neogenske naslage su izgrađene od laporca, peskovitih glina, konglomerata i peščara, a nalaze se u okolici Grabove Drage i Mostarskog blata. Kvartarni nanosi šljunka, peska i krasa zasićenog vodom nalaze se na gotovo svim kraškim poljima te u nanosima uz korita reka. Erozioni procesi na slivnom području vrlo su razvijeni, što potvrđuje ogromna količina nanosa po koritu i na naplavinama Lištice. Proces i erozije javljaju se u više vidova: duž toka pojavljuje se korekcija obala, a sipari su masovno zastupljeni duž glavnog toka počevši od profila nizvodno od Lištičkih vrela; pojave brazda i jaruga su ređe, dok spiranje apsolutno dominira slivom.

Između nižih planina Varde, Gvozda, Rujna i Trtle (600-900 m nadmorske visine) nalaze se kraške depresije Kočerinsko, Trnsko, Mokarsko polje, Ruževo polje i Mostarsko Blato (220-300 m nadmorske visine). Području Širokog Brijega pripadaju karakteristični boksitonosni tereni Crne Lokve – Kidačke Njive, Resnica – Polog i Uzarići – Knešpolje¹⁴. Geološka struktura tla na prostoru opštine Posušje obiluje krečnjacima pogodnima za proizvodnju velike količine građevnog materijala ili finalnih proizvoda od različite vrste kamena.

Ljubuški se nalazi na krajnjem jugozapadnom području Bosne i Hercegovine. Reč je o kontaktu razvijene površi Dubrave na jugoistoku i Ljubuškog polja te ostalog nizijskog dela doline reke Neretve na jugoistoku i jugu. Osnovne sastavnice morfogeneze ovoga dela su

¹⁴Strategija razvitka opštine Široki Brijeg za period od 2006. do 2015. godine, Široki Brijeg, 2006.

dolina reke Trebižat s Ljubuškim poljem i geomorfološki oblici posebno klasifikovani, tzv. dolovi i humovi.

S obzirom na ove odrednice, reč je svakako o reljefu kraškog karaktera na šta, u kombinaciji s klimatskima, upućuju i sve ostale komponente prirodne sredine: hidrografske, pedološke i vegetacione. Na ovom području nalaze se naslage mezozoika, paleogena, neogena i kvartara (Rogić, 1969). U krajoliku posmatranog područja od navedenih naslaga najzastupljeniji su mezozojski krečnjaci. U kompleksu mezozojskih naslaga najviše su zastupljeni krečnjački dolomiti. Krečnjaci su slabije uslojeni ili masivni te se pružaju preko celog terena. Tektonskim pomacima tla delomično su spušteni u dublje delove terena. S obzirom na pretežnu zastupljenost krečnjaka i ovde je slučaj, kao i na širem području Posušja, o velikom potencijalu iskorištavanja ovoga materijala u građevinske svrhe, kao finalnog proizvoda ili različitih oblika kamena.

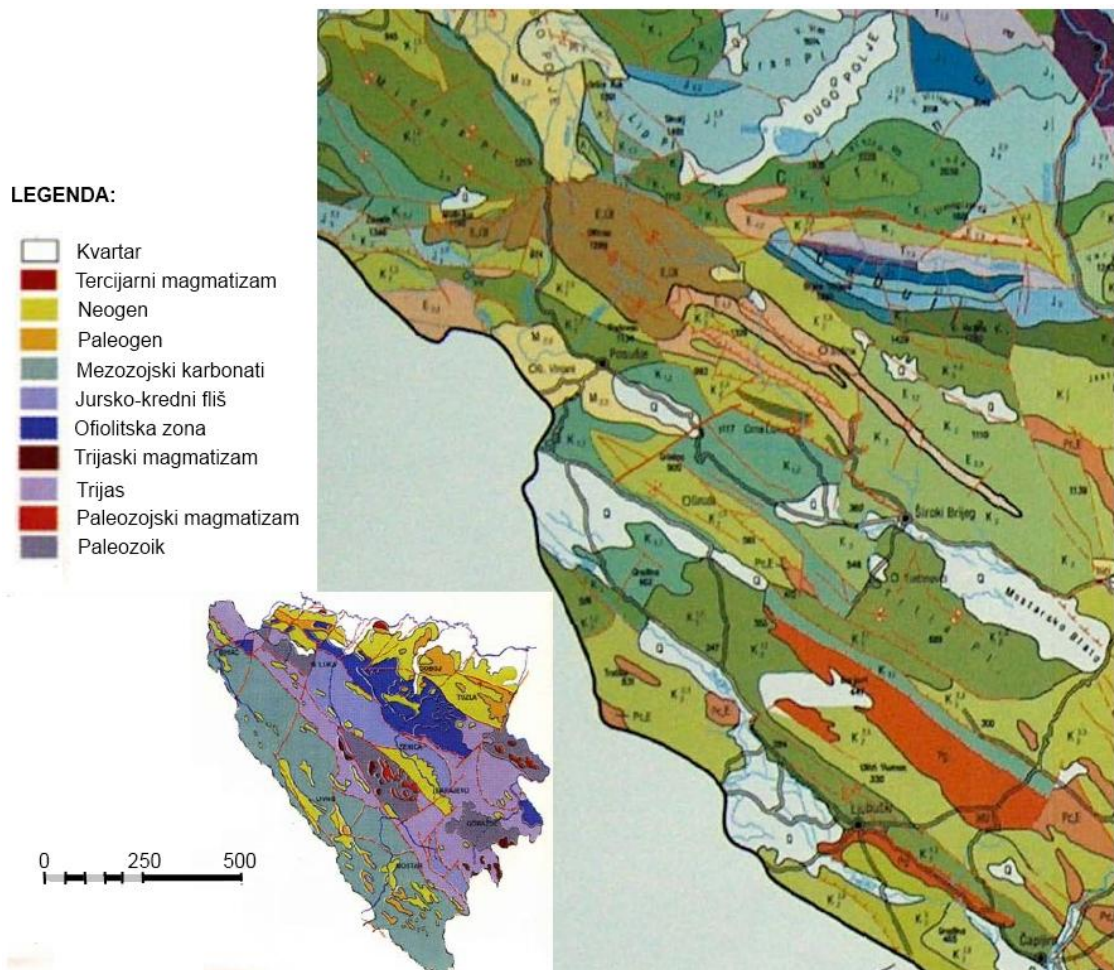
Grad Grude i šire opštinsko područje rasprostranjeni su oko Grudskog polja¹⁵. Ovo područje ima sve karakteristike relativno zatvorene kraške depresije. Uticaj otvorene doline reke Neretve te neposrednog primorskog područja gotovo je neprimetan. U morfološkom smislu, područje je podeljeno na tri posebne celine:

1. sjeveroistočna greda, koju karakteriše dinarski pravac pružanja i koja se nalazi na 590 m nadmorske visine (na njenom jugozapadnom delu nalazi se gradsko naselje Grude);
2. depresija Grudskog polja, koja se nalazi jugoistočno od prethodno navedene celine, na nadmorskoj visini 250-270 m, a nastavlja se na sledeću celinu;
3. dva manja rta – nastavak Grudskog polja na njegovom jugoistočnom delu (na dužem rtu se nalazi naselje Drinovci, dok se na kraćem nalazi naselje Blaževići). Najviša tačka na ovom delu Grudskog polja nalazi se na 622 m nadmorske visine.

Na prvoj geomorfološkoj jedinici, koja čini severoistočnu ivicu Grudskog polja, a zbog osnovne geološke podloge koju takođe čine krečnjaci, nalaze se mnoge vrtače i humovi. Na jugozapadnoj gredi, koja na toj strani čini jugozapadnu ivicu Grudskog polja te dva ranije spomenuta ogranka, ovih reljefnih oblika nema jer se teren sastoji uglavnom od dolomita i dolomitnih krečnjaka (Šimunović, 1997). Na severoistočnoj ivici Grudskog polja javljaju se

¹⁵ *Prostorna osnova opštine Grude u Prostorni plan opštine Grude za period 2009. do 2028. godine, 2012.*

kraški izvori, a uz jugozapadnu ivicu uglavnom ponori. Valja istaknuti i prirodnu udolinu Vrbinu koja se nalazi između Šimića i Blaževića uz ivicu Grudskog polja.

Karta 4. Geološka karta Zapadne Hercegovine, isečak Geološke karte BiH¹⁶

4.2. Klimatske karakteristike

Klimatska obeležja vrlo su važan prirodno-geografski činilac koji se uveliko odražava i na društveno-ekonomske prilike u prostoru. Klima predstavlja prosečno stanje atmosfere nad određenim područjem u određenom vremenskom periodu koje iznosi najmanje 25-30

¹⁶ Prostorna osnova opštine Grude i Prostorni plan opštine Grude za period 2009. do 2028. godine, Ministarstvo prostornog uređenja, resursa i zaštite okoliša Županije Zapadnohercegovačke, Zagreb, Mostar, Čitluk, 2012.

godina. Klimatski elementi međusobno su povezani pokazatelji stanja i pojava u atmosferi i pri analizi klimatskih karakteristika nekog područja oni obuhvataju temperaturu, vazdušni pritisak, smer i brzinu vetra, vlagu vazduha i isparavanje, padavine, oblačnost, insolaciju, snežni pokrivač i led (Cvitanović, 2002). Ovi klimatski elementi promenjivi su u vremenu i prostoru, što direktno utiče i na promenljivost klimatskih prilika i klimu uopšteno.

S obzirom na kompleksnost klimatskih faktora i uslova koji vladaju na širem području ovoga dela Evrope, klimatske prilike posledica su delovanja složenog sustava cirkulacije vazdušnih masa koje prolaze ovim područjem. Faktori koji direktno utiču na klimu u pojedinim delovima Hercegovine su blizina mora, reljef i nadmorska visina.

Zapadnohercegovačka županija nalazi se na području prostiranja mediteranske klime i graniči se sa područjima s kontinentalnom klimom. Zbog relativne blizine posmatranog područja Jadranskom moru, u ovom je slučaju reč o prodoru maritimnih vazdušnih masa dolinom reke Neretve i njihova sudaranja s tipičnom planinskom klimom koju uslovljavaju planinski masivi Vrana, Čabulje i Čvrsnice te ostali. Za ovaj su submediteransko-planinski klimatski tip značajna duga i suva leta, te kratke i blage zime sa obilnim padavinama. Tokom godine dosta je vedrih dana s jakim insolacijom. Pojava snega u nizinskom prostoru je retka ili vrlo kratko traje, dok se u planinskim predelima beleži od sredine jeseni do ranog proleća. Uopšte gledano, južni deo Županije je pod uticajem mediteranske klime, dok se u severnim delovima oseća jači uticaj kontinentalne klime.

U daljem tekstu analizirani su osnovni meteorološki parametri: temperatura, vetar, vlažnost vazduha, oblačnost, insolacija i padavine. Podaci su prikupljeni na temelju višegodišnjih praćenja na meteorološkim stanicama u Mostaru, Širokom Brijegu, Posušju, Grudama i Ljubuškom¹⁷.

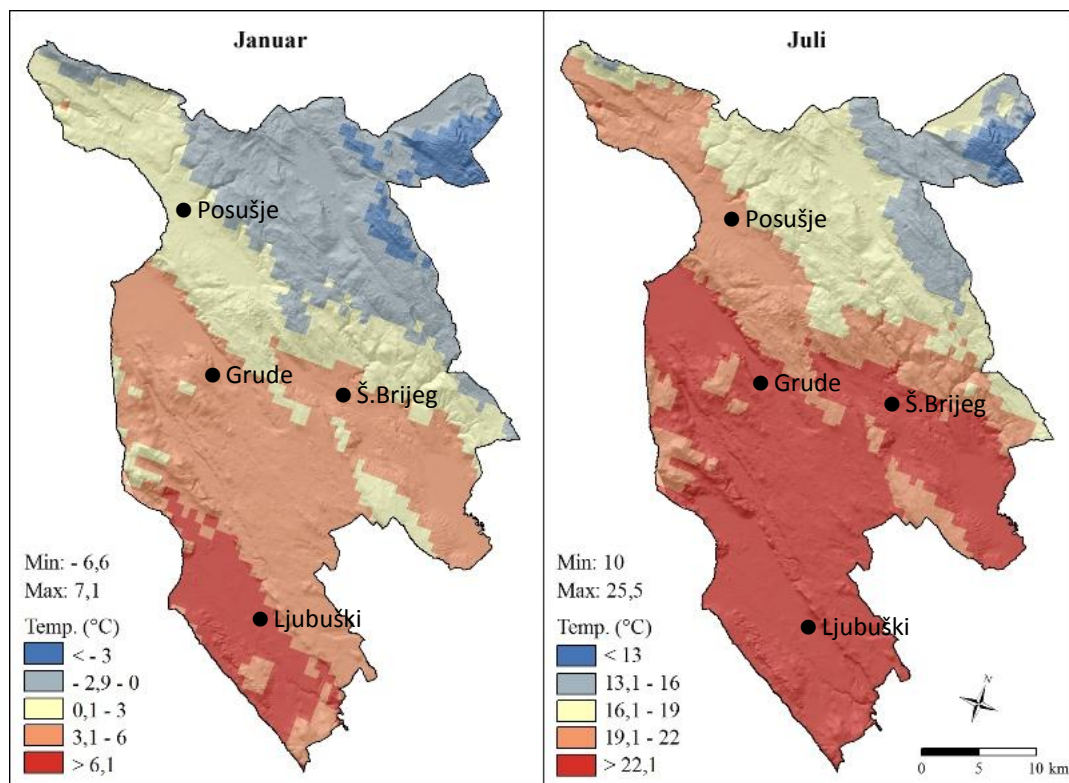
4.2.1. Temperatura

Prema raspoloživim podacima o temperaturnim vrednostima dobivenim višegodišnjim praćenjem (1961-1990) na mernim stanicama Posušje i Ljubuški, srednja godišnja temperatura vazduha na posmatranom području iznosi 12,8°C¹⁸. Postoje relativno velike

¹⁷ Federalni hidrometeorološki zavod Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.

¹⁸ Srednja godišnja temperatura ovde je korigovana vrednost, a reč je o proseku srednje temperature izmerene na mernoj stanici Posušje (11,1°C), te Ljubuški (14,5°C). S obzirom na relativno male varijabilnosti između podataka dobivenih s stanica Mostar, Grude, Posušje i Ljubuški, u tekstu će najčešće biti analizirani podaci

razlike u prosečnoj temperaturi Posušja na severu te Ljubuškog na jugu Županije (karta 5). To je posledica, osim razlika u nadmorskim visinama (Posušje 610 m, Ljubuški 100 m), i prevladavajućih klimatskih tipova koji dominiraju posmatranim područjima. Posušje je pod uticajem kontinentalne klime dok je Ljubuški više izložen uticajima submediteranske klime što uslovljava blizina Jadranskog mora. Sledom navedenog, srednja godišnja temperatura vazduha na mernoj stanici Posušje iznosi 11,1°C, dok je u Ljubuškom čak tri stepena viša i iznosi 14,5°C. Znatne varijabilnosti vidljive su i u kretanju apsolutnih minimalnih i maksimalnih temperatura vazduha.

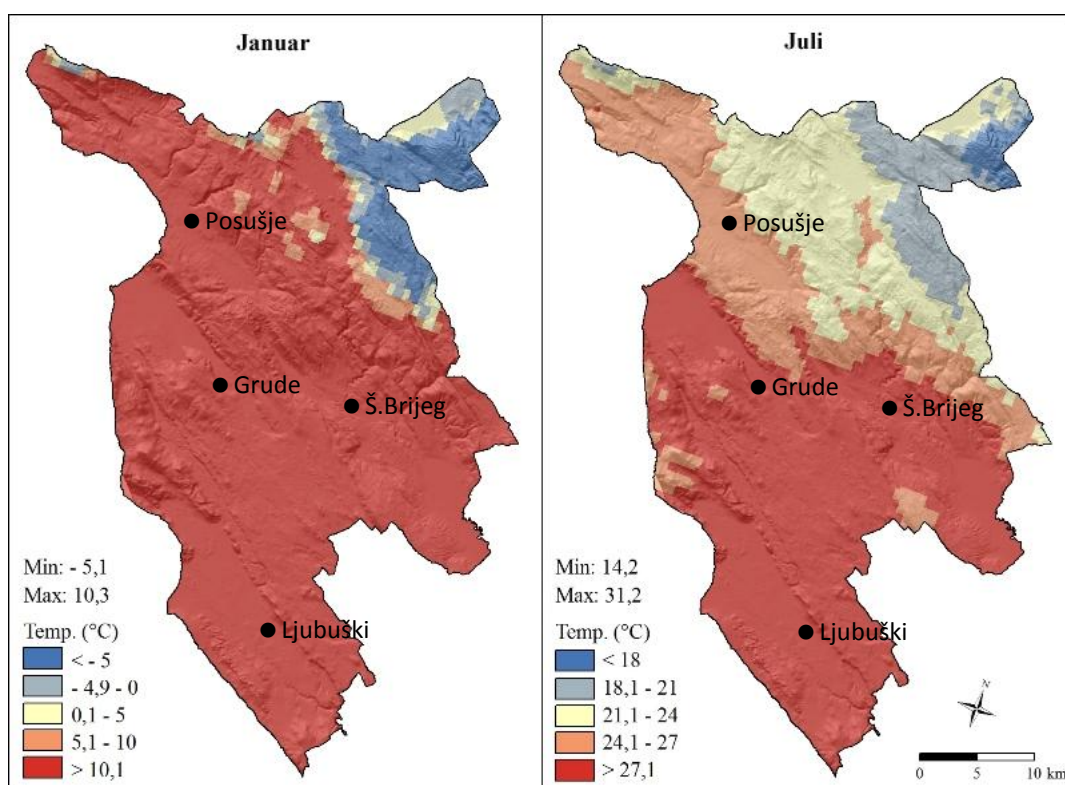
Karta 5. Srednja temperatura vazduha u Zapadnohercegovačkoj županiji (1961-1990);
(Izvor: Tabela 3)

Srednje mesečne temperature u porastu su do jula kada dosežu svoj maksimum koji iznosi 22,7°C (Posušje 20,8°C, Ljubuški 24,5°C); pad temperature vazduha beleži se sve do januara kada najniža srednja temperatura iznosi 3,7°C (Posušje 2,2°C, Ljubuški 5,1°C). Iz ovoga proizlazi godišnje kolebanje temperature koje iznosi 19°C što upućuje na umerenost

upravo poslednje dve, s obzirom da je reč o severnom delu s kontinentalno/planinskim karakteristikama, te južnom delu županije, koja je izložena maritimnim uticajim, a uslovljenim blizinom Jadranskog mora.

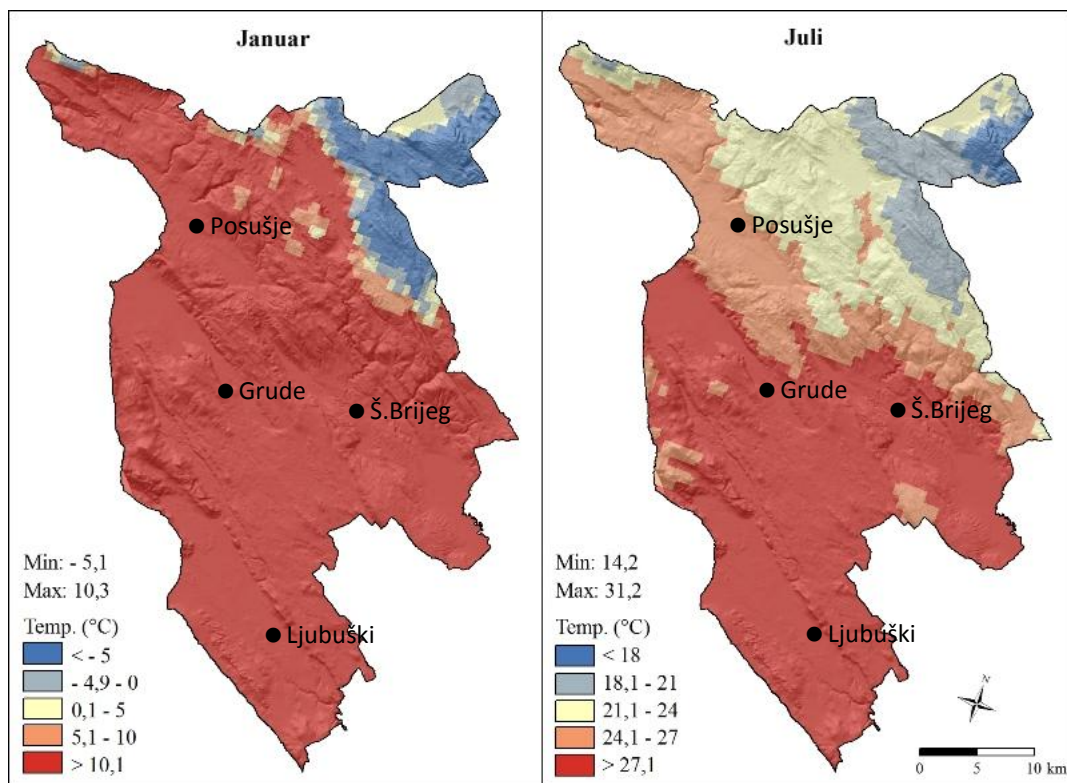
klimatskih prilika, kao posledica mešanja uticaja maritimnosti i planinskih klimatskih karakteristika. Maritimni je uticaj pritom najviše izražen u zimskim mesecima kada srednja temperatura najhladnijeg meseca, januara, ne pada ispod nule (Posušje 2,2°C, Ljubuški 5,1°C).

Nadalje, maksimalne temperature vazduha zabeležene u posmatranom periodu javljaju se u letnim mesecima (jul, avgust), a apsolutna maksimalna zabeležena temperatura vazduha iznosi 39°C (jul) u Posušju, te 40,5°C (jul, avgust) u Ljubuškom (karta 6).

Karta 6. Maksimalna temperatura vazduha u Zapadnohercegovačkoj županiji (1961-1990);
(Izvor: Tabela 3)

Minimalna temperatura vazduha zabeležena je u najhladnijem mesecu, januaru, i iznosi -14,2°C (Posušje), te -12,0°C (Ljubuški) (karta 7). Iz ovoga proizlazi apsolutno godišnje kolebanje temperature vazduha koje iznosi 53,1°C (tabela 3, grafikon 1). Na području Zapadnohercegovačke županije prosečno se javlja 40-50 žarkih dana s maksimalnim temperaturama vazduha višim od 30°C, a svega 1-2 dana imaju maksimalnu dnevnu temperaturu vazduha nižu od 0°C.

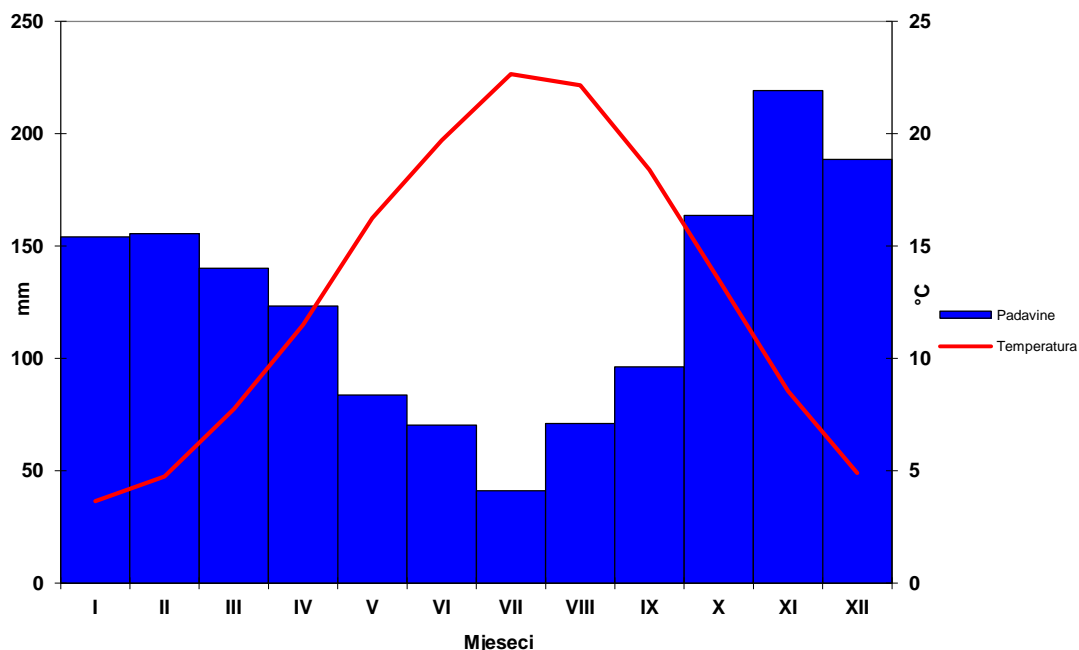

Karta 7. Minimalna temperatura vazduha u Zapadnohercegovačkoj županiji (1961-1990);
(Izvor: Tabela 3)

Tabela 3. Srednje mesečne, apsolutne minimalne i apsolutne maksimalne temperature vazduha na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine (meteorološke stanice Posušje i Ljubuški)

SREDNJA TEMPERATURA VAZDUHA (C°)													Srednja temp. (°C)
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Posušje	2,2	2,9	6,0	9,8	14,6	17,9	20,8	20,4	16,7	11,8	6,8	3,5	11,1
Ljubuški	5,1	6,6	9,5	13,2	17,9	21,5	24,5	23,9	20,1	15,2	10,3	6,3	14,5
APSOLUTNA MAKSIMALNA TEMPERATURA VAZDUHA (C°)													
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Posušje	17,6	20,0	24,0	26,6	30,2	33,8	37,0	39,0	34,0	28,0	24,0	17,0	
Ljubuški	19,5	24,0	26,5	28,0	32,5	37,0	40,5	40,5	38,5	32,5	25,5	21,0	
APSOLUTNA MINIMALNA TEMPERATURA VAZDUHA (C°)													
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Posušje	-14,8	-13,6	-15,0	-4,0	0,4	3,2	6,8	5,0	2,0	-5,0	-10,5	-13	
Ljubuški	-12,0	-9,5	-8,0	0,0	4,0	7,5	10,0	10,0	4,0	-1,0	-5,5	-9,5	

Izvor: Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.

Grafikon 1. Prikaz temperature i padavine na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine; (Izvori: Tabela 3 i 4)

4.2.2. Vlažnost vazduha

U skladu sa godišnjim kretanjem padavina, najveća je vlažnost vazduha u zimskim mjesecima na području severnog dela Županije opštine Posušje (novembar i decembar preko 80%), čemu doprinosi uticaj kontinentalne klime na pomenutim područjima gde u letnjim mjesecima ne pada ispod 64%. Najmanja vlažnost vazduha je u letnjim mjesecima na području južnog dela Županije – opština Ljubuški, za juli mesec iznosi 54%¹⁹. Zbog geografskog položaja i blizine mora ova opština ima uticaj maritimnih vazdušnih masa. Srednja relativna vlažnost vazduha prema podacima merenja na meteorološkim stanicama Posušje (severni deo Županije) i Ljubuški (južni deo) iznosi 70% (Tabela 4).

Tabela 4. Srednja relativna vlažnost vazduha na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine (meteorološke stanice Posušje i Ljubuški); (u %)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Srednja
Posušje	79	77	74	71	69	70	65	64	69	75	81	81	73
Ljubuški	76	74	70	68	64	62	54	58	67	73	75	76	68

Izvor: Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.

¹⁹ Klimatološki podaci Federalnog hidrometeorološkog zavoda Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012. godine.

4.2.3. Vetar

Na području Zapadnohercegovačke županije raspored vetrova tokom godine je neujednačen, a prevladavaju vetrovi iz severnog i južnog kvadranta (tabela 5).

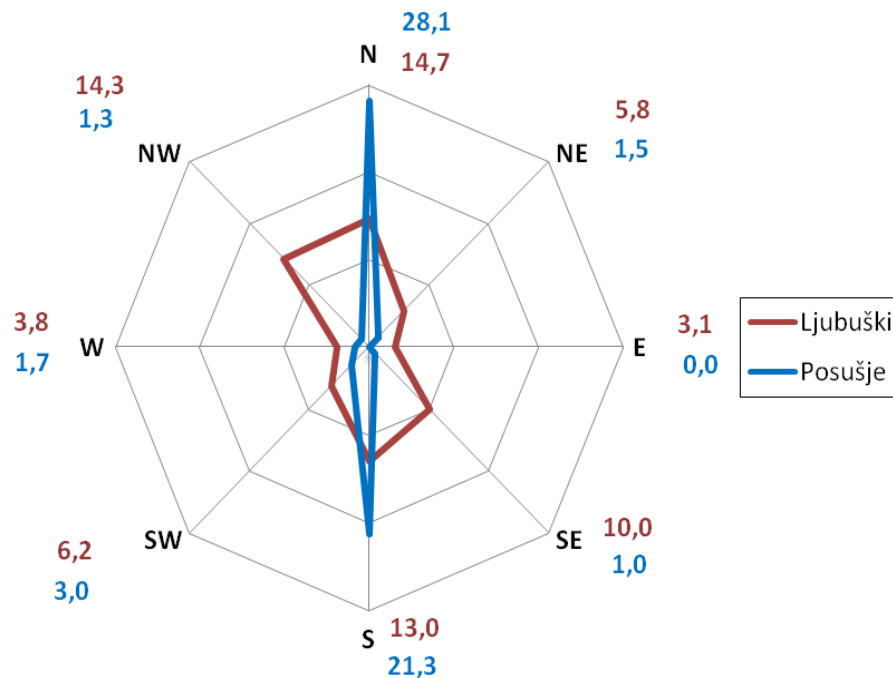
Tabela 5. Čestine pojedinih pravaca vetra na području Zapadnohercegovačke županije (meteorološke stanice Ljubuški i Posušje); (u %)

	C	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	suma
Ljubuški	29,1	14,7	5,8	3,1	10	13	6,2	3,8	14,3	100
Posušje	42,1	28,1	1,5	0,0	1,0	21,3	3,0	1,7	1,3	100

Izvor: Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.

Po učestalosti su najčešći vetrovi severnog i južnog smera (slika 7), što je dosta izraženo na primeru merne stanice Posušje gdje taj odnos iznosi 28,1% u odnosu na 21,3%, u korist vetra severnog smera. Severni vetar je hladan i posledica je strujanja hladnijih vazdušnih masa, odnosno otvorenosti prema planinskim predelima Vrana, Čabulje i Čvrsnice. Njegova je pojava vezana za zimsko godišnje doba. Južni vetar je posledica uticaja mediteranske klime koja se ogleda u prevladavajućem klimatskom tipu posmatranoga prostora. Na mernoj stanici Ljubuški prevladavajući vetrovi su takođe oni severnog i južnog smera, no bitno manje učestalosti u odnosu na Ljubuški (14,7% severni smer, 13% južni smer). Izražen je i vetar severozapadnog (14,3%) te jugoistočnog smera (10%).

Tišine su prisutne sa čak 29,1% (Ljubuški), odnosno 42,1% (Posušje), u skladu s činjenicom kako je reč o kontaktnom prostoru suprotnih klimatskih tipova koji uslovljavaju planinski delovi, s jedne strane, te mediteranski uticaj, s druge strane.

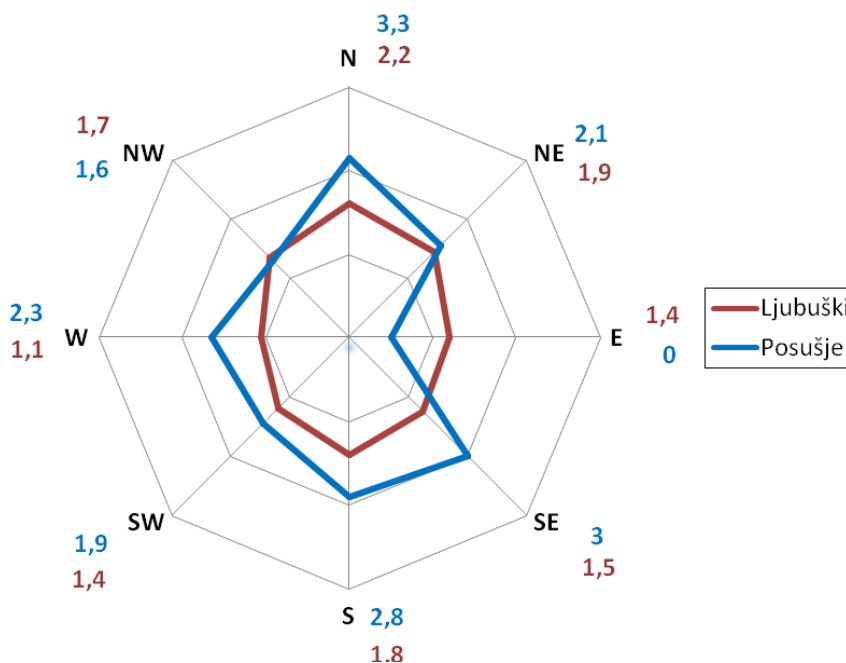
Slika 7. Čestine pojedinih pravaca vetra (u %), višegodišnji niz (meteorološke stanice Ljubuški i Posušje); (izvor: Tabela 5)

Srednja brzina strujanja vetra iznosi 2,3 m/s (Ljubuški 1,75 m/s, Posušje 2,94 m/s). Najviše vrednosti beleže vetrovi severnog (2,8 m/s), jugoistočnog (2,25 m/s) i zapadnog smjera (1,7 m/s), a najniže vetrovi iz istočnog kvadranta (0,7 m/s) (tabela 6, slika 8)

Tabela 6. Srednje brzine pojedinih pravaca vetra na području Zapadnohercegovačke županije (meteorološke stanice Ljubuški i Posušje)

	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	Srednja brzina (m/s)
Ljubuški	2,2	1,9	1,4	1,5	1,8	1,4	1,1	1,7	1,75
Posušje	3,3	2,1	0,0	3	2,8	1,9	2,3	1,6	2,94

Izvor: Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, 2012.

Slika 8. Srednje brzine pojedinih pravaca vetra (u m/s), višegodišnji niz (meteorološke stanice Ljubuški i Posušje); (izvor: Tabela 6)

4.2.4. Insolacija i oblačnost

Trajanje sisanja sunca, odnosno insolacija, te oblačnost međusobno su povezane pojave jer raspored pojava oblačnosti koinducira s režimom padavina.

Insolacija, osunčavanje ili sisanje sunca, deo je Sunčeva zračenja koje dospe do Zemlje. Zavisi od godišnjeg doba, ugla pod kojim padaju Sunčevi zraci, položaja obasjane površine, vremenskog trajanja obasjavanja, nadmorske visine, oblačnosti, rasporeda kopna i mora, sastava tla, biljnog pokrivača, itd. Izražava se brojem sati sisanja u nekom mestu tokom dana, meseca ili godine. Ono je ujedno i glavni činilac od koga zavise sve ostale pojave u atmosferi i klima na Zemlji (Cvitanović, 2002).

Pokrivenost neba oblacima nad određenim delom Zemljine površine u određeno vreme utvrđuje se procenom pokrivenog dela neba oblacima i izražava u desetinama, procentima pokrivenosti neba. Najčešće se izražava skalom 0-10, pritom 0 označava potpuno vedro nebo, a 10 potpuno oblačno, pa se razlikuje mala, srednja i velika oblačnost (Cvitanović, 2002).

Višegodišnjim praćenjem (1961-1990) insolacije i oblačnosti na meteorološkoj stanici Mostar zabeleženo je 2 288 sati trajanja sisanja sunca godišnje, dok je srednja godišnja oblačnost na mernoj stanici Posušje iznosila 4 desetine. Najviše sunčanih sati zabeleženo je u

letnjim mesecima, posebno u julu, kada ono iznosi 323 sunčana sata. Tokom godine zabeleženo je prosečno 124 vedra dana, najviše u periodu od jula do oktobra.

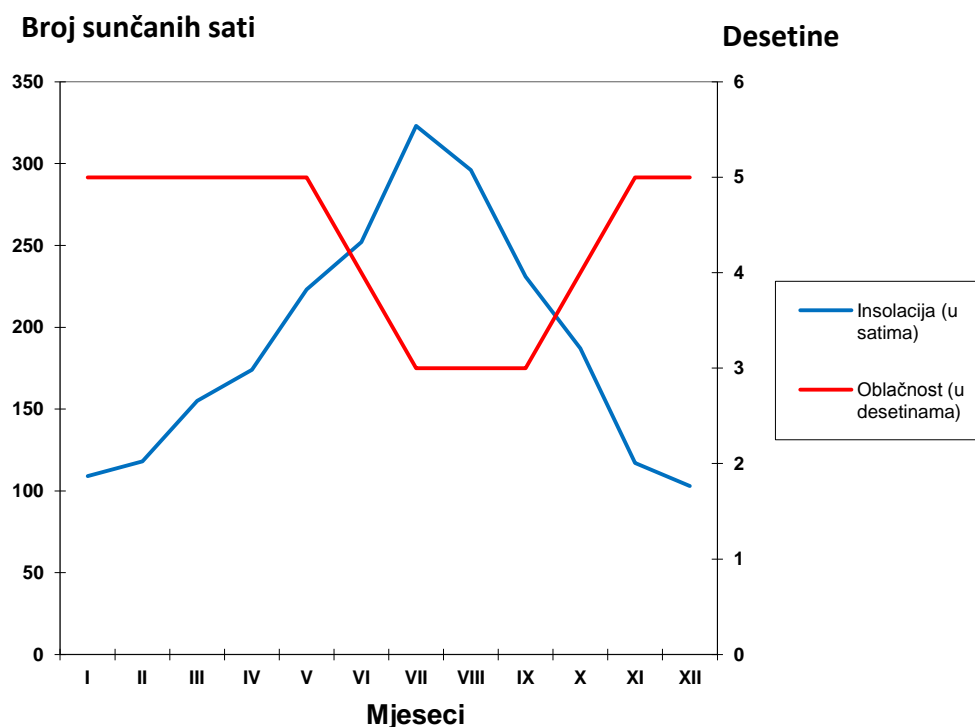
Najmanja oblačnost zabeležena je u letnjim mesecima, a od novembra do juna oblačnost je gotovo konstantna i iznosi prosečno 5 desetina. U skladu sa tim, broj oblačnih dana najmanji je u letnjim mesecima, a svoj maksimum doseže u zimskim mesecima. Godišnje je zabeležena pojava 67 oblačnih dana (tabela 7, grafikon 2)

Tabela 7. Insolacija i srednji broj vedrih dana te oblačnost i srednji broj oblačnih dana na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine (meteorološka stanica Posušje)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Insolacija (u satima)²⁰	109	118	155	174	223	252	323	296	231	187	117	103
Naoblaka (u desetinama)	5	5	5	5	5	4	3	3	3	4	5	5
Srednji broj vedrih dana	10	9	8	6	6	9	15	15	15	14	9	8
Srednji broj oblačnih dana	8	7	8	6	5	3	1	1	3	6	10	9

Izvor: Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, 2012.

²⁰ U Posušju insolacija nije merena, stoga su kao referentni podaci analizirani oni dobiveni na meteorološkoj stanici u Mostaru.

Grafikon 2. Godišnje kretanje oblačnosti i insolacije na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine (meteorološke stanice Posušje); (izvor: Tabela 7)

4.2.5. Padavine

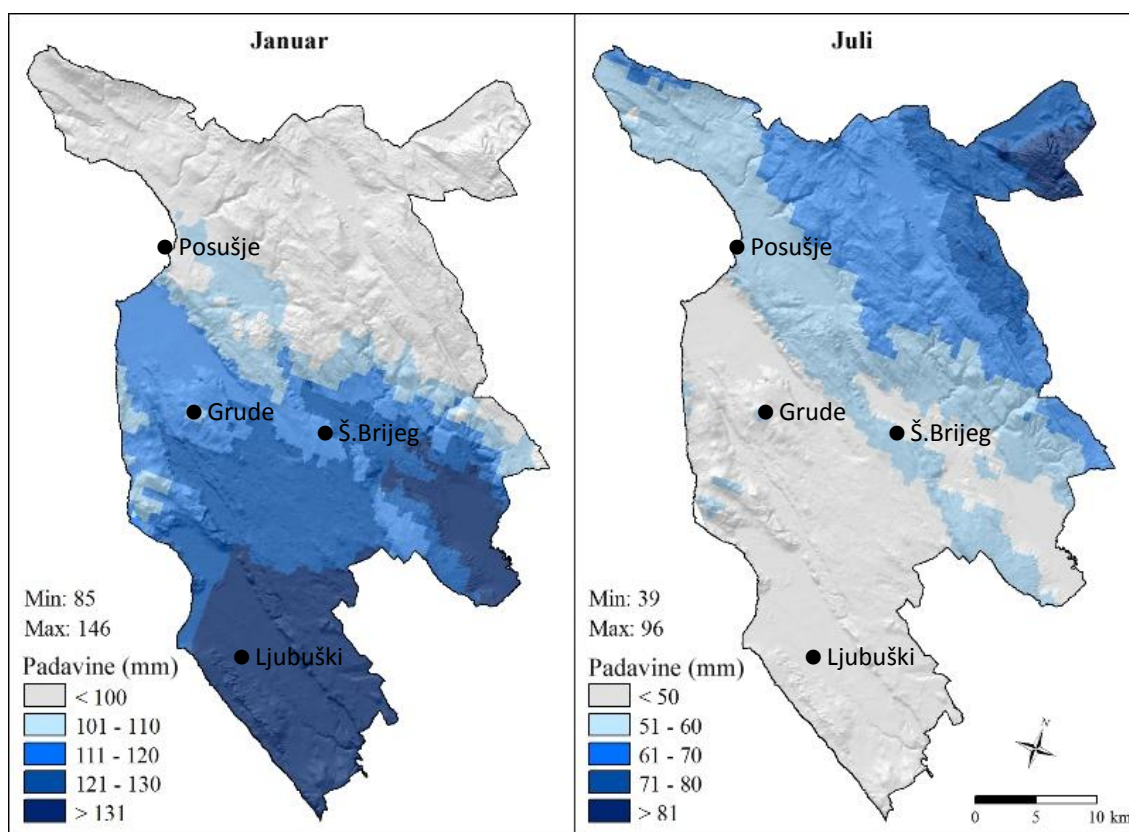
Za područje Zapadnohercegovačke županije karakteristična su suva leta te kratke, ali padavinama obilne zime (tabela 8). U pitanju je prosečno 140 dana godišnje s pojavom padavina. Prema podacima Federalnog hidrometeorološkog zavoda, srednja količina padavina iznosi 1507,1 mm. U godišnjem se hodu padavina ističe jedan maksimum (novembar) i jedan minimum (jul). Pritom maksimalna srednja suma padavina iznosi 219,2 mm i javlja se u novembru, a najmanja srednja količina padavina javlja se u julu i iznosi 41,1 mm. Pritom valja napomenuti kako postoje određena odstupanja u godišnjem kretanju padavina (175,2-198,5 mm), koje su povezane s karakteristikama kontinentalne klime (najmanja količina padavina u čitavoj Županiji na području Gruda) odnosno uticajem mediteranske klime (najmanja količina padavina u Županiji na južnom, izloženijem području, oko grada Ljubuškog) (karta 8). Otkad se prate klimatski parametri na području

Zapadnohercegovačke županije, najmanja količina padavina zabeležena je 1938. godine i iznosila je 910 mm, a najveća 1900. godine i iznosila je 2 748 mm²¹.

Tabela 8. Srednje sume padavina na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine (meteorološke stanice Posušje, Ljubuški, Grude i Široki Brijeg)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Godišnja suma
Posušje	155,1	156,8	135,9	129,5	92,5	83,8	44,5	71,6	95,7	158,9	226,1	198,5	1548,9
Ljubuški	150,4	156,6	129,2	114,7	73,5	61,4	42,0	72,6	92,6	152,1	190,2	175,2	1410,5
Grude	156,7	153,1	155,4	126,0	85,5	65,8	36,9	68,7	100,2	180,2	241,3	192,0	1561,8
Š. Brijeg²²	174,2	175,3	168,5	137,8	100,7	76,5	43,6	75,9	101,8	174,2	232,2	199,1	1659,8
prosjeak	154,1	155,5	140,2	123,4	83,8	70,3	41,1	71,0	96,2	163,7	219,2	188,6	-

Izvor: Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, 2012.

Karta 8. Količina padavina u Zapadnohercegovačkoj županiji (1961-1990); (Izvor: Tabela 8)

²¹ Strategija razvitka opštine Široki Brijeg za period od 2006. do 2015. godine, Široki Brijeg, 2006.

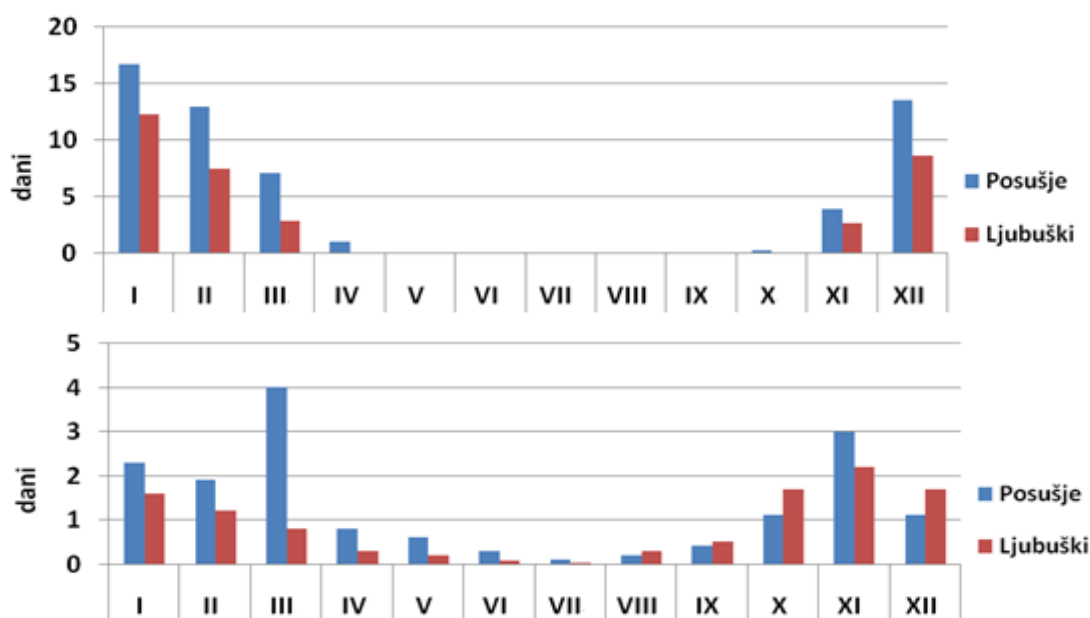
²² Meteorološka stanica Mostar, 2012.

Mraz se u proseku javlja 55 dana godišnje, i to uglavnom u zimskim mesecima, a njegova je pojava vezana za blizinu planinskih predela kao i uticaj hladnijih vazdušnih masa iz ovih predela. Najviše dana s mrazom u posmatranom periodu prosečno je zabeleženo u januaru, i to 14,5 dana. U periodu od maja do septembra mraz nije zabeležen. Prosečno prvi dan s pojavom mraza jest 28. oktobar (Posušje) odnosno 23. novembar (Ljubuški), a poslednji 2. aprila (Posušje) odnosno 4. marta (Ljubuški). Magla se u proseku javlja 14 dana godišnje (tabela 9, grafikon 3).

Tabela 9. Srednji broj dana s mrazem i maglom na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine (meteorološke stanice Ljubuški i Posušje)

		SREDNJI BROJ DANA S MRAZOM												
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	suma
Posušje		16,7	12,9	7,1	1	-	-	-	-	-	0,2	3,9	13,5	55
Ljubuški		12,3	7,5	2,8	-	-	-	-	-	-	0,03	2,6	8,6	34
		SREDNJI BROJ DANA S MAGLOM												
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	suma
Posušje		2,3	1,9	4,0	0,8	0,6	0,3	0,1	0,2	0,4	1,1	3,0	1,1	16
Ljubuški		1,6	1,2	0,8	0,3	0,2	0,07	0,03	0,3	0,5	1,7	2,2	1,7	11

Izvor: Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, 2012.

Grafikon 3. Srednji mesečni broj dana s mrazom i maglom na području Zapadnohercegovačke županije za period 1961-1990. godine; (Izvor: Tabela 9)

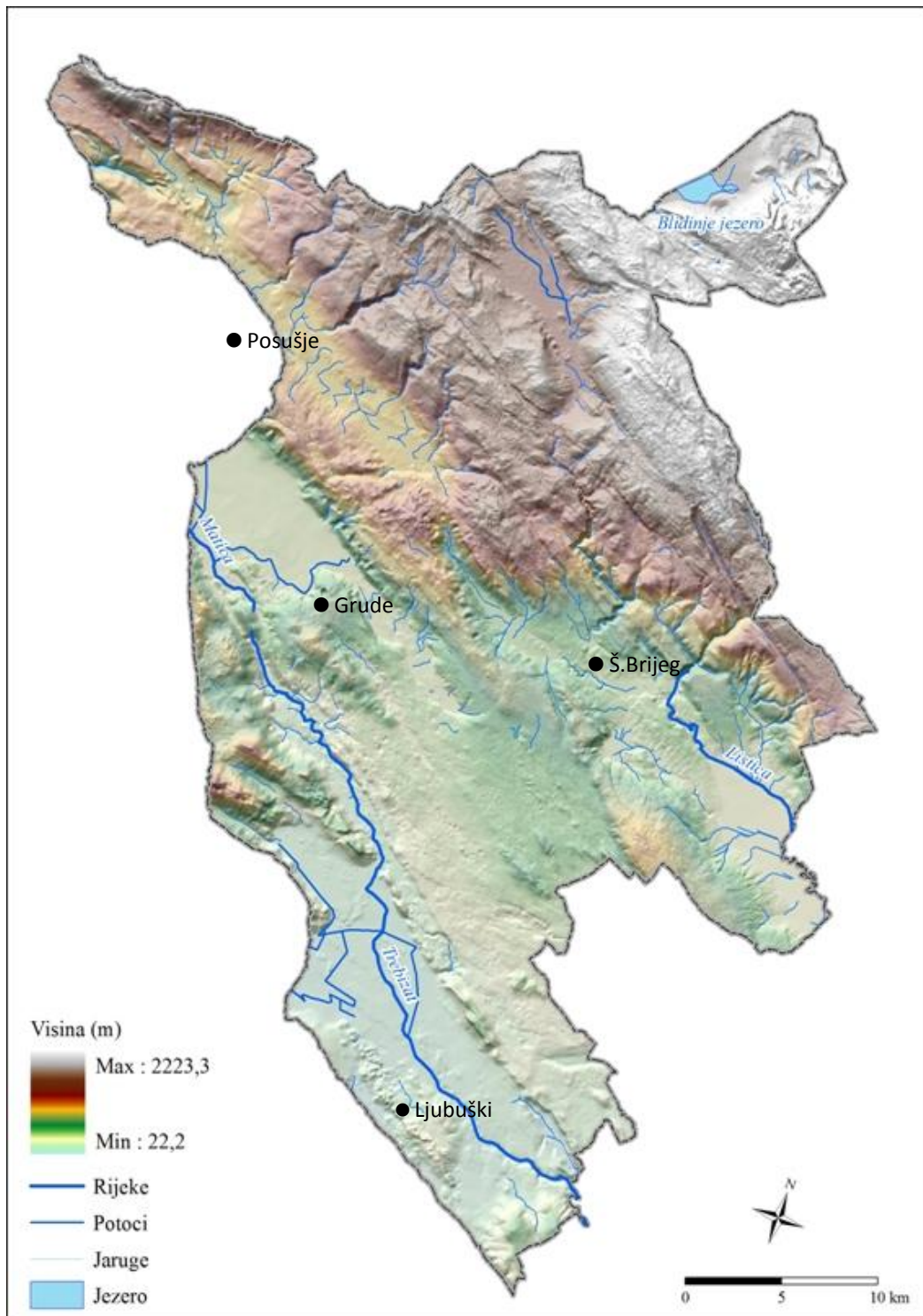
4.3. Hidrogeografske karakteristike

Hidrogeološke karakteristike regije ili užeg područja neposredno su vezane za geološku građu i strukturu područja, njegove litostratigrafske karakteristike i tektoniku. Hidrogeološke karakteristike nekog područja moguće je razmatrati s više aspekata, a prvenstveno po sastavu stena, strukturi i njihovoj genezi (Riđanović, 1993). Prema ovim elementima je izvršena i primarna podela razmatranog područja u više različitih paleogeografsko-strukturnih jedinica, a ovde se daje njihova osnovna podela, kao osnova za regionalnu karakterizaciju prostora Bosne i Hercegovine po hidrogeološkim karakteristikama.

Hidrogeološke karakteristike dinaridske karbonatne platforme u velikoj meri određuje regionalna i lokalna tektonska struktura. Litostratigrafske jedinice u građi ovog područja su intenzivno nabirane, navlačene i rasedane. Ovo je, uz druge faktore, pospešilo procese karstifikacije i definisalo hidrogeološki sastav kao tipično kraški sastav cirkulacije podzemnih voda (Papeš, 1999).

Kao što je poznato, osnovnu hidrogeološku karakteristiku kraških područja određuju krečnjaci, za koje su vezane sve tipične morfološke forme krša. Poroznost u kršu je prvenstveno sekundarnog karaktera, kao rezultat višestrukog i trajnog procesa disolucije karbonatnih stena. Ovaj proces disolucije, poznat pod jedinstvenim pojmom karstifikacija, ima višestruke komponente (geološka, tektonska, hemijska, hidrološka, vremenska i drugo), a posledica je recentno stanje kraške poroznosti nekog područja u kojem cirkulacija podzemnih voda i hidrološki ciklus podležu vrlo složenim zakonitostima. Osnovne forme poroznosti krečnjačke stene su pukotine, kaverne i kraški kanali, a stepen karstifikacije ili gustina pojava kraških pora je u prostoru distribuiran veoma heterogeno. Razmatrano područje dinaridske karbonatne platforme je u celini visokog stepena karstifikacije i spada u kategoriju svetskih primera područja kraša, kao geomorfološkog i hidrogeološkog sastava (Riđanović, 1973).

Područje Županije pripada slivu Jadranskog mora. Vododelnice između slivova Cetine, Krke i Neretve, unutar Jadranskog sliva, rezultat su složenog delovanja više faktora, među kojima značajno mesto zauzima prostorni položaj stenskih masa s funkcijom hidrogeološkog kompleksa, kakvim se mogu smatrati jezerski sedimenti neogena u celini, odnosno promina naslage. Na svom putu prema najnižoj erozionoj bazi, deo podzemnih voda više puta nailazi na prepreke od neogenih sedimenata, pojavljuje se na njihovoj površini i teče preko, a delimično i kroz njih, da bi, na suprotnom kraju polja, ponovo ušao u podzemlje

Karta 10. Hidrološka karta Zapadnohercegovačke županije; (Izvor: Autor rada)

Županije, uglavnom u prostranim kraškim poljima, na aluvijalnim nanosima se nalazi nekoliko značajnih vodotoka (Slišković, 1994).

Jedna od osobenosti vodnog područja slivova Jadranskog mora su kraška polja koja se formiraju u nizovima na različitim nadmorskim visinama. Ovakav položaj omogućuje ciklično pojavljivanje i nestajanje voda od polja do polja, odnosno omogućuje da se voda s viših, delimično ili ukupno, pojavljuje na vrelima nižih horizonata. Niz kraških polja jugozapadnog područja Bosne i Hercegovine se prostire od Kupreškog polja (1150 m n.v.) do Jezerca (30-369 m n.v.) U ovom nizu nalaze se Glamočko i Duvanjsko polje, Livanjsko polje s Buškim blatom, Posuško-virsko polje, Imotsko-Bekijsko polje, Mostarsko blato, Ljubuško polje i Rastok. Pored ovih postoje i manja kraška polja, (Raško i Rakitno polje). Sva ova kraška polja nalaze se u sastavu dinarskog krša pa im se pravac pružanja uglavnom poklapa s pravcem pružanja dinarskog planinskog masiva, SZ-JI. Za većinu polja karakteristični su i položaji vrela, odnosno doticaji voda su obično locirani po severoistočnim ivicama, dok su zone oticanja, kao završeci vodnih tokova ili ponori, smešteni po jugozapadnim ivicama (Roglić, 1954).

Značajan uticaj na režim voda u kršu imaju pojave vode u povremeno plavljenim krškim poljima. Veličina uticaja zavisi od konkretne situacije i na nekim slivovima preko jedne polovine godišnjeg dotoka vode prođe kroz njih. Formiranje razgranatih podzemnih tokova čije se kretanje vode usmerava prema zajedničkom izlazu analogno je površinskoj rečnoj mreži kojom se voda odvodi prema ušću. Pri tome u podzemlju se mogu formirati sasvim drukčiji uslovi kretanja vode u odnosu na površinske, pa generalni pravac kretanja podzemnih voda može biti suprotan od površinskog. Unutar ovog područja postoje manja područja s vodonepropusnim ili slabo propusnim tlima. To su izolovana područja na kojima su se istaložili fini sedimenti i nanos. Utvrđeno je pet horizonata na kojima podzemne vode izlaze na površinu i to: Kupreško polje (1150 m n.v.), Šuičko polje (915 m n.v.), Glamočko i Duvanjsko polje (oko 860 m n.v.), Livanjsko polje i Buško Blato (oko 700 m n.v.), te Sinjsko polje (oko 300 m n.v.) (Slišković, 1994).

Dosadašnja istraživanja hidrogeografske problematike na širem području opštine Široki Brijeg isključivo su vezana za proučavanje vodnog gospodarstva tokova reka Lištice (slika 9) i Ugrovače. Na širem urbanom području Širokog Brijega nalaze se sledeći vodotoci: reka Lištica, reka Ugrovača, Crnački potok, Dobrinjski potok, Resnički potok te potok Ladine. Oni predstavljaju deo slivnog područja Mostarskog blata, odnosno reke Neretve. Reci Lištici pripada dio površinskih voda Čabulje, koji bujični vodotok Brinja sakupi iz Ladine i Dobrinja. Brinja, čiji su začeci severno od Bogodola, ispod kote Kulica teče prema

zapadu i na svom putu do Lištice prima kod Prskala potok Ladinu, a 2,5 km niže, vode Dobrinjskog potoka. Ovi potoci kupe sve površinske vode za vreme obilnih padavina i otapanja snega na jugozapadnim delovima planine Čabulje (Galić, 2008).

*Slika 9. Rijeka Lištica;
(izvor: URL 5)*

Površinske vode koje prime Rakitsko polje dreniraju vodotoci Točak, Jelica, Zmijinac i za vreme većih padavina formiraju značajan povremeni vodotok Ugrovaču koji prolazeći duboko urezanim kanjonom Brina, prima usputne bujice, a u naselje Trn vode Kočerinskog polja, te se na putu do Mostarskog blata (slika 10), u središtu Širokog Brijega spaja sa rekom Lišticom. Reka Lištica je tipična kraška reka, s promenljivim režimom vodostaja. Izvorište Borak je glavno izvorište reke Lištice i zaštićeni geomorfološki spomenik prirode.

Stalni izvori nalaze se u donjem delu sliva. Najjači izvori nalaze se ispod Ciganskog brda, gde izbijaju u snažnim vruljama. Voda sa donjih vrela koristi se za navodnjavanje poljoprivrednih površina oko same reke, a putem izgrađenih kanala za navodnjavanje i na širem području nizvodno od vrela. Neposredno ispod naselja Široki Brijeg u reku se uleva

Ugrovača, vodotok s velikim slivnim područjem. Od pritoka nizvodno od naselja značajna je samo desna pritoka Dobrinjski potok²⁵.

Slika 10. Mostarsko blato, opština Široki Brijeg;
(Izvor: URL 6)

Na širem području Posušja ne postoji stalni rečni tok ili drugi površinski tok. Manjih izvora ima i oni su: Žukovica, Zečica, vrelo Jastreb i Jelica u Rakitnu, Jelinak u Tribistovu te vrelo Šipak u Vučipolju. Što se razvojnog i gospodarskog smisla tiče, ovi izvori ograničenih su mogućnosti. Jezero Blidinje je najveće planinsko jezero u Bosni i Hercegovini. Smešteno je na 1 183 m nadmorske visine (slika 11). Površina jezera iznosi 3,2 km², najveća dubina jezera je 4,5 m, a najvećim delom jezero je dubine oko 1 m. Veštačka akumulacija Tribistovo jezero nastalo je 1989. godine kao akumulacija pitke vode za potrebe opštine Posušje. Nalazi se kod sela Tribistova između Posušja i Rakitna. Dužina mu je oko 500 m, širina oko 300 m, dok je najveća dubina oko 10 m. Oscilacija vode zavisi uglavnom od letnjeg sušnog perioda. U jesenjem i zimskom periodu podzemna vrela u zaseoku Crnašnica na rubu Posušskog polja, nakon višednevnih padavina, postaju aktivna pa dolazi do plavljenja celog Posušskog polja. Ova voda otiče dalje kroz potok Topalu iza brane u Rastovačkom polju, a deo tih voda putem

²⁵ Prostorni plan općine Lištica – nacrt 1990. godine, Zavod za urbanizam Sarajevo, 1990.

ponora u polju otiče na Grudsko vrelo ili druga vrela u južnoj Hercegovini i Dalmaciji (Džeba, 2010).

*Slika 11. Blidinje jezero, opština Posušje;
(Izvor: URL 7)*

Šire područje naselja Ljubuški raspolaže većim količinama površinskih, a posebno podzemnih voda kojeg napaja izuzetno veliko kontinentalno zaleđe sastavljeno od krečnjačkih stena. Usled toga, znatna količina podzemnih voda gravitacijom otiče kroz krečnjačke pukotine prema Neretvi i dalje prema Jadranskom moru. Najveća reka na ovom području je Trebižat, desna pritoka reke Neretve, koja protiče delovima Dalmacije i središnje Hercegovine (Rogić, 1976). Tok reke nalazi se u izrazito krškom području zbog čega dolazi do poniranja vode duž korita. S obzirom na ovu činjenicu, reka ima nekoliko naziva, a na širem području naselja Ljubuški reka se naziva Tihaljina²⁶. Ovde se vodom napaja vrelo stalnog karaktera i velike izdašnosti, Klokun. Ljubuškim poljem teče reka koja se naziva Mlade. Sa leve strane prima povremeni vodotok Grabovo vrelo i stalni vodotok Vriošticu, dok se sa desne strane odvaja kanal Porilo – Brza voda, koji deo voda iz reke Mlade odvodi u područje Rastoka i Jezera. Nakon prolaska ispod mosta na Humcu reka dobiva naziv

²⁶ Osim naziva Trebižat, reka je u pojedinim delovima Zapadne Hercegovine poznata i pod sledećim nazivima: Ričina, Suvaja, Vrljika/Vrljica, Tihaljina, Matica, Klokun, Vitina i Mlade.

Trebižat. Trebižat na svom toku ima samo jednu stalnu pritoku, rečicu Studenčicu i nizvodno formira slapove Kravice (slika 12). Širi prostor naselja Ljubuški bogat je izdašnim krškim vrelima posebno zanimljivim za vodosnabdevanje (Galić et al, 2008). Neki od njih su kaptirani i služe za vodosnabdevanje pojedinih delova opštine Ljubuški. Voda je relativno dobrog kvaliteta što u budućnosti zahteva puno veću pažnju u pogledu zaštite okoline.

*Slika 12. Slapovi Kravice, opština Ljubuški;
(Izvor: URL 8)*

Grad Grude i šire opštinsko područje rasprostranjeni su oko Grudskog polja. Na severoistočnom rubu Grudskog polja javljaju se kraška vrela (Grudsko Vrilo, Nezdravica, izvor Tihaljine, Modro Oko, Jakšenica, Bljudina, Stubli, Pišci, Jamine), a uz jugozapadni rub uglavnom ponori (ponor Šainovac, Džambin ponor, Perkića ponor, Vidrinka ponor, Mikulića ponor, te čitav niz manjih ponora na Grudskom polju) (Šimunović, 2007). Hidrološka obeležja šireg područja Gruda ukazuje na nepostojanje stalnih i većih površinskih tokova. Jedini stalni tokovi su u dnu Imotsko-grudskog polja među kojima je najveći tok reke Vrlike koji ponire u neposrednoj blizini Drinovaca. Na jugu kod naselja Peć Mlini izvire reka Tihaljina koja nizvodno menja ime u Mlade, a kao Trebižat uleva se u Neretvu. Ovdje je

izgrađena i hidroelektrana, Peć Mlini, inače od velikog značaja za šire područje naselja Grude (Šimunović, 2007). Na severozapadnom delu Kongore nalazi se jezero Krenica (slika 13) koje je povezano s podzemnim vodama i nikada ne presušuje. Jezero je prečnika oko 300 metara, a dubina mu je oko 50 metara.

*Slika 13. Jezero Krenica, opština Grude;
(Izvor: URL 9)*

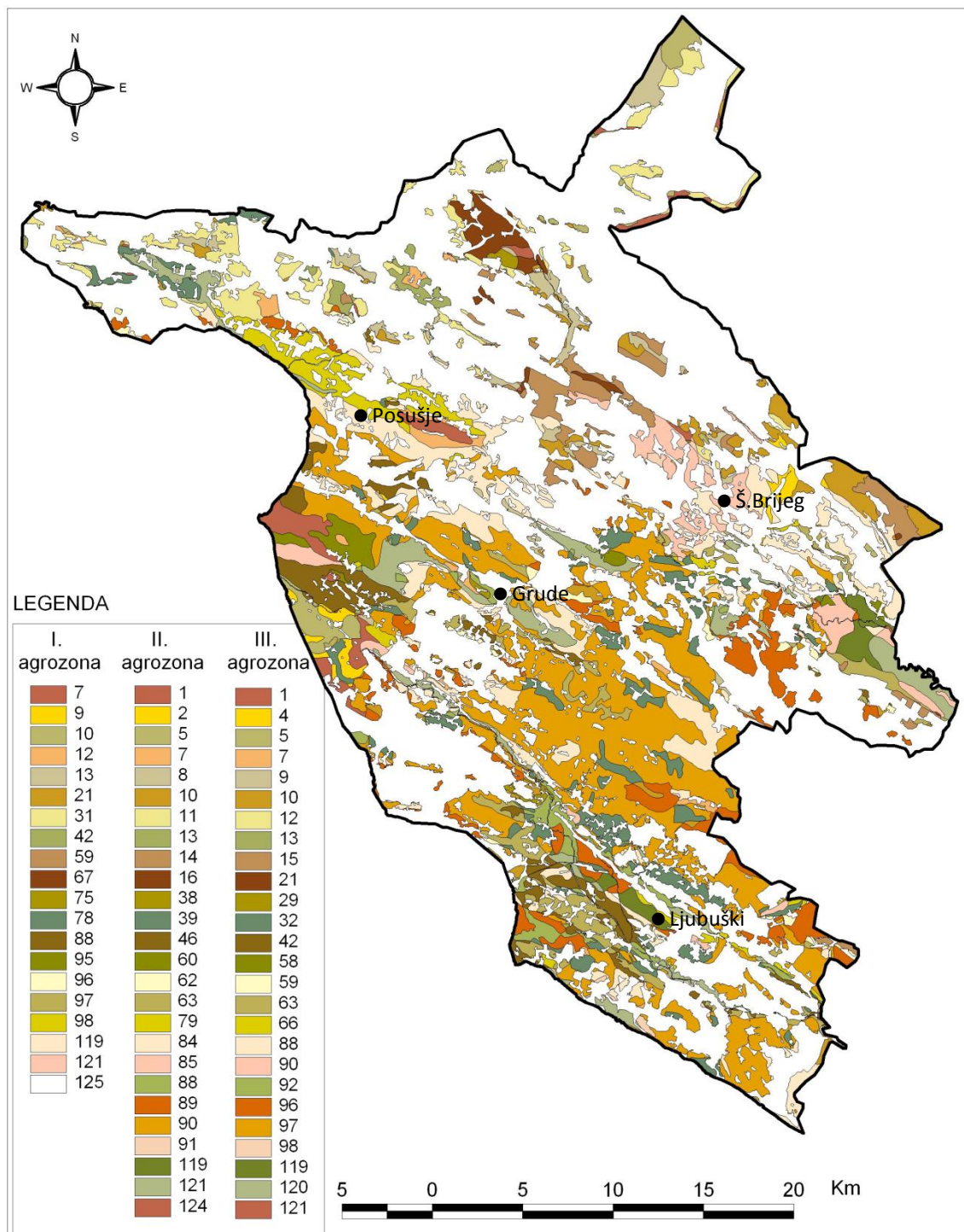
Razmatrajući ranije klimatske, hidrološke i hidrogeološke karakteristike, područje zapadne Hercegovine je dosta oskudno i siromašno vodnim resursima, posebno površinskim vodama. S druge strane, veoma je teško dostupna i podzemna voda, koja se nalazi ili u dubokim kraškim stenama ili se nalazi u količinama nedovoljnim za ekonomski isplativu eksploataciju, a zbog slabe optimalne iskoristivosti podzemnih akumulacija.

4.4. Pedološke karakteristike

Najznačajniji uticaj na razvoj zemljišta imaju geološka podloga, reljef terena i klimatske prilike. Pedološka obeležja područja obuhvaćenog statističkim područjem Zapadnohercegovačke županije deo su stenskog izdanka šireg područja i rezultat su pedogeneze karakteristične za geološka obeležja ovoga područja. U skladu s time, na ovome su području zastupljeni različiti tipovi tla. Slojevi tla ukazuju na dinarski pravac pružanja, SZ-JI, a širim područjem dominira crvenica, *terra rosa*, koja se na pojedinim delovima pojavljuje u kombinaciji s kalkokambisolom (Predić et al, 2002).

Na području Širokog Brijega, na njegovom severoistočnom rubu te delimično na severozapadnom delu, javlja se kalkomelanosol. U središnjem delu opštine dolazi do mešanja dve prethodno navedene vrste tla oko kojega se pojavljuju pedološki izdanci fluvisola i regosola. Područjem oko reke Lištice uglavnom dominira humofluvisol i eutrični kambisol, a južni i jugoistočni deo opštine obeležavaju kombinacija pokrova kalkokambisola, crvenice i regosola (karta 11, tabela 10). Inače, vrste tla prisutne na ovome području imale su veliki uticaj na odvijanje privrednih aktivnosti na području opštine Široki Brijeg. Ono se ogleda prvenstveno u korišćenju rudnih resursa te jačanju metalurške industrije tokom istorije, što se temeljilo na postojanju većih količina zaliha boksita na širem području.

Na području Posušja i Ljubuškog najzastupljeniji su sedeći tipovi tla: crvenice, aluvijalni nanosi, rendzine, smeđe tlo na krečnjaku te močvarno glejno tlo. Crvenice su nastale na čistim, kompaktnim, pretežno mezozojskim krečnjacima. Aluvijalni nanosi nastali su taloženjem materijala duž reka i potoka koje ostavlja tekuća voda za vreme poplava. Rendzine su tla nastala na rastresitim karbonatnim supstratima, laporovitim krečnjacima, laporima, karbonatnim pešćarima, konglomeratima itd. Močvarna glejna tla javljaju se u nižim rečnim terasama, na negativnim formama reljefa i po obodima vodenih bazena. Za ovo je tlo specifična visok nivo podzemne vode (Predić et al, 2002).

Karta 11. Pedološka karta Zapadnohercegovačke županije- agro zone;
(Izvor: Predić, T., Lukić, R., Kusturić, T., Bukalo, E., Ćorić, R., Leko, M.)²⁷

²⁷ Agro-ekološko zoniranje Bosne i Hercegovine, Zbornik sažetaka sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudelovanjem "Agrar na pragu trećeg milenija", Neum, 2012.

Tabela 10. Objašnjenje legende Pedološke karte Zapadnohercegovačke županije

Kartirana jedinica tla		Matični supstrat
Broj	Naziv dominantne jedinice	
1	Litosol	Krečnjaci i dolomiti
2	Litosol+Eutric Kambisol	Jedri krečnjaci
4	Litosol+Kalkomelanosol+Kalkokambisol	Jedri krečnjaci
5	Litosol+Kalkomelanosol+Koluvij	Jedri krečnjaci
7	Sirozem (Regosol)	Škriljci
8	Sirozem (Regosol)	Les
9	Koluvij	Jedri krečnjaci i pijesci
10	Kalkomelanosol	Dolomiti i krečnjaci
11	Kalkomelanosol+Dystric Kambisol	Krečnjaci, pješčari i škriljci
12	Kalkomelanosol+Kalkokambisol	Dolomiti i krečnjaci
13	Kalkomelanosol+Kalkokambisol+Koluvij	Krečnjaci
14	Kalkomelanosol+Kalkokambisol+Terra Rossa	Krečnjaci
15	Kalkomelanosol+Koluvij	Krečnjaci
16	Kalkomelanosol+Koluvij+Kalkokambisol	Krečnjaci
21	Ranker	Serpentini
29	Rendzina	Konglomerati, lapori i trošni krečnjaci
31	Rendzina+Eutric Kambisol	Konglomerati, krečnjaci, laporci i lapori
32	Rendzina+Eutric Kambisol	Pijesci i šljunci
38	Rendzina+Ranker+Dystric Kambisol	Serpentini
39	Rendzina+Ranker+Eutric Kambisol	Fliš
42	Dystric Kambisol	Glinci, pješčari i škriljci
46	Dystric Kambisol	Silikatne breče
58	Eutric Kambisol	Gline
59	Eutric Kambisol	Fliš
60	Eutric Kambisol	Glinci
62	Eutric Kambisol	Šljunci i pijesci
63	Eutric Kambisol	Serpentini i peridotiti
66	Eutric Kambisol	Krečnjaci i lapori
67	Eutric Kambisol	Lapori i laporci
75	Eutric Kambisol	Pijesci i gline
78	Eutric Kambisol	Lapori i krečnjaci
79	Eutric Kambisol+Dystric Kambisol	Fliš
84	Eutric Kambisol+Koluvij	Krečnjaci
85	Eutric Kambisol+Luvisol	Gline
88	Kalkokambisol	Jedri krečnjaci i dolomiti
89	Kalkokambisol+Dystric Kambisol	Krečnjaci, dolomiti, pješčari i glinci
90	Kalkokambisol+Kalkomelanosol	Jedri krečnjaci i dolomiti
91	Kalkokambisol+Kalkomelanosol+Koluvij	Jedri krečnjaci
92	Kalkokambisol+Koluvij	Jedri krečnjaci i dolomiti
95	Kalkokambisol+Terra Rossa	Jedri krečnjaci
96	Kalkokambisol+Terra Rossa+Koluvij	Jedri krečnjaci i dolomiti
97	Terra Rossa	Jedri krečnjaci
98	Terra Rossa +Kalkokambisol	Jedri krečnjaci

Kartirana jedinica tla		Matični supstrat
Broj	Naziv dominantne jedinice	
119	Humofluvisol	Pijesci i šljunci
120	Fluvisol	Šljunci
121	Eugley	
124	Vertisol	Gline
125	Šumske površine	

Izvor: Karta 11.

Pedološke karakteristike područja Gruda, u skladu sa karakteristikama šireg područja, podosta su šarolike. I ovde je reč uglavnom o crvenicama, smeđim tlima, aluvijalnim nanosima, te nešto močvarno-glejnog tla. Na širem području Gruda nalaze se nizijska (dolinska) tla formirana u Bekijskom polju i brdovita tla formirana na gredama po severoistočnom, jugoistočnom i jugozapadnom rubu polja. Na gredama, na krečnjačkom i delomično krečnjačko-dolomitskom supstratu formirana su bregovita tla, srednje duboka, tipa rendzina ili crvenica, s manjom ili većom kamenitosti. Ovo su posebno dobra tla ali su najveći deo vremena vegetacionog perioda suva i jedino uz manje povremeno navodnjavanje pogodna za vinograde i za proizvodnju duvana²⁸.

4.5. Biogeografske karakteristike

Zapadnohercegovačka županija pripada vegetacijskoj regiji sredozemno-kopnenih područja, a s obzirom da je reč o kontaktnom području, ovde su prisutni najrazličitiji florni elementi. Sredozemni element prodire područjem Neretve i doseže do Čvrsnice. U nižim područjima nalazi se tradicionalna niska, stočarskom ekonomijom degradirana submediteranska makija. Planinska područja su ispunjena gustom nedirnutom, visokom, na nižim područjima listopadnom, a na višim područjima četinarskom šumom. Na kraškom području Županije zbog nedostatka vlage i sastava tla preživljavaju jedino biljke prilagođene tim uslovima. Među retke biljke koje rastu na ovom području je tilovina, a svojevrsni biljni simbol Hercegovine jeste drača koja uspeva gde nijedna biljka ne može preživeti. Osim toga, na ovom području rastu još i grab, jasen, dren, klen, javor, hrast lužnjak i medunac, koščela,

²⁸ Prostorna osnova opštine Grude, u: Prostorni plan opštine Grude za period 2009. do 2028. godine, Ministarstvo prostornog uređenja, resursa i zaštite okoliša Županije Zapadnohercegovačke, Zagreb, Mostar, Čitluk, 2012

bukva (na višim nadmorskim visinama) te šipak (južni deo Županije) kao listopadno drveće. Od zimzelenog drveća rastu kleka, munika (Čvrsnica-najveći kompleks u Evropi), igličasti bor, jela, lovorika, zelenika i bršljan. Od trava i lekovitog bilja na ovom kamenitom području je moguće pronaći kadulju, smilje, bosilje, vrisak i gospinu travu. U toku reka Lištice, Tihaljne, Trebižata kao i u Mostarskom blatu postoji čitav niz barskih vegetacijskih vrsta a uz rečna korita karakteristična je vrba (Mikulić, 2008).

Geografske karakteristike uslovljavaju raznolik i značajan životinjski svet na području Zapadnohercegovačke županije. U nižim delovima uglavnom se nalaze lisice, kuna zlatica i bjelica, zec. Od ptica mogu se nabrojati lastavica, kos, jarebica, senica, sova, vrabac, žuna, a u višim predelima jastreb i orao. Na vodnim površinama žive neke barske ptice (divlje patke), a u rekama i potocima i neke vrste riba (pastrmka, šaran) te poznati *blatski crveni rak*, prikanci i žabe (Mostarsko blato). Jezera na području Županije su, posebno Tribistovo jezero, bogata svim vrstama slatkovodne ribe.

U planinskom području Zapadnohercegovačke županije životinjski svet je dosta intenzivniji, posebno po vrstama i broju. Tu se nalaze razne vrste životinja, kao npr. divlja svinja, jazavac, mrki medved i divokoza (Čvrsnica), vuk (u brdskim i planinskim delovima Županije), lisica i zec (Mikulić, 2013).

Za ovo kraško područje od gmizavaca karakteristične su razne vrste zmijske, gušter, bjelouška i blavor, a najopasniji stanovnik ovog kraškog područja je poskok (zmija otrovnica). Najpoznatija endemična životinja u vodama Zapadnohercegovačke županije je čovečja ribica u reci Vrioštici kod Vitine (opština Ljubuški).

Deagrarizacija i depopulacija brdskih i planinskih područja Županije ima direktan uticaj na biljni i životinjski svet. U potrazi za hranom kretanje divljih životinja (vuk, lisica) iz područja viših nadmorskih visina u nastanjena brdska područja predstavlja problem stanovnicima ovih naselja Županije.

5. DRUŠTVENO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE

Industrijska proizvodnja na prostoru Zapadnohercegovačke županije započinje 70-ih godina 20. veka. Razvitkom privrede dolazi do jačanja sekundarnog i tercijarnog sektora. Ostvarene su određene strukturne promene i značajno je poboljšan odnos društvenog i individualnog sektora u stvaranju ukupnog društvenog proizvoda. Razvitak privrede u periodu sledećih 20-ak godina treba sagledavati u kontekstu privrede tadašnje države (SFRJ), odnosno tadašnje SR BiH, što podrazumeva drugačije ekonomsko-tržišne principe. Prihodi su pristizali iz različitih privrednih grana, industrijska proizvodnja bila je među razvijenijom u regiji, a karakterisala ju je visokoobrazovana radna snaga te visoki udeo izvoza na zapadno tržište. Ta dinamika privrednog razvitka karakteristična je za period sve do početka 90-ih godina prošlog veka, nakon kojih su usledile bitne promene u strukturi tržišta i poslovanja, proces privatizacije itd. U drugoj polovini 90-ih godina prošlog veka ubrzano se razvija privatno preduzetništvo. Uz veći broj trgovačkih preduzeća, značajniji poslovni subjekti su preduzeća iz područja metaloprerađivačke i mesne industrije te građevinarstva, uz veliki broj zanatlija i drugih samostalnih delatnosti.

Privreda Županije u proteklim godinama beleži stalni rast. Zbog makroekonomskog okruženja u kojem se Županija nalazi, trgovina zauzima dominantno mesto u formiranju ukupnog prihoda. No, nemoguće je ne spomenuti i proizvodne grane koje su se razvile na ovim prostorima.

Privatizacija u Županiji odredila je smer razvitka sveukupnog privrednog razvitka. Značajan deo privatizovanih preduzeća, a zbog neispunjavanja ugovornih obaveza od strane ulagača, završio je u sudskom procesu koji je rezultirao poništavanjem privatizacije. Takva preduzeća su generirala nezaposlenost, a sama su nepovratno izgubljena u smislu nastavka delatnosti zbog tehnološkog zaostajanja u odnosu na konkurenciju globalnog tržišta. Takođe, postoje i primeri uspešne privatizacije u Županiji²⁹.

Energetski sektor u Bosni i Hercegovini tradicionalno je vrlo važan segment privrede. Proizvodnja energije se uglavnom bazira na korištenju domaćih resursa hidroenergije i uglja,

²⁹ *Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, Asocijacija za ekonomski razvitak REDAH, Mostar, 2012.*

dok alternativni izvori energije, kao snaga vetra, solarna energija, geotermalna energija i energija biomase još uvek imaju relativno malu ulogu u energetsom sektoru danas. Upravo je ovaj potencijal važan za područje Županije: uz hidropotencijal reka Lištice i Tihaljine, ovaj prostor je idealan za proizvodnju električne energije iz energije sunca i vetra.

5.1. Privredne i vanprivredne karakteristike

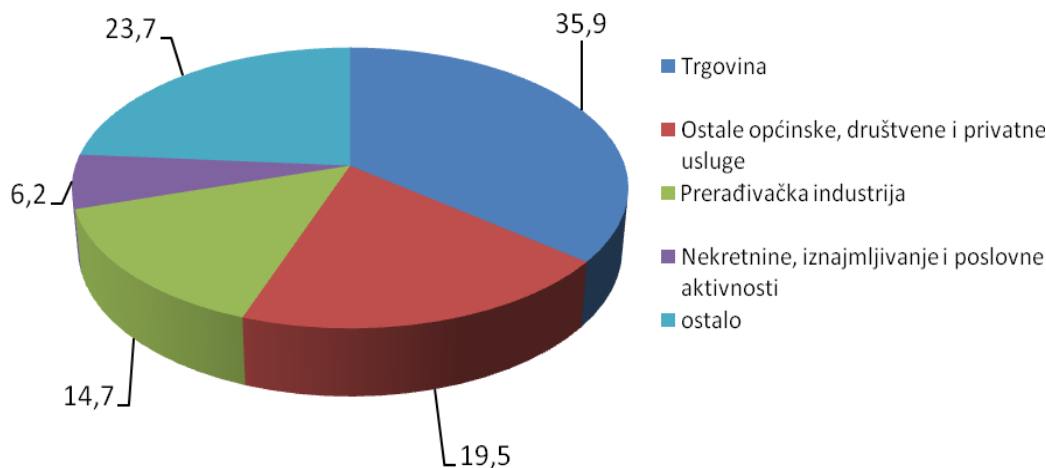
Najrazvijenije privredne grane u Zapadnohercegovačkoj županiji su:

- metalurgija i metaloprerađivačka industrija
- građevinarstvo
- poljoprivreda
- proizvodnja energije
- šumarstvo i drvoprerađivačka industrija
- prehrambena industrija.

Izuzetan razvitak doživela je aluminijska industrija i proizvodnja aluminijskih profila te proizvoda od aluminijskih profila. Uz ovu granu, u Širokom Brijegu razvila se i mesna, te prehrambena industrija, kao i trgovine na veliko i malo, građevinska preduzeća, preduzeća za grafičku delatnost, proizvodnja obuće, elektroničku opremu, bezbedne uređaje i dr. Na širem području Posušja ističe se razvitak prehrambene industrije orijentisane na stočarstvo, a kroz razvitak pogona za proizvodnju mesa i mesnih preradevine te proizvodnju stočne hrane. Prisutan je i razvitak fabrika za proizvodnju PVC cevi te raznih trgovačkih i građevinskih preduzeća. Vrlo važan segment privrede Posušja je i eksploatacija mineralnih sirovina, prvenstveno boksita te tehničkog i ukrasnog kamena. U Grudama je razvijena proizvodnja papirne konfekcije. Osim toga, valja spomenuti još i proizvodnju sveća (Drinovci), te razvitak pivarske industrije. U Ljubuškom se razvila industrija građevinskih betonskih elemenata, a prisutni su i drugi segmenti građevinske industrije, na primer proizvodnja žbuke, nameštaja, metala itd. Ljubuški je i sedište osiguravajuće grupacije desetak osiguravajućih kuća širom Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Od ukupnog broja registrovanih poslovnih subjekata (pravna lica i zanatlije) najveći broj evidentiran je u sektoru trgovine (37,3%), a zatim slede: ostale opštinske, društvene i privatne usluge (13,7%), te prerađivačka industrija (12,2%). Najveći broj registrovanih

pravnih lica u Županiji su u sledećim sektorima: trgovina (35,9%), ostale opštinske, društvene i privatne usluge (19,5%), prerađivačka industrija (14,7%), nekretnine, iznajmljivanje i poslovne aktivnosti (6,2%), (grafikon 4). Stopa rasta tek registrovanih pravnih lica u 2008. godini zabeležena je u sledećim oblastima: proizvodnji (7,2%), trgovini (3,9%), transportu, skladištenju i komunikaciji (2,7 %) i građevinarstvu (6,7%)³⁰.

Grafikon 4. Registrovana pravna lica u Zapadnohercegovačkoj županiji po sektorima 2010. godine (u %);
(izvor: Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, 2012.)

Najveći broj registrovanih zanatskih radnji u Županiji su u sledećim sektorima trgovina (39%), ugostiteljstvo (24,8%), prerađivačka industrija (9,1%), ostale opštinske, društvene, lične usluge (6,5%). Najviši rast registrovanih zanata u 2008. godini zabeležen je u sledećim oblastima: građevinarstvo (7,9%) i poljoprivreda, lov i šumarstvo (69,6%) (grafikon 5). Pokrivenost uvoza izvozom u FBiH u 2011. iznosila je 57,0%, a u Županiji 29,5% (tabela 11).

³⁰ Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, 2012.

Tabela 11. Pokrivenost uvoza izvozom prema opštinama Zapadnohercegovačke županije u odnosu na Županiju i Federaciju Bosne i Hercegovine 2011. godine; (KM – konvertibilna marka)³¹

Područje	Uvoz (000 KM)	Udeo u ukupnom uvozu FBiH (%)	Izvoz (000 KM)	Udeo u ukupnom izvozu FBiH (%)	Pokrivenost uvoza izvozom	Saldo robne razmene (000 KM)
Grude	168 040	1,72	36 758	0,66	21,89	-131 255
Ljubuški	185 681	1,90	24 163	0,43	13,01	-161 518
Posušje	213 031	2,18	54 364	0,98	25,52	-158 667
Široki Brijeg	368 871	3,78	160 590	2,89	43,54	-208 282
ZH Županija	935 624	9,58	275 902	4,96	29,49	-659 722
FBiH	9 761 854	100,00	5 564 154	100,00	57,00	-4 197 700

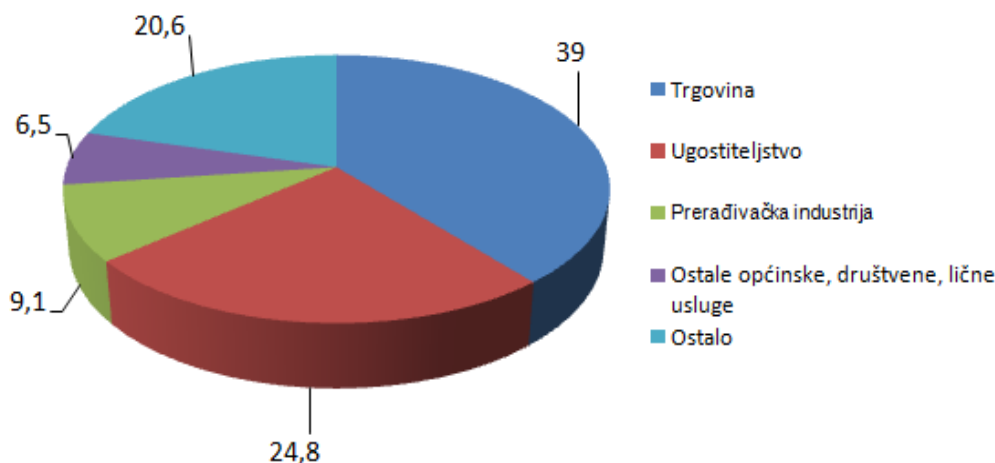
Izvor: Uprava za indirektno oporezivanje BiH, posredovanjem Spoljnotrgovinske komore BiH, 2012.;u Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, Mostar, 2012.

Uzevši sve ovo u obzir, moguće je zaključiti kako struktura privrede Županije još uvek nije na nivou stvarnih mogućnosti i raspoloživim prirodnim resursima, kao ni na nivou razvijenosti u predratnom periodu. Međutim, prisutni su značajni elementi obnove i pozitivnog rasta, najviše po pitanju rasta malog i srednjeg preduzetništva te zanata.

Oko 80% ukupnih privrednih aktivnosti u oblasti proizvodnje i izvoza čine mala i srednja preduzeća (Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, 2012). Županija poseduje značajne potencijale za razvitak malih i srednjih preduzeća koja mogu podržati delatnost velikih preduzeća kako kod osiguranja sirovina, repromaterijala i rezervnih delova, kao i u korištenju finalnih proizvoda velikih preduzeća u daljnjoj proizvodnji. No, sektor malog i srednjeg preduzetništva susreće se s mnogim problemima, na primer nedostatak sustavnog pristupa razvitka male privrede, nizak stepen znanja i veština, nizak nivo poslovne i preduzetničke kulture, te nedostatak finansijskih sredstava, što u celini predstavlja slabo okruženje za razvitak. Ostali se problemi u privredi ogledaju u velikoj stopi

³¹ Konvertibilna marka (KM) je nacionalna valuta u Bosni i Hercegovini od 1998. godine kada je zamenila Bosanski dinar. Međunarodna skraćenica za konvertibilnu marku je BAM. Konvertibilna marka je uvedena na celokupnom području Bosne i Hercegovine i zamenila je bosanskohercegovački dinar (BHD) po kursu 1 KM = 100 BHD. Marka je podeljena na 100 feninga.

nezaposlenosti, nepovoljnom odnosu proizvodnih i neproizvodnih delatnosti, lošem stanju neprivatizovanih preduzeća te nedostatku investicionih aktivnosti.

Grafikon 5. Registrovane privredne grane u Zapadnohercegovačkoj županiji po sektorima 2010. godine (u %);
(izvor: Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, 2012.)

Vanprivredne ili društvene delatnosti od opšteg, društvenog interesa obuhvataju oblasti iz sektora zdravstva, školstva, kulture, sporta, socijalne službe te javnu i lokalnu upravu. Središnja ustanova važna za zdravstvenu zaštitu područja Zapadnohercegovačke županije jest Sveučilišna klinička bolnica u Mostaru koja pokriva čitavo područje Županije potrebnim specijalističkim delatnostima u medicini. Primarna zdravstvena zaštita osigurana je na nivou Županije kroz pojedine opštinske centre. Domovi zdravlja nalaze se u Širokom Brijegu, Posušju, Grudama i Ljubuškom i infrastrukturno ustanove uglavnom zadovoljavaju, no veće probleme predstavljaju Domovi zdravlja u Posušju i Grudama koji, usprkos periodičnim nadogradnjama, ne zadovoljavaju tehničkim i zahtevima struke. U opštinskim središtima nalaze se i jedinice hitne pomoći, no problem predstavljaju neadekvatni prostori pa je nužno njihovo izmeštanje u adekvatne i funkcionalnije prostore. Pružanje ostalih zdravstvenih usluga obavlja se i kroz više privatnih stomatoloških i specijalističkih zdravstvenih ordinacija. Gledajući uopšteno na nivou Županije, zdravstvenu zaštitu potrebno je dalje razvijati. Dok je u Širokom Brijegu adekvatno razvijena zaštita na nivou opštine, istome treba težiti uvođenju dodatnih sadržaja na nivou Županije. U svim opštinama treba planirati područne ambulante u sekundarnim centrima, gde sada uglavnom ne postoje (tabela 12).

Tabela 12. Zdravstvena zaštita u Zapadnohercegovačkoj županiji 2011. godine

Područje	Stanovništvo	Broj lekara	Broj stomatologa	Broj stanovnika	
				na 1 lekara	na 1 stomatologa
Grude	15465	13	4	1190	3866
Ljubuški	23689	19	8	1247	2961
Posušje	16012	14	3	1144	5337
Široki Brijeg	26267	26	8	1010	3283
ZHŽ	81433	72	23	1131	3541

Izvor: Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2013.

Na području Zapadnohercegovačke županije postoje tri centra za socijalni rad i nalaze se u Širokom Brijegu, Posušju i Grudama. U Širokom Brijegu postoje i ustanove za smeštaj osoba s posebnim potrebama te starački domovi u Grudama i Ljubuškom. Broj korisnika stalne socijalne pomoći u stalnom je porastu. Uzroci ovog trenda povećanja uglavnom su ekonomske prirode, no ova problematika traži ozbiljniji i sistemski pristup planiranju i organizovanju socijalne pomoći i planiranju socijalnog razvitka opštine, posebno u pogledu izdvajanja finansijskih sredstava za pomoć ranjivim grupama. Zbog demografskog starenja populacije dugoročno je potrebno predvideti izgradnju gerontoloških i gerijatrijskih centara.

Obrazovni segment ogleda se u predškolskom, osnovnoškolskom (tabela 13), srednjoškolskom (tabela 14) i visokoškolskom sistemu obrazovanja. U opštini Široki Brijeg postoji jedna javna predškolska ustanova te tri dečija vrtića u privatnom vlasništvu. Na području opštine deluju četiri osnovne škole: dve u Širokom Brijegu, jedna u Kočerinu i jedna u Biograticima i 24 pripadajućih područnih ustanova razmeštenih po okolnim naseljima, ali i četiri registrovane privatne škole. U Širokom Brijegu postoji i gimnazija te srednja strukovna škola s 25 odeljenja. Od fakultetskih sadržaja treba pomenuti Akademiju likovnih umetnosti. U opštini Posušje od 1996. postoji dečiji vrtić, a deluju i četiri osnovne škole: u Posušju, Poklečanima i Viru i osnovna muzička škola. Škola u Viru ima mali broj dece, a škola u Posušju preopterećena je sa devet područnih objekata na vrlo širokom prostoru (Vinjani, Čitluk, Batin, Tribistovo, Vranić, Gradac i Broćanac). Osim Gimnazije „Fra Grgo Martić“, na području opštine deluje i Srednja strukovna škola u trogodišnjem i četvorogodišnjem trajanju. Slična je situacija i u Grudama: osnovne škole deluju u Grudama, Sovićima i Drinovicima te područni objekti u okolnim mestima. Srednja škola u Grudama (opšta gimnazija) osnovana je 1964. godine. No, stanovništvo opštine, posebno ono u

zapadnim delovima ima tendenciju gravitiranja prema gimnaziji u Imotskom. Na području opštine Ljubuški takođe deluju predškolska, tri osnovnoškolske i dve srednjoškolske ustanove (gimnazija, te strukovna škola sa sedam usmerenja)³².

S obzirom na navedeno, nužan je daljnji razvitak fakultetskih sadržaja na nivou Županije. Opštinski centri moraju razviti kapacitete za pružanje spektra obrazovanja od predškolskog do srednjoškolskog, a sekundarni i tercijarni opštinski centri trebaju uspostaviti mrežu osnovnih škola sa pripadajućim područnim objektima.

Tabela 13. Osnovno obrazovanje za godinu 2010/2011. u Zapadnohercegovačkoj županiji

	Škole	Učenici	Nastavni kadar
UKUPNO			
Osmogodišnje obrazovanje	70	8274	673
Škole za decu s posebnim potrebama	3	27	-
Osnovne muzičke škole	4	336	28
GRUDE			
Osmogodišnje obrazovanje	...	276	20
Devetogodišnje obrazovanje	1	1	1
Osnovne muzičke škole	1	67	4
LJUBUŠKI			
Osmogodišnje obrazovanje	...	449	29
Devetogodišnje obrazovanje	1	58	6
Škole za decu s posebnim potrebama	1	11	-
Osnovne muzičke škole	1	72	7
POSUŠJE			
Osmogodišnje obrazovanje	13	1881	155
Devetogodišnje obrazovanje	...	361	29
Škole za decu s posebnim potrebama	1	9	-
Osnovne muzičke škole	1	67	6
ŠIROKI BRIJEG			
Osmogodišnje obrazovanje	26	2806	220
Devetogodišnje obrazovanje	...	480	41
Škole za decu s posebnim potrebama	1	7	-
Osnovne muzičke škole	1	130	11

Izvor: Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine (2012.)

³² Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, 2012.

Tabela 14. Srednjoškolsko obrazovanje u Zapadnohercegovačkoj županiji u periodu 2006-2011. godine

Školska godina	Broj škola	Broj odjela	Učenici	Nastavni kadar
2006/2007.	8	143	3899	258
2007/2008.	7	147	2949	261
2008/2009.	8	152	3957	272
2009/2010.	11	158	3979	295
2010/2011.	8	163	4097	315

Izvor: Prostorni plan Zapadnohercegovačke županije za period od 2008. do 2028. godine (2012.)

5.2. Mineralne sirovine

Mineralne sirovine u Zapadnohercegovačkoj županiji predstavljaju odraz složene geološke građe i raznolikosti naslaga velikog stratigrafskog raspona. S privrednog stanovišta najvažnija mineralna sirovina je kamen, koji je od najstarijih vremena kroz sve historijske periode imao posebno značenje u graditeljstvu, kako u gradskoj, tako i u seoskoj sredini.

Arhitektonsko-građevni kamen najvažnija je mineralna sirovina u Županiji iz više razloga:

- postojeće zalihe kamena dobrih fizičko-mehaničkih osobina te dobrih geoloških i arhitektonskih vrednosti (blokovitost, dekorativnost, itd) na većem broju lokaliteta;
- na pojedinim lokalitetima moguće je eksploatirati kamen od strane više preduzeća koja se kasnije mogu udruživati u klastere;
- proizvodni proces može se zaokružiti s finalnim proizvodom i time zaposliti veći broj radnika;
- osigurano je tržište za ovu kvalitetnu sirovinu;
- rudarstvo arhitektonsko-građevnog kamena je ekološki relativno čisto u poređenju s tehničko-građevnim kamenom ili drugim mineralnim sirovinama³³.

Osim kamena, značajne su i zalihe boksita za kojeg su na pojedinim lokacijama pre rata 90-ih decenijama vršena vrlo detaljna geološka istraživanja. Prema predratnim klasifikacijama, kao mineralna sirovina smatrao se samo boksit, dok se prirodnom kamenu kao građevnom materijalu ili nemetalnoj mineralnoj sirovini, kako se danas službeno tretiraju

³³ Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2012. do 2032. godine, Široki Brijeg, 2013.

svi karbonati različitih privrednih namena, nije se davalo posebno značenje. Stoga i ne čudi činjenica da se u širem području Hercegovine nedovoljno koristio kamen za privredni razvitak.

Krajem Prvog svetskog rata bila su poznata nalazišta boksita u Hercegovini, oko Čitluka i Domanovića, no s eksploatacijom se započelo tek 1936. godine kada su delatnost obavljala tri preduzeća na području Županije. Nakon Drugog svetskog rata potražnja boksita bila je vrlo ograničena, a izgradnjom Fabrike aluminijuma u Mostaru 1976. godine nastali su uslovi za kvalitetnije istraživanje boksita na širem prostoru Hercegovine (Lovrić, 1984).

Takvoj, pasivnoj ulozi potencijala hercegovačkog krša doprinela je i politička klima ondašnjeg vremena. Prema tim podelama u BiH, boksit se prerađivao u preduzećima u Širokom Brijegu, Jajcu, Posušju, Čitluku, Stocu i Zvorniku. Iako je iz ovih preduzeća (*Rudnici boksita Široki Brijeg i Posušje*), bilo interesa i za eksploataciju drugih mineralnih sirovina poput arhitektonsko-građevnog kamena, nadležna tela ondašnje države to nisu dopustila. Uveliko je tome doprinio i stereotip kako se *pravi* arhitektonsko-građevni kamen nalazi samo na Braču i u Istri. Čak su i stručnjaci bili podložni trendovskim i pristranim kvalifikacijama o postojanju i mogućoj eksploataciji prirodnog kamena na području Bosne i Hercegovine. Postojala je inicijativa razvitka industrije kamena u Posušju (*Ukraskamen*) i Jajcu (*Pliva*), no nedovoljna podrška, u pogledu kadrovske politike i vremensko ograničenje (rat 90-ih), zaustavili su razvitak industrije arhitektonsko-građevnog kamena na prostorima zapadne Hercegovine još u poveljama.

Boksit za aluminijsku industriju i ugalj su napušteni iz privrednih razloga i/ili zbog iscrpljenosti ležišta. Za ostale mineralne sirovine nisu obavljena detaljna istraživanja. Međutim, uvidom u raspoloživu dokumentaciju o istraživanjima boksita utvrđeno je da se radi, ne samo o nalazištima boksita, nego i drugih vrlo značajnih mineralnih sirovina, koje predstavljaju vrlo značajan faktor razvitka. Detaljnom analizom terena utvrđene su i vrlo značajne sirovine laporca, gline, pesaka i šljunaka te do sada nepoznatih vrsta arhitektonsko-građevnog kamena koje imaju različite primene u industriji, uglavnom u građevinarstvu³⁴.

Poznata boksitonosna područja u Županiji su: Volujak-Kadim, Zagorje, Studena Vrila, Tribistovo, Mratnjača, Cerov Dolac (opština Posušje), Crne Lokve i Izbično (opština Široki

³⁴ Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i zaštite okoline Županije Zapadnohercegovačke, Zagreb/Mostar, Čitluk, 2012.

Brijeg). Prema petrografskoj strukturi nekih geoloških naslaga, postoje uslovi za eksploataciju boksita koje treba dodatno istražiti, a odnose se na područja Cerov Dolac, Ledinac i Borajna (opština Grude). Raspoloživost kvalitetnih boksita je dokazana, ali je potrebno proveriti tržišnu opravdanost obnavljanja proizvodnje, uz daljnja rudarsko-geološka istraživanja radi boljeg poznavanja rezervi (Galić et al, 2008).

Manje pojave uglja otkrivene su kod Vira i u Tribistovu (opština Posušje). U Viru se u starijim neogenskim klastitima nalazi tanji sloj uglja (do 0,6 m). Podina nije otkrivena dok krovinu sačinjavaju žućkastosivi laporci. Izdanak uglja može se pratiti po pružanju od oko 4 m. Kako su ugljonosne neogenske naslage vrlo malog prostranstva, i ovaj izdanak ne predstavlja nikakvu vrednost. Ove pojave uglja odgovaraju mrkim ugljevima duvanjskog i livanjskog basena (Galić et al, 2008).

Manji izdanci uglja utvrđeni su i u Tribistovu u eocenskim klastičnim naslagama i to u višim delovima laporca, peščara i konlomerata. Krovinu ovim naslagama čine prominske naslage. Izdanci uglja su debeli oko 0,5 m, a po pružanju se na terenu mogu pratiti nekoliko metara. Makroskopski i ovaj ugalj odgovara mrkim ugljevima.

Vađenje mineralnih sirovina u rudnicima i kamenolomima, kao i njihovu preradu i oplemenjivanje, treba provoditi pažljivo kako bi najveće prirodne vrednosti Županije ostale sačuvane za buduće generacije, odnosno nužno ih je iskorištavati u skladu s načelima održivog razvitka. Zbog toga upravljanje mineralnim sirovinama treba biti razumno, praktično i prilagodljivo, čime će se osigurati zapošljavanje, potrebe budućih naraštaja, kao i smanjenje loše životne sredine i drugih uticaja. Stoga kod izdavanja odobrenja za dobijanje koncesija za istraživanje i eksploataciju mineralnih sirovina treba tražiti sve ono što je predviđeno zakonom, a naročito detaljan program istražnih radova u tačno naznačenim granicama, kao i detaljan opis korištenja mineralnih sirovina (prodaja, proizvodnja)³⁵.

5.3. Pokazatelji stanja tržišta rada

³⁵ Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, Makroekonomski pokazatelji po kantonima za 2011. godinu, Mostar, 2012.

Radni kontingent predstavlja demografski okvir radnih resursa društva. Zbog postojanja lica koje nisu sposobne ili se ni pod kojim uslovima neće uključiti na tržište rada, potencijalni radni resursi su nešto manja skupina, a samo lica koja su se aktivno uključile na tržište rada predstavljaju stvarnu ponudu rada, odnosno aktivirane ljudske resurse (tabela 15).

Iz tabele je vidljivo kako je nezaposlenost u Županiji visoka (36,1%), iako manja u odnosu na Federaciju Bosne i Hercegovine (45,4%). Kada se analizira brojnost radne snage u populaciji u Županiji zadnjih sedam posmatranih godina, ista je porasla za gotovo 15% te se ujednačila zadnje dve godine, uprkos sveprisutnoj privrednoj krizi. Gledano po opštinama, najveći porast je u Posušju i Širokom Brijegu, pa i Grudama, dok je u opštini Ljubuški ovaj broj relativno konstantan.

Na području Zapadnohercegovačke županije broj zaposlenih u januaru 2010. je iznosio 14 966, što je porast od 1% u odnosu na 2009. godinu. Za mesec mart 2010. broj registrovanih nezaposlenih u Zapadnohercegovačkoj županiji iznosio je 9 097 lica, što je za 3,6% više u odnosu na isti mesec prethodne godine (8 784 registrirana nezaposlena lica, mart 2009.). U 2009. godini na evidenciju nezaposlenih prijavilo se ukupno 596 lica po prestanku radnog odnosa, što je više za 223 lica odnosno za 59,8% u odnosu na prethodnu 2008. godinu (373 lica) (tabela 16, grafikon 6). Ovo se delimično može pripisati i slaboj konkurenciji u sektoru, preteranom uvozu relativno jeftinije robe sa Dalekog istoka kao i porastu u produktivnosti domaće radne snage. Proizvodni sektor ima najvišu stopu gubitka radnih mesta, naročito zbog posledica globalne ekonomske krize koja se osetila u poslednjem kvartalu 2008. godine i celoj 2009. godini.

Tabela 15. Pokazatelji stanja na tržištu rada u opštinama Zapadnohercegovačke županije u odnosu na Županiju i Federaciju Bosne i Hercegovine 2011. godine

	Broj stanovnika	Radno sposobno stanovništvo	Aktivno stanovništvo	Broj zaposlenih	Broj nezaposlenih	Stepen nezaposlenosti (u %)
Grude	15 465	10 447	4 427	2 870	1 557	35,2
Ljubuški	23 689	16 096	5 868	3 772	2 096	35,7
Posušje	16 012	10 840	5 348	3 415	1 933	36,1
Š. Brijeg	26 267	17 131	9 909	6 273	3 636	36,7
ZHŽ	81 433	54 514	25 552	16 330	9 222	36,1
FBiH	2 337 660	2 040 369	803 878	438 949	364 929	45,4

Izvor: Makroekonomski pokazatelji po kantonima za 2011. godinu, Federalni zavod za programiranje razvitka, Sarajevo, 2012.

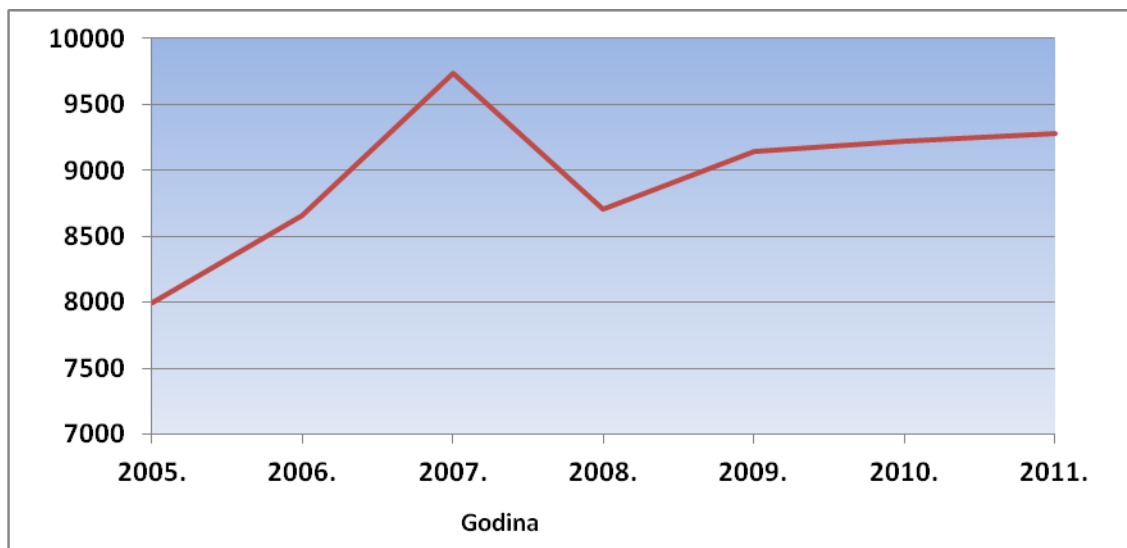
Kvalitet ljudskih resursa koji se odražava kroz obrazovni sastav stanovništva i njegovo kretanje osigurava značajne razvojne potencijale. Obrazovni sastav stanovništva

kontinuirano se razvija u pravcu sve većeg kvaliteta ljudskog kapitala. Pokazatelji o obrazovanosti odnosno stepenu školske spreme, govore da su proizvodne mogućnosti s obzirom na kvalitet ljudskog rada znatno povećane.

Tabela 16. Broj zaposlenih i nezaposlenih u Zapadnohercegovačkoj županiji i njenim opštinama u periodu 2005- 2011. godine

ZAPOSLENO STANOVNIŠTVO							
	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Grude	2386	2856	2110	2227	2374	2870	2980
Ljubuški	3654	3574	3645	3628	3668	3772	3807
Posušje	2684	3715	2479	2653	2696	3415	3324
Široki Brijeg	5592	4436	4439	4604	5572	6273	6100
ZHŽ	14316	14581	12673	13112	14310	16330	16211
NEZAPOSLENO STANOVNIŠTVO							
	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Grude	1498	1475	1750	1390	1475	1557	1594
Ljubuški	2064	2013	2161	2080	2263	2096	2083
Posušje	1684	1694	1765	1723	1884	1933	1963
Široki Brijeg	2753	3475	4062	3509	3524	3636	3640
ZHŽ	7999	8657	9738	8702	9146	9222	9280

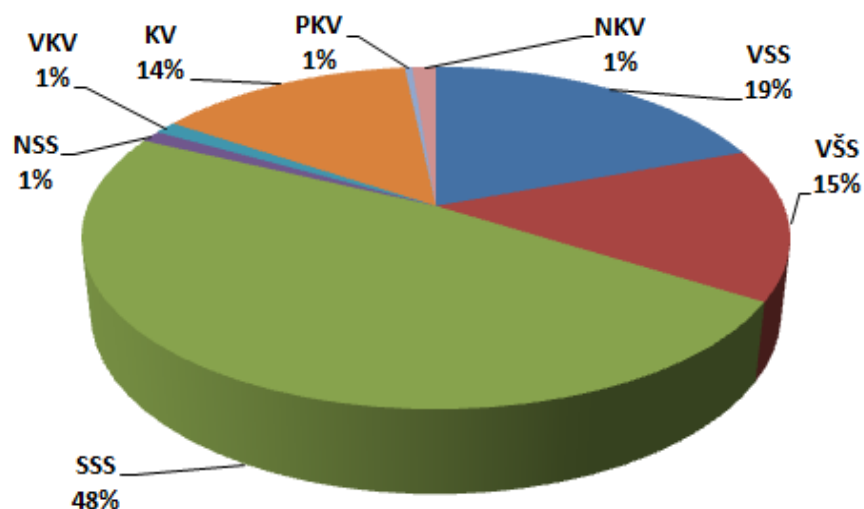
Izvor: Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, Makroekonomski pokazatelji po kantonima za 2011. godinu, Mostar, 2012.

Grafikon 6. Kretanje broja nezaposlenih u Zapadnohercegovačkoj županiji u periodu 2005-2011. godine;
(Izvor: Tabela 16)

Uz daljnje prirodno kretanje stanovništva, odnosno izlazak iz radnog kontingenta starijih manje obrazovanih i ulazak novijih sve obrazovanih generacija može se očekivati

formalno sve povoljniji sastav radnog kontingenta, no o kvalitetu obrazovanja i njegovoj usklađenosti s kretanjem potreba privrednih procesa zavisiće stvarna vrednost i iskoristivost stečenih znanja, jer sve brži tehnički progres zahteva sve kvalitetnije formalno obrazovanje i organizaciju i podsticanje kontinuiranog obrazovanja uz rad. Analizirajući zaposlene po stepenu stručnog obrazovanja u Županiji po podacima iz marta 2011. godine, sa visokom stručnom spremom (VSS) je bilo 19,4%, nešto više nego u FBiH (18,3%), od čega doktora nauka 0,2%, a magistara nauke 0,02%. Sa višom stručnom spremom (VŠS) je bilo 14,4%, znatno više nego u FBiH (6,7%), sa srednjom stručnom spremom (SSS) 48,2%, takođe više nego u FBiH (42,9%), a nižom stručnom spremom (NSS) 1,1%, VKV 1,2%, KV 14,0%, polukvalifikovanih (PKV) 0,4%, te nekvalifikovanih (NKV) 1,3% (grafikon 7).

Grafikon 7. Zaposleni prema stepenu stručnog obrazovanja u Zapadnohercegovačkoj županiji 2011. godine;
(izvor: Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, 2012.)

Nezaposlenost po stručnoj spremi u Županiji analizirana je u periodu 2005-2011. godine. U sastavu nezaposlenih najveći broj čine lica srednje stručne spreme, KV radnici, te NKV radna snaga. Primetno je veliko uvećanje broja visokoobrazovanih nezaposlenih od 2,0% (2005) do čak 5,4% (2011), uz povećanje nezaposlenih sa višom stručnom spremom sa 4,4% na 5,0%. Gledajući po opštinama, najvećih broj nezaposlenih visokoobrazovanih osoba je u opštini Široki Brijeg (čak 5,1% - 2010), dok je u opštini Posušje jačim razvitkom privatnog preduzeništva taj broj skoro dvostruko manji (2,7%).

5.4. Prostorni razmeštaj privrednih delatnosti

Prema *Studiji razvitka poslovnih zona Hercegovine*, težnja privrednog razvitka na lokalnom nivou jeste utvrđivanje broja i lokacija potrebnih privrednih zona u opštinama, a od strane svake županije³⁶. Krajnji cilj je izgradnja minimalno jedne zone po opštini ili 4 do 8 poslovnih zona u županiji.

Privredne zone su jedan od glavnih oblika industrijsko-poslovne infrastrukture koji u mnogočemu određuje poslovni ambijent na određenom području. Privredna zona kao prostorna celina omogućuje odvijanje različitih poslovnih delatnosti pod upravom specijalizovanog tima stručnjaka, a unutar organizovanog i osmišljenog razvojnog koncepta određenog područja ili regije. Mogućnost integrisanja srodnih i povezanih delatnosti u okviru zone, kao i efikasnost koju nudi izdvojena lokacija zone, uveliko doprinosi u osiguravanju konkurentnosti i kvaliteta pojedinim njenim članicama.

Privredne zone treba oformiti kao izdvojene jedinice specifične namene u prostoru, bilo kao proširenje postojećih (*brown field*), bilo kao posve nove površine (*green field*) za razvitak preduzetništva. Pritom se valja voditi sledećim smernicama:

- prostor treba koristiti racionalno i u skladu sa smernicama održivog rasta i razvitka;
- privredna zona mora predstavljati logičku celinu razvojnog koncepta na opštinskim i županijskim nivoima vlasti, a i sam razvitak privredne zone mora biti koncipiran na projektnim principima;
- prostor privredne zone mora biti jasno definisan, mora omogućavati nesmetan pristup, te snabdevanje i izgradnju sve potrebne infrastrukture;
- privredne zone treba locirati u blizini, ali ne neposrednoj, naseljenih mesta, najbolje uz njihove periferije, te u blizini značajnijih saobraćajnih pravaca – postojećih ili planiranih;
- kod planiranja privrednih zona, treba dati prednost terenima povoljne konfiguracije, vodeći pritom računa o zaštiti vrednog poljoprivrednog zemljišta kao i o zaštiti same zone od poplava i sličnih elementarnih nepogoda.

³⁶ Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, *Asocijacija za ekonomski razvitak REDAH, Mostar, 2012.*

Egzaktni položaji, površine kao i granice obuhvata privredne zona nužno je utvrditi kroz izradu prostornih planova opština. Lokacije i maksimalne površine planiranih i postojećih zona na području Zapadnohercegovačke Županije date su u tabeli 17. Cela županija površine 136 220 ha je podeljena na privredne zone po opštinama ukupne površine 705,0 ha. Opština Posušje je najveća po površini i treća po broju stanovnika u Županiji, i ima najveću planiranu površinu privredne zone (291,4 ha) šta je srazmerno s najvećim područjem brdsko-planinskih karakteristika i nerazvijenošću opštine. No, blizina granice Hrvatske (EU), ima posebnu prednost i mogućnost stranih ulaganja na tim područjima uz granicu. Potrebno je izgradnja saobraćajnica i ostale infrastrukture koja bi omogućila adekvatnu namenu planiranih površina za poslovne zone udaljenije od opštinskih centra što usporava njihovu realizaciju.

Međutim, opština Ljubuški je treća po površini u Županiji s većim brojem stanovnika, dvostruko manja po površini od opštine Posušje, i planirana površina privredne zone je dvostruko manja (iznosi 140 ha). Razlog je nepostojanje mogućnosti ulaganja u nove privredne zone i veća izgrađenost u prethodnom periodu (Humac, Mostarska Vrata, Predgrađe i Teskera). Za opštinu Grude je planirana površina (75,6 ha) za privredne zone šta je skladno s brojem ukupnog stanovništva opštine i mogućnosti razvitka. Smeštaj izgrađenih zona (Dubrava, Grafotisak) uz magistralni put omogućava manje prostorno širenje, a većim delom su izgrađene. Za ostale planirane industrijske zone dokumentacija je u pripremi kao i izgradnja infrastrukture za njihovu realizaciju.

Široki Brijeg je opština druga po površini u Županiji, ali i s najvećim brojem stanovnika, i veće planirane privredne zone, površine 198 ha. Vidljivo je da opština Široki Brijeg ima za 30% manje površine planirane za privredne zone u odnosu na opštinu Posušje, no, poslovne zone su dobrim delom izgrađene i nalaze se uz glavne saobraćajnice opštine u prigradskim naseljima (Trn, Visoka Glavica, Pecara-Lise i Knešpolje) (tabela 17).

Zbog slabije razvijenosti severnog dela Županije planirane privredne zone udaljenije od centralnih naselja neće biti lako realizovane zbog populacione regresije, nedostatka radne snage, potrebne infrastrukture te nerešenih imovinsko-pravnih pitanja.

Tabela 17. Privredne zone po opštinama Zapadnohercegovačke županije

Opština	Lokacija	Planirana površina (ha)
Posušje	Privredna zona uz južnu zaobilaznicu i put za Grude	20,1

Opština	Lokacija	Planirana površina (ha)
	Privredna zona Vlaka i Starka	190,4
	Privredna zona Vinjanski Dom	14,4
	Privredna zona Osoje	20,3
	Privredna zona Osrdak	12,7
	Privredna zona Vicanov Brig	12,5
	Privredna zona Zavelim	21,0
	UKUPNO:	291,4
Grude	Privredna zona Grude – Pogana Vlaka	45,0
	Privredna zona 2	26,5
	Privredna zona Violeta – Dubrava	4,1
	UKUPNO:	75,6
Ljubuški	Humac	20,0
	Predgrađe	20,0
	Mostarska Vrata	20,0
	Zvirići	60,0
	UKUPNO	140,0
Široki Brijeg	Privredna zona Trn	120,9
	Privredna zona Pecara	19,0
	Mikroindustrijska zona Kamenolom Knešpolje	13,1
	Turčinovići	15,0
	Buhovo	15,0
	Dužice	15,0
	UKUPNO:	198,0
ŽZH		705,0

Izvor: Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, 2012.

5.5. Razmeštaj naselja

Prostor Županije pripada prostoru regije Hercegovina. Ta pripadnost i nedeljivost prostora se ogleda kroz celokupni istorijski razvitak. Poslednjim planskim dokumentom, pre rata 90-ih godina *Prostornim planom Bosne i Hercegovine* ovaj prostor pripada Planskom regionu Mostar, što je bio osnova planiranog policentričnog razvitka. Mostar je kao grad tradicionalno bio centar Hercegovine i to je po svim prostorno-planerskim, a i drugim kriterijuma sasvim prirodno. Bez obzira na današnju administrativnu podjelu gravitacija Mostara je i dalje prisutna i neophodna. Svaka analiza prostora Županije bez sagledavanja uticaja Mostara daje nepotpune rezultate.

Županija se svojim smeštajem u području regije Hercegovine, uz granicu s Republikom Hrvatskom, nalazi na istorijski najpovoljnijem pravcu komunikacije od Dalmacije prema Mostaru i dalje prema srednjoj Bosni. Sedište županije, grad Široki Brijeg, zajedno s preostala tri opštinska centra, Grudama, Ljubuškim i Posušjem, formirali su se, istorijski gledajući, duž glavnih trgovačkih puteva, na nižim područjima, gdje su reljefne karakteristike bile povoljnije za kretanje. Ostala se pak naselja formiraju u dolinama i poljima uz vrednije obradive površine ili u brdskim područjima nižih nadmorskih visina. U skladu sa tim, naselja na području Županije moguće je podeliti u tri glavna tipa temeljem njihove geneze i prostorne strukture:

- linearna naselja nastala uz ivicu nekadašnjih puteva, odnosno današnjih saobraćajnica. Prostiru se izrazito linearno i u uskom pojasu, često s jedne strane uz ivicu brdskog područja, odnosno uz ivicu polja, dakle u kontaktnoj zoni kraških predela i obradivih poljoprivrednih površina;

- poluzbijena naselja koja ne poseduju velike okućnice i gravitiraju poljoprivrednim posedima, a karakteriše ih prisutstvo manjeg broja društvenih sadržaja. Centralni društveni sadržaji su koncentrisani, granasti ili linearnog rasporeda, zavisno od geomorfoloških karakteristika;

- razbijena naselja koja karakterišu razbacene kuće unutar pripadajućeg mu poljoprivrednog područja, a bez ikakvih elemenata centraliteta.

Ove se prostorne strukture delom reflektiraju i demografski, stoga je moguće i na osnovu broja stanovnika izvesti podelu naselja (tabela 18):

- grupa naselja s preko 2 000 stanovnika. Ona čine prostor veće koncentracije populacije Županije, s 30% ukupnog stanovništva, prema popisu stanovnika iz 1991. godine. Obuhvataju centre opština Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg te naselja Drinovci, Sovići, Radišići i Vitina;

- grupa naselja koja imaju između 1 000 i 2 000 stanovnika, a predstavljaju je 22 naselja u kojima je smešteno 32,3% stanovništva, od kojih značajnu ulogu imaju naselja Broćanac, Vir, Tihaljina, Kočerin, Knešopolje, Uzarići, Jare, Ljuti Dolac, Klobuk i Studenci;

- grupa naselja do 1 000 stanovnika, u koju spada preostalih 70 naselja sa ukupno 37,7% stanovništva Županije. Od ovih se naselja ističe naselje Poklečani smešteno u severozapadnom delu opštine Posušje gde predstavlja gravitacijski centar tog područja.

Tabela 18. Kategorizacija naselja prema broju stanovništva na osnovu popisa iz 1991. godine

Veličina naselja prema broju st.	Broj naselja	Nazivi naselja	Broj stanovnika	Udeo stanovnika (u %)
Preko 2000	8	Grude, Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg (centri općina); Drinovci, Sovići, Radišići, Vitina	26508	30,0
Od 1000 do 2000	22	Broćanac, Crveni Grm, Donji Mamići, Grab, Humac, Jare, Klobuk, Knešpolje, Kočerin, Lise, Ljuti Dolac, Mokro, Rastovača, Ružići, Studenci, Sutina, Tihaljina, Trn, Uzarići Veljaci, Vinjani, Vir	29863	33,8
Do 1000	70	Bare, Batin, Bijača, Biograci, Blaževići, Borajna, Buhovo, Cerno, Crnopod, Crne Lokve, Čerigaj, Čitluk, D. Britvica, D. Crnač, D. Gradac, Doci, Dole, Dužice, Dobrič, Dobrkovići, Dragićina, Gorica, Drinovačko Brdo, G. Britvica, G. Crnač, G. Gradac, G. Mamići, Gorica, Gradska, Grabova Draga, Grabovnik, Gradac, Greda, Grljevići, Hardomilje, Hrašljani, Izbično, Jabuka, Kašće, Konjsko, Lipno, Lisice, Ljubotići, Miletina, Most. Vrata, Oklaji, Orahovlje, Otok, Osoje, Podbila, Podvranić, Poklečani, Potkraj, Predgrađe, Privalj, Proboj, Prolog, Puteševica, Rasno, Rujan, Stubica, Šipovača, Turčinovići, Vašarovići, Vojnići, Vrpolje, Vučpolje, Teskera, Tribistovo, Zagorje, Zavelim	32016	36,2

Izvor: Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, Zagreb/Mostar, Čitluk, 2012.

Problem kod naselja na prostoru Županije jeste nepostojanje pravog grada koji bi zadovoljio stvarne potrebe korisnika ovog područja i formirao uobičajenu policentričnu organizaciju područja. Glavni regionalni centar prema kojem sva ova naselja tradicionalno gravitiraju je Mostar na istoku, te potom gradovi susedne Republike Hrvatske, prvenstveno Imotski i Split. Rast naselja i koncentraciju najvećeg broja stanovnika moguće je jasno uočiti duž saobraćajne komunikacije od Splita do Mostara, koja na svojoj osi istok-zapad pokriva naselja Gorica, Sovići, Grude, Kočerin, Trn, Široki Brijeg i Knešpolje. Veća je izgrađenost također prisutna uz granicu sa Hrvatskom, od Posušja preko Gruda sve do Ljubuškog. Dok državna granica, naročito nakon ulaska Hrvatske u EU, može u većoj meri postati barijera nego generator razvitka uz zapadni rub Županije, grad Mostar bez sumnje ostaje glavni centar gravitacije na istoku. Mostar je po svim kriterijumima, od istorijskih do prostorno-planerskih,

sasvim prirodno, centar regije Hercegovine i njegova povezanost s razvitkom ovog područja ne može se preneglasiti.

Unutar i zbog gravitaconog područja Mostara, četiri opštine relativno slične veličine nemaju izraženiju hijerarhijsku strukturu centraliteta niti razvijen sistem međusobnih veza. Stoga se nameće zaključak kako se Široki Brijeg, Grude, Posušje i Ljubuški moraju uspostaviti kao jednakovredna žarišta policentričnog razvitka, kroz koji će se područje Županije međusobno integrisati. Široki Brijeg, koji je po broju stanovnika, površini i sadržajima ponešto ispred ostalih opštinskih centara, ima status sedišta Županije. No, u takvoj vodećoj funkciji treba ga razmatrati ipak kao primarno središte, u pogledu ravnomernog policentričnog razvitka između sva četiri centralna opštinska naselja (karta 12).

U razmatranju centraliteta ostalih naselja, bitno je uzeti u obzir njihov broj stanovnika, saobraćajnu povezanost sa sadašnjim i planiranim drumskim pravcima, položaj u odnosu na druga naselja, te radijus obuhvata područja koja gravitiraju prema njima. Sekundarni centri su naselja na glavnim saobraćajnim komunikacijama u Županiji koja povezuju opštinska središta. Tercijarni centri su sva ostala naselja, po pravilu s više od 1000 stanovnika, kojima gravitira određena zajednica sela, a koji sami gravitiraju prema sekundarnim i/ili opštinskim centrima. Okolna naselja opštinskih centara koja čine jedinstveno urbano područje su ona naselja koja, premda sama po sebi možda i imaju karakteristike centraliteta, potpadaju pod obuhvat radijusa gravitacije opštinskog centra, te je stoga realno očekivati da će se u planskom periodu stopiti s pripadajućim većim naseljem u jedinstvenu aglomeraciju (tabela 19).

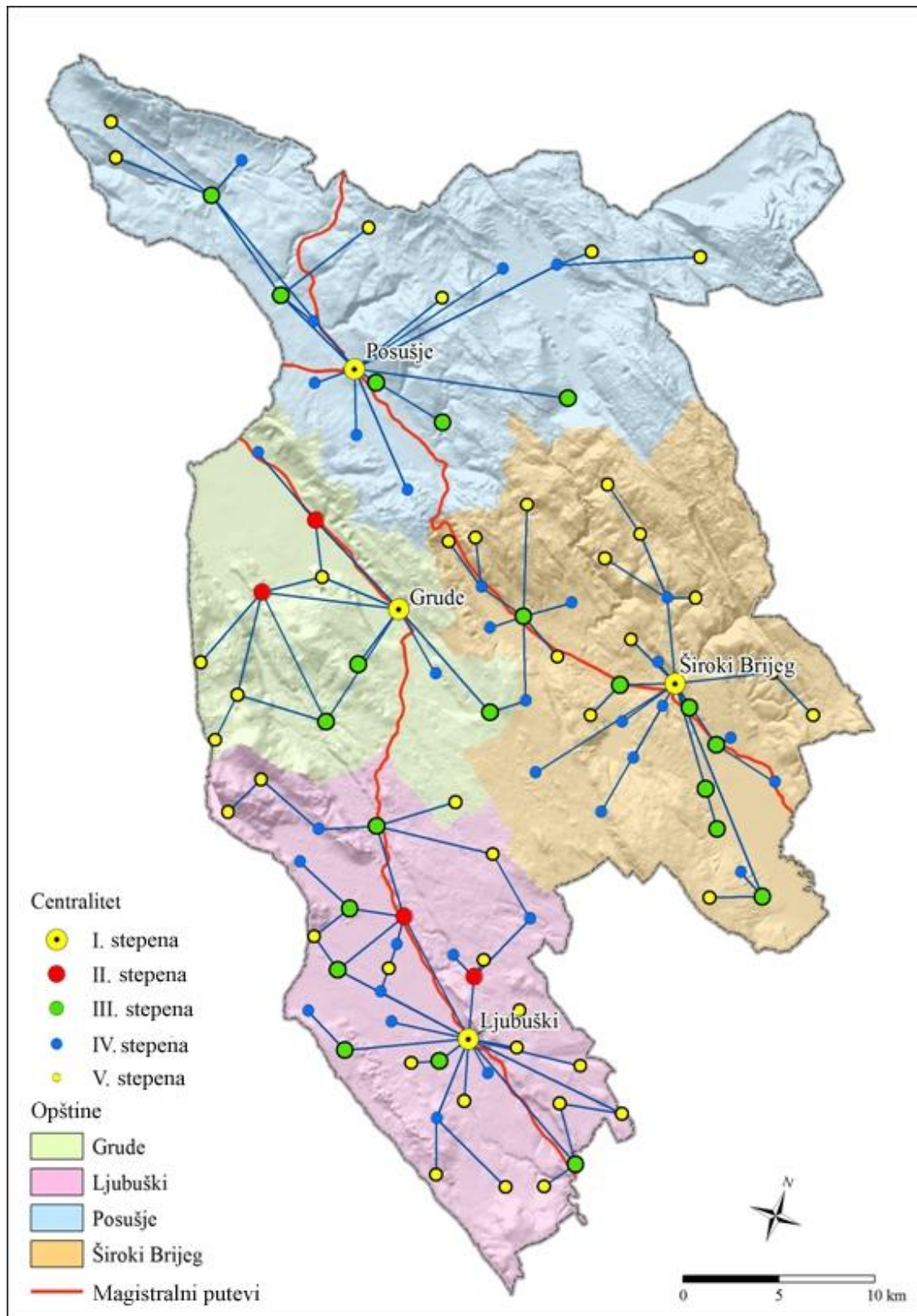
Naselja s manje od 1 000 stanovnika, a koja su udaljena od opštinskih središta i glavnih županijskih saobraćajnica, ne poseduju nikakve karakteristike centraliteta i ne pokazuju potencijal da se kod njih iste razvijaju. U većini je ovakvih naselja prisutan kontinuirani trend pada stanovništva već decenijama, stoga nije realno očekivati ni planirati njihovo širenje, rast ili povezivanje. Ovde je najčešće reč o raštrkanim zaseocima u brdima i dolcima, često vrlo starim, ali uglavnom bez ikakve jasne prostorne strukture.

Tabela 19. Hijerarhija naselja u Zapadnohercegovačkoj županiji s nivoima centraliteta

	Opštinski centri			
	Posušje	Grude	Ljubuški	Široki Brijeg
Okolna naselja opštinskih centara koja	dio Čitluka, Osoje, Rastovača	Dragićina, Ružići	Teskera, Hrašljani, Humac,	Oklaji, Trn, Lise, Mokro

čine jedinstveno urbano područje			Predgrađe, Mostarska Vrata	
Sekundarni centri	potez Poklečani-Sutina, Vir	potez Gorica-Sovići, Drinovci	Vitina, Klobuk	Kočerin, Knešopolje, potez Uzarići-Jare-Biograci-Ljuti Dolac
Tercijarni centri	Čitluk, Batin, Broćanac	Tihaljina, Donji Mamići	Crveni Grm, Studenci	Izbično, Donji Crnač, Dužice, Rasno, Buhovo

Izvor: Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, Zagreb/Mostar, Čitluk, 2012.

Karta 12. Centralitet naselja u Zapadnohercegovačkoj županiji po opštinama;
(Izvor: Autor rada)

6. DEMOGRAFSKE PROMENE ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE

6.1. Poreklo i razvitak stanovništva

Šire područje naselja Široki Brijeg puno je zanimljivih tragova iz starije prošlosti. Ostaci gomila³⁷ i gradina iz ilirskog vremena potvrđuju da je ovo područje u praistorijskom vremenu bilo gusto naseljeno. Iz antičkog vremena istraženi su kasnoantički ostaci rimske utvrde (refugija) u selu Biogracima i temelji bazilike s krstionicom (5. ili 6. vek) u Mokrom, koja je rušena i podizana, te je i u srednjem veku služila svojoj svrsi. U njenoj blizini je nekropola sa stećcima, a biliga-stećaka ima i drugde, na primer u Barevištu, Jelinku i Polugrina u Mokrom, Sajmište kraj reke Lištice te stećci u groblju na Trnu. Oni brojnošću i veličinom navode na zaključak da je ovaj kraj u blizini reke Lištice od 12. do 15. veka bio gusto naseljen i bogat (Petrić, 1970).

Ostaci bogate baštine na prostoru opštine Grude svedočanstvo su kontinuiteta života ovog kraja od praistorije, preko antike i srednjeg veka do danas. Kulturni slojevi u Ravlića pećini, Tihaljina-Peć Mlini, datiraju u vreme kasnog neolita, eneolita i bronzanog doba; na gradini Pit-Gorica je u periodu od 7. do 1. veka pre n.e. postojao ilirski hram, a celi niz Gradina, kao naseobinskih i Gomila, kao grobnih lokaliteta, dokaz je intezivnog naseljavanja kroz bronzano i gvozdeno doba sa Ilirima kao kulturnim nosiocima. Iz Sovića potiče reprezentativna rimska stela, nadgrobni spomenik devojci Lupi, danas u *Muzeju Hercegovine* u Mostaru. U Gorici kao najkompleksnijem kulturno-istorijskom nalazištu pronađen je helenistički materijal, te rimska arhitektura i mozaik (Marić, 1997).

Posušje je predstavljalo granično područje prema Dalmaciji i Bosni. U periodu mlađeg kamenog doba, i to iz njegovog starijeg perioda, postoje ostaci čoveka s lokaliteta Vukove njive, Iličinova lazina, Prataruše i Žukovička pećina u Viru. Pronađeno je nešto keramike iz starijega neolita. Najznačajniji praistorijski lokalitet u Hercegovini svakako je

³⁷ Grupe predistorijskih nalazišta u Hercegovini, čine nadgrobni spomenici pod nazivom tumuli, gomile, gromile ili humke. Kameni tumuli zastupljeni su u velikom broju na području cele Hercegovine. Grobni tumuli (gomile) podizani su u čast jednog ili više pokojnika, na mestima povoljnim za njihovu izgradnju i obavljanje pogrebnih rituala.

Ravlića pećina nad izvorom reke Tihaljine. U mlađem neolitu na ovim je prostorima dominirala hvarsko-lisičićka kultura, a njeni ostaci na prostoru opštine Posušje pronađeni su na nekoliko lokaliteta. U bronzano doba (1850-800. godina pre n. e.) je bujao život na prostoru opštine Posušje. Na području posuške opštine zabeleženo je iz praistorijskog perioda 42 naselja, 32 gradine, 38 lokaliteta s gomilama, 4 grobnice i 2 lokaliteta s pojedinačnim nalazima. Valja napomenuti da su naselja uglavnom iz bronzanog doba, s time da ih je 8 iz neolita, 13 iz eneolita, a 3 iz gvozdenog doba. Gradine su gotovo sve nastale u bronzanom dobu, a deo njih je postojao i u gvozdenom dobu. Iz gvozdenog doba (800. g. pre n. e. - 9. godine) na prostoru opštine Posušje postoji čitav niz gradina, tipičnih naselja Delmata, a preko današnjeg Posuškog i Virskog polja zasigurno je išao važan trgovački put od trgovačke luke Naron (Vid kod Metkovića) do glavnog Delmatskog centra Delminium u Duvanjskom polju. Vinjani su bili važna raskrsnica puteva. Iz Vira, kao siguran ucrtan je put ispod Zavelima ka Vinici i dalje prema Aržanu. Iz ovog perioda na prostoru čitave opštine Posušje postoje naselja, utvrđenja i grobovi. Po svemu sudeći najvažnije naselje je bio Gradac, gdje su postojale dva utvrđenja i naselje, te poznata kasnoantička hršćanska bazilika (IV – V vek), dok je na prostoru Čitluka, u Dočićima, postojala rimska *villa rusticae* (Marić, 1997).

Prostor opštine Ljubuški bio je također nastanjen od praistoriji, a situacija na terenu pokazala je veliki broj nepokretnih kulturnih dobara iz svih praistorijskih perioda. Najveći broj lokaliteta su arheološki iz praistorije, antičkog perioda i srednjeg veka (Nosić, 2010).

Područje Hercegovine bilo je naseljeno još od pradavnih vremena. O tim vremenima najočiglednije govore tragovi ljudskog boravka u pećini Badanj kod Stoca koja se nalazi u kanjonu reke Bregave, u kojoj su ljudi živeli još 16 000 godina p. n. e. Iz predistorijskog vremena, osim pećine Badanj, posebno vredni arheološki lokaliteti su Varvara kod Prozora, pećina Crvena stena na lijevoj obali Trebišnjice, Ravlića Pećina iznad izvora reke Tihaljine, Zelena pećina iznad izvora reke Bune, te u Lisičićima kod Konjica itd. (Markotić, 1973).

Bronzano i gvozdeno doba, na ovim prostorima, vezano je uz autohtona plemena nazvana zajedničkim imenom Iliri. Iz tih vremena poznate su ilirske gradine: Delminium, nazvan po ilirskom plemenu Delmati koji su naseljavali ovo područje, iznad sela Crvenice kod Tomislavgrada/Duvna; Nečajno južno od Posušja, Budim iznad Kočerina, Zvonigrad iznad Žvatića kraj Širokog Brijega, te Daorson kod Stoca nazvan po ilirskom plemenu Daorsoni koji su živeli na prostorima istočno od reke Neretve. Osim gradina iz tih vremena posebno su zanimljive gomile, kameni grobni humci, razmešteni bez nekog posebnog reda po

celom prostoru Hercegovine. Ilirsko pleme Delmati u početku je naseljavalo prostore Livanjskog, Duvanjskog te Imotsko-Bekijskog polja sve do Blata, a kasnije se proširuju na primorski deo i na ostrva, osobito Brač i Hvar. Rimljani su kasnije po njima nazvali i čitavo područje Dalmacijom (Pašlagić, 1960).

Početkom 3. v. pre n. e. na ove su prostore došli Rimljani i izgradili grad Naronu u dolini reke Neretve, danas Vid kod Metkovića. Iz Narone su vođene sve akcije protiv buntovnih i ratobornih Delmata koje su uspjeli poraziti tek nakon Batonova ustanka 6-9. godine. Iz tog vremena brojni su ostatci koji govore o vrlo burnom životu koji se odvijao na tom području. Rimljani su izgradili puteve Salona – Vid – Stolac – Trebinje, te Delminium – Vid, koje su poput žila kucavica prolazile ovim područjem (Pašlagić, 1960).

Brojne su *villae rusticae*, poput Mogorjela u Čapljini, sačuvane sve do današnjih dana; utvrđeni gradovi, poput Mokriskika u Mokrom kod Širokoga Brijega, u Gradcu kod Posušja, u Biogracima na južnoj strani Blata; brojni vojni kompleksi, poput Bigestea u Ljubuškom; bazilike iz tog vremena u Žitomisliću i Klobuku kod Ljubuškog, u Cimu kod Mostara, u Tasovčićima kod Čapljine, u Čerinu kod Čitluka, u Lisičićima kod Konjica, u Gorici kod Gruda, u Mokrom kod Širokog Brijega itd., te na hiljade arheoloških eksponata koji se čuvaju u muzejima na Humcu (Ljubuški), u Gorici (Grude), u Livnu, Sarajevu, Mostaru, Splitu itd. Čitavo to vreme na ova područja prodiru Hrvati, u početku samo povremeno i na kratko, a kasnije sve češće i na duže vreme, mešajući se s domicilnim ilirskim plemenima (Bešlagić, 1971).

Iz perioda 7-9. veka vrlo su oskudni ostatci te je tako vrlo teško rekonstruisati šta se tada događalo na prostoru današnje Hercegovine. Krajem 9. veka ovo područje pripada kneževini Hrvatskoj i to za vreme kneza Trpimira, a od 925. godine Hrvatskom Kraljevstvu. No, već u 10. veku vizantijski car Porfirogenit spominje oblasti na području Hercegovine: Paganiju, Travuniju i Zahumlje, a sredinom 10. veka spominje i *zemljicu Bosnu*, što je prvo spominjanje imena Bosna u istoriji, a pojam se odnosio na područje od izvora reke Bosne do Travnika (Vrhbosna) (Bešlagić, 1971).

Nakon kratke vizantijske vlasti (1166-1180), Bosnom su ponovo zavladao hrvatski vladari. Iz tog je perioda poznata *Povelja Kulina bana* iz 1189. godine u kojoj podržava saradnju s Dubrovnikom dajući im olakšice za slobodnu trgovinu. To je prvi poznati državni dokument na narodnom jeziku. U periodu 1198-1202. godine u Humskoj zemlji napisan je prvi tekst ćirilicom (bosanicom) nazvan Humačka ploča. U tekstu na ploči se mešaju slova

ćirilice i glagoljice što govori koliko se narod izmešao na području tadašnje Dalmacije i Huma. Za vreme Kulina bana Bosna se razvila u bogatu i stabilnu državu. Za vreme Stjepana II Kotromanića, krajem dvadesetih godina 14. veka Banovina Bosna protezala se od Save do mora i od Cetine do Drine (Marić, 1997).

Nakon smrti kralja Tvrtka I 1391. godine kraljevstvo postaje izloženo sve žešćim osmanlijskim napadima. Humska zemlja, a od 1448. godine Hercegovina, opirala se Osmanlijama do 1482. godine kada pada pod osmanlijsku vlast. Gotovo sto godina stalnih napada bilo je potrebno Osmanlijama za konačan pad Hercegovine pod njihovu upravu. Iz perioda srednjeg veka od ostalih spomenika koji spadaju u kulturno istorijsku baštinu nikako se ne mogu zaobići *stećci*, beli nadgrobni spomenici koji svojom ornamentikom najvidljivije govore o burnim vremenima u kojima su nastajali (Jurković, 1979).

Nakon turskog osvajanja Hercegovine na ovom je području osnovan Hercegovački sandžak, koji se 1580. godine pripaja Rumelijskom ejalatu, a nakon toga Bosanskom pašaluku u kojemu ostaje sve do 1878. godine. Kadiluci i nahije bili su osnovne administrativne jedinice u Hercegovini za osmanskog vremena. Stanovništvo koje se uspelo spasiti pobeglo je pred osmanskom vojskom na područja pod hrvatskom upravom, Dalmaciju, Imotski, Sinj itd. Po popisima koje su Osmanlije vršile nakon osvajanja novih prostora moglo se videti kako je većina sela ostala bez katoličkog stanovništva no, prema carskoj povelji, izbeglom stanovništvu daje se mogućnost povratka na njihove posede. Na posede odbeglih Hrvata koji se nisu vraćali Turci su dovodili Vlahe iz Srbije i Crne Gore. Kako bi lakše držali stanovništvo u pokornosti Osmanlije su vršile pritisak na predstavnike bivšeg plemstva i članove plemićkih porodica za prelazak u islam, a neretko su bili i ubijani zbog svoje istrajnosti u odbijanja prihvatanja islama (Marić, 1997).

Pohlepa za moći, privilegijama, položajem i imanjem, nagnala je mnoge na prelazak iz katoličke vere u islam, sve do Hercegovačkog ustanka 1875. godine kojeg podiže nezadovoljno hrvatsko stanovništvo u Hercegovini. To je bio kraj Osmanskog carstva, ne samo u Hercegovini, nego i u čitavoj Bosni i Hercegovini i šire, na Balkanu. Berlinskim mirovnim kongresom 1878. godine Bosna i Hercegovina potpada pod protektorat Austro-Ugarske.

Stanje u stvarnom životu naroda u Bosni i Hercegovini se još više zakomplikovalo novonastalom situacijom nakon Berlinskog kongresa. Naime, svi su narodi videli svoju šansu za ostvarenje svojih istorijskih, verskih, nacionalnih i svih drugih, težnji i ciljeva: i Hrvati, i

Srbi i Muslimani. Godine 1908. Austro-Ugarska vrši aneksiju Bosne i Hercegovine, protiv koje se bune Muslimani i Srbi. Nakon godina napetosti, a uslijed atentata na austrijskog prestolonasljednika Ferdinanda, 1914. godine započinje Prvi svetski rat (Marić, 1997).

Nakon završetka I svetskog rata 29. oktobra 1918. godine u Zagrebu se proglašava Država Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) sa sedištem u Zagrebu. Država SHS potrajala je samo kratko jer se već 1. decembra 1918. godine nametnutim proglasom ona ujedinjuje u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. U toj državi Bosna i Hercegovina se nikako ne spominje, a niti Muslimani kao etnička zajednica. Na tim prostorima postojale su zemaljske vlade kao oblici samouprave, ali samo do 1921. godine kada se ukidaju Vidovdanskim ustavom. Tim ustavom izvršena je stroga centralizacija vlasti sa sedištem u Beogradu na čelu sa srpskom dinastijom Karađorđevića. Država je, umesto dotadašnje teritorijalne podele, izdvojena na oblasti. Zapadna Hercegovina pritom je pripala Primorskoj banovini, a istočna Hercegovina Zetskoj banovini. Godine 1939. čitav prostor Hercegovine postaje deo Banovine Hrvatske, što izaziva veliko protivljenje srpskog i muslimanskog stanovništva. Nadalje, takvo stanje ostaje sve do početka Drugog svetskog rata, kada Hercegovina postaje delom Nezavisne države Hrvatske, odnosno zonom italijanskog interesnog prostora (Marić, 1997).

Godine 1945. Bosna i Hercegovina postaje deo Jugoslavije kao federalna jedinica s dva konstitutivna naroda: Srbima i Hrvatima. Muslimani su se mogli izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati, a od 1953. godine i kao Jugoslaveni; pravo na nacionalnost dobijaju 1971. godine, a pritom postaju i najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini čime dobijaju status konstitutivnog naroda u Jugoslaviji.

Godine 1992. Evropska komisija priznaje Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu državu, a iste je godine i UN prima u svoje članstvo. Godine 1995. u Dejtonu (SAD) potpisan je sporazum sva tri bosansko-hercegovačka naroda, Bošnjaka, Srba i Hrvata, po kojemu Bosna i Hercegovina ostaje samostalna i celovita država sastavljena od dva entiteta: srpskog dela (Republika Srpska; 49% teritorija) i bošnjačko-hrvatskog dela (Federacija Bosne i Hercegovine; 51% teritorija). Tim je činom deo Hercegovine od Stoca prema zapadu pripao Federaciji Bosne i Hercegovine, a istočni deo Hercegovine Republici Srpskoj.

6.2. Savremeni demografski razvitak Zapadnohercegovačke županije

Životni vek stanovništva značajno se produžio u posljednjih šezdesetak godina, a stanovništvo je bilo izloženo brojnim činiocima koji su menjali njegove strukturne i dinamičke karakteristike. Deo stanovništva koji sada živi na određenom području imati će ključnu ulogu u određivanju demografske situacije u sledećih nekoliko decenija.

Zapadnohercegovačka županija se u prvoj polovini 20. veka nalazila u ranoj podetapi demografske tranzicije te je migracija, uz smanjenu smrtnost, i dalje imala presudan uticaj u promeni broja stanovnika. Na žalost, ne postoje pouzdani podaci vitalne statistike do 1964. godine, tako da je vrlo teško govoriti o tačnim brojkama prirodnog kretanja stanovništva, već postoje samo sporadični podaci i procene. Međutim, iz tih podataka vidljivo je da su stope nataliteta bile dosta visoke. U to vreme stanovništvo se uglavnom bavilo delatnostima primarnog sektora, a za tradicionalna društva karakteristične su visoke stope nataliteta, koje su delom bile kompenzacijske, s obzirom na visoke stope smrtnosti odojčadi.

Na smanjen rast stanovništva značajno su uticali i ekonomska kriza, i ratna stradanja, ratni uslovi života te smanjeni natalitet tokom ratnih godina (Lukić et al, 2012). Usprkos tome, prema popisu stanovništva 1948. godine, broj stanovnika Županije porastao je u odnosu na 1931. godinu. Do 1953. godine promene broja stanovnika bile su spore. Međutim, u narednim decenijama došlo je do značajnih ekonomskih, političkih i demografskih promena koje su i danas vidljive u prostoru. Sve do kraja Drugog svetskog rata ovaj je prostor demografski stagnirao, a do značajnijeg povećanja broja stanovnika dolazi u posleratnom periodu (Markotić, 1973). Zapadnohercegovačka županija 70-ih godina počela je beležiti nešto povoljnije privredne trendove i međusobno se povezivati u kompaktniju celinu, pritom je došlo do političkih promena koje su, kao i mnogo puta u prošlosti, uzrokovale demografsku i privrednu stagnaciju te nazadovanje ovoga područja.

Slično se dogodilo nakon rata 90-ih kada se situacija dodatno pogoršala. Rat je doneo nove žrtve. Poratni oporavak i napredak usporavaju nesređene društveno-političke prilike na svim nivoima, a posebno na državnom nivou. Nakon devedesetih godina prošlog veka razvitak čitave Zapadnohercegovačke županije, gledano kroz istorijsko-geografski segment, usko je povezan s razvitkom Širokog Brijega kao urbanog centra te glavnog političkog i upravnog središta zapadne Hercegovine. Sam društveno-politički i ekonomski razvitak ovoga područja bio je određen povoljnim geografskim položajem i prirodno-geografskim uslovima.

Svojom veličinom i značenjem tokom istorije, Široki Brijeg se nametnuo kao glavno središte čitave Zapadnohercegovačke županije, a uveliko je zavisio o postojećoj saobraćajnoj infrastrukturi.

Tek krajem 20. veka započelo je intenzivnije saobraćajno povezivanje Županije s ostalim delovima regije, unutrašnjošću i susednom Hrvatskom. Osim toga, poboljšane su veze između pojedinih delova same Županije, pa su tako međusobno bili povezani svi naseljeni prostori unutar nje.

Budući da će se u narednom poglavlju ovoga rada puno detaljnije raspravljati o promenama broja stanovnika te uzrocima i posledicama tih promena, posebno u periodu od 1971. do 2011. godine, za kraj ovog poglavlja dat je samo kratak pregled uzroka promena broja stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji. Ukoliko se situacija razmotri na nivou pojedinih delova Zapadnohercegovačke županije, moguće je doći do istog zaključka – iako su pojedina naselja županije zabeležila rast broja stanovnika, sva brdska i brdsko-planinska područja Županije su u procesu intenzivne depopulacije (Glamuzina et al, 2009).

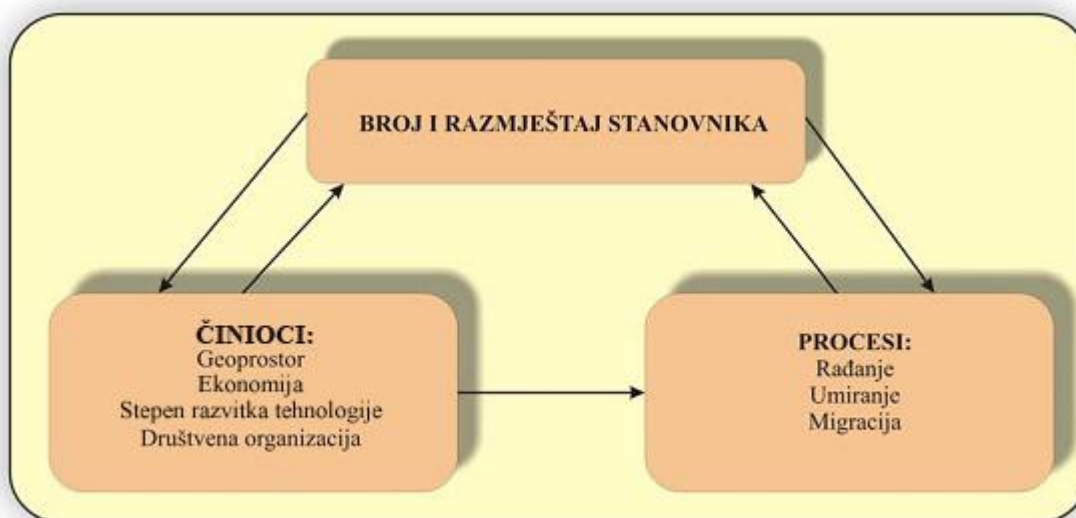
Kontinuirani rast broja stanovnika na području centralnih naselja i susednim ruralnim naseljima, prisutan je kroz čitav statistički prikaz od 1948. do 1991. godine ali i do danas, šta ukazuje na značajan stalni priliv stanovnika s perifernih brdskih i brdskoplaninskih područja Županije. Taj trend nastaviće se i nadalje, a biće rezultat privlačnosti s obzirom na funkcije centralnih naselja Županije, pri čemu poseban značaj ima koncentracija radnih i poslovno-proizvodnih delatnosti, koji uz veliki broj sadržaja javne namene takođe utiču na kvalitet života. Pri tome treba uvažavati potencijalno prisutne mogućnosti daljnje migracije stanovnika i iz drugih područja Bosne i Hercegovine prema ovom području.

Zapadnohercegovačka županija zaista je dobar primer područja u kojem je polarizovani razvitak doveo do depopulacije pojedinih delova, posebno udaljenih, uglavnom brdskih sela, i koncentracije stanovništva u gradu kao i prigradskim naseljima, pa je stoga danas teško zaustaviti negativne trendove koji su već decenijama prisutni na ovom području.

6.2.1. Kretanje broja stanovnika Zapadnohercegovačke županije od 1948. do 2011. godine

Promena broja stanovnika u određenom periodu rezultat je interakcije triju procesa: rađanja, umiranja i migracija, koji čine dinamičke komponente promene broja stanovnika, a rezultiraju porastom, smanjenjem ili stagnacijom. Na interakciju ovih triju komponenti

značajan uticaj imaju određeni prostorni i socioekonomski faktori te napredak tehnologije (slika 14). Dakle, u prostorno-vremenskoj interakciji ovih triju komponenata dolazi do promena u broju stanovnika, gustini naseljenosti i sastavu stanovništva (Nejašmić, 2005).

Slika 14. Faktori i procesi koji utiču na broj i razmeštaj stanovnika;
(Izvor: Barret, 1992)

Zapadnohercegovačka županija je tradicionalno emigraciono područje koje već decenijama depopulira. Na čitavom području proces depopulacije je započeo nakon Drugog svetskog rata, dok su gradska područja i njihova okolina, inače centri imigracija, stvarali područja i žarišta ekonomskog i opšteg razvitka Zapadnohercegovačke županije. Depopulaciju u naseljenim mestima brdskog i planinskog dela Županije je pratilo napuštanje tradicionalnih privrednih aktivnosti (u prvom redu poljoprivrede i stočarstva), došlo je do pojave socijalnog ugara³⁸ (Crkvenčić, 1981), promena u krajoliku te izumiranja pojedinih naselja, na primer naselje Gostuša u okolini Širokog Brijega (Glamuzina, 1996). S druge strane (1991. godine), nastala su nova naselja, ali njihov razvitak je vezan isključivo za statističko izdvajanje pojedinih zaseoka iz dotad postojećih naselja, na primer Drinovačko Brdo (naselje Drinovci) i Jabuka (naselje Tihaljina) u opštini Grude; Doci, Podvranić, Potkraj i Rujan (naselje Kočerini) u opštini Široki Brijeg. Podaci o broju stanovnika iz 2011. godine dobiveni su na temelju popisa vođenih od strane župnika devet župa opštine Široki Brijeg i

³⁸ Povećavanje neobrađenih površina zbog napuštanja sela i poljoprivrede—u širem značenju, deagrarizacija katkad označava proces smanjivanja seoskog stanovništva uopšte.

ličnog anketiranja (Galić, 2012), dok za naselja opština Grude, Posušje i Ljubuški ne postoje demografski podaci pa je njihova procena o stanju u 2011. godini temeljena na proceni broja stanovnika čitave opštine, a na osnovu podataka Federalnog zavoda za statistiku.

Na demografski razvitak Bosne i Hercegovine u celini, pa tako i područje Zapadnohercegovačke županije, najznačajniji uticaj imali su iseljavanje stanovništva u drugoj polovini 20. veka, direktno i indirektno posledice dvaju svetskih ratova, različite epidemije, agrarna reforma, ekonomske krize koje su se u nekoliko navrata javljale tokom 20. veka. Tome su pridoneli i ostali faktori, ekonomska emigracija od sredine šezdesetih godina 20. veka, urbanizacija, industrijalizacija te snažan razvitak središnjih naselja, deagrarizacija i deruralizacija, tranzicija nataliteta, rat u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini devedesetih godina 20. veka, te neprimerena populaciona politika (Markotić, 2006a).

Visoke stope prirodnog priraštaja uspevale su kompenzovati gubitak stanovništva iseljavanjem, stoga je broj stanovnika uprkos svemu rastao. Ipak, dugotrajnim iseljavanjem i pogoršanjem starosnog sastava vremenom je došlo i do smanjenja stope prirodnog priraštaja. Od 1967. godine ovaj kraj je, uz emigraciju, zahvatila i prirodna depopulacija koja se nastavila do danas, uz neprestano povećavanje prirodnog pada stanovništva (Bubalo-Živković et al, 2010).

Nakon Drugoga svetskog rata stanovništvo iz ruralnih naselja mahom se doseljavalo u centralna naselja Županije koja su u početku, razvitkom industrije, nudila radna mesta, a koja su bila jedan od glavnih privlačnih (*pull*) faktora. Kasnije su na preseljenje, osim ekonomskih, uticali i brojni drugi faktori (društveni, psihološki i drugo).

Depopulacija je započela u periodu od 1971. do 1981. godine i taj se trend nastavio do danas. Ovaj je proces uzrokovan iseljavanjem, budući da je prirodno kretanje u čitavom periodu do 1981. godine bilo pozitivno. U svakom slučaju, u poslednje dve decenije naselja u brdskim područjima izgubila su velik broj stanovnika. Međutim, rast broja stanovnika Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1953. do 1981. godine bio je gotovo isključivo rezultat rasta broja stanovnika u opštinskim centrima i bližim naseljima i tek u periodu od 1981. do 1991. godine ostatak prigradskih naselja počinje značajnije demografski napredovati.

Županija beleži blagi pad broja stanovnika od 1991. do 2011. godine³⁹, što je vidljiva posledica iseljavanja stanovnika i ratnih događanja devedesetih godina. Prema podacima u tom periodu područje Županije beleži pad broja stanovništva za 4499 lica. Najveći pad imala je opština Ljubuški, s 3695 lica, što je posledica nezaposlenosti, odseljavanja i ratnih događanja, dok opština Grude beleži manje 718 lica u odnosu na 1991. godinu. Istovremeno je neznatan pad broja stanovnika na području opština Posušje i Široki Brijeg.

Međutim, prema sužbenim popisima 1991. godine i 2013. godine⁴⁰ na području Zapadnohercegovačke županije vidljivo je znatnije povećanje ukupnog broja stanovnika (9901 lice više). Gledano po opštinama najveći demografski rast u dvadesetdvo godišnjem periodu beleži opština Posušje 3564 lica više (22,6%), dok opština Široki Brijeg/Lištica u navedenom periodu beleži više 2649 lica (9,3%). Takođe, blago povećanje ima opština Grude (1507 lica više), te opština Ljubuški 1181 lice više.

U narednom periodu situacija se prividno popravila. Zbog većeg obuhvata stanovnika popisanog u inostranstvu 2013. godine u odnosu na 2011. godinu, u nekim je naseljima došlo do značajnijeg povećanja broja stanovnika. U Županiji nešto više od 80% naselja beleži povećan broj stanovnika (ukupno 13400 lica više), no, razlog je vođenje vitalne statistike i društveno ekonomska događanja na ovom području.

Demografski rast zabeležen je većim delom u brdskim delovima Županije (manje nadmorske visine), što implicira oporavak seoskih naselja. Ukupno povećanje stanovništva beleže sve četiri opštine u navedenom periodu, a najveći rast beleže opštine Ljubuški (4876 lica više) i Posušje (3627 lica više), ujedno veći populacioni rast u centralnim i prigradskim naseljima. Povećanje broja stanovnika beleže opštine Grude i Široki Brijeg s nešto manjom razlikom od opština Ljubuški i Posušje (tabela 20, grafikom 8).

U posmatranom periodu (1948-2013) beleži se kontinuirani rast broja stanovnika u centralnim naseljima Županije (jedino centralno naselje Ljubuški 2011. ima manji broj

³⁹ Podaci dobiveni ličnom anketom u svim naseljima, od crkvenih vlasti po župama u okviru Županije, 2012. godine.

⁴⁰ Službeni popis stanovništva u Bosni i Hercegovini, 2013., Preliminarni rezultati po opštinama i naseljenim mestima u Federaciji Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, Sarajevo, 2013.

stanovnika u odnosu na 1991. godinu, te ponovni rast), što ukazuje na stalni priliv stanovnika s perifernih područja opština prema središnjim gradskim naseljima. Taj trend je rezultat privlačnosti s obzirom na funkcije naselja, pri čemu poseban značaj ima koncentracija radnih i poslovno-proizvodnih delatnosti, koji uz veliki broj sadržaja javne namene također utiču na kvalitet života.

Tabela 20. Kretanje broja stanovnika Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1948. do 2013. godine

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
GRUDE⁴¹	19046	18902	18972	19203	17767	16358	15640	17865
Blaževići	275	277	271	267	270	209	169	178
Borajna	476	482	454	372	342	295	245	228
Donji Mamići	2344	2364	2365	2371	1792	1696	1412	1562
Dragićina	685	695	715	705	669	695	647	865
Drinovačko Brdo	/	/	/	/	/	362	315	439
Drinovci	3577	3575	3495	3516	3256	2440	2298	2703
Gorica	963	991	962	998	886	795	879	1179
Grude	2460	2491	2488	2847	3378	3598	3893	4404
Jabuka	/	/	/	/	/	70	54	78
Puteševica	387	396	374	332	276	134	88	140
Ružići	2150	1926	2151	2194	1602	1550	1708	1718
Sovići	2982	3027	3084	3209	3057	2664	2580	2799
Tihaljina	2747	2678	2613	2392	2239	1850	1352	1572
Š.BRIJEG	23502	23764	24721	27282	26204	27160	27137	29809
Biograci	701	729	773	793	749	741	696	809
Buhovo	726	764	773	793	749	518	380	441
Crne Lokve	899	911	859	758	483	357	112	163
Čerigaj	625	598	468	470	381	401	440	185
Dobrič	499	533	514	540	623	667	529	658
Dobrkovići	641	629	638	635	506	429	427	569
Docci	287	/	/	/	/	187	245	189
Donja Britvica	337	342	336	353	322	292	143	176
Donji Crnač	835	922	1013	1081	905	804	469	577
Donji Gradac	504	707	740	845	849	797	962	709

⁴¹ U sastav opštine Grude ulaze dva nova naselja (Drinovačko Brdo i Jabuka) od 1991. godine, te se analiza radi sa 13 naselja, što neće značajno uticati na dobivene rezultate zbog veličine naselja.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
Mokro⁴²	607	590	626	713	657	639	1507	1442
Dužice	772	789	775	815	661	586	581	620
Gornja Britvica	392	399	353	389	326	238	38	80
Gornji Crnač	855	877	795	803	600	473	200	190
Gornji Gradac	545	549	482	494	391	339	21	208
Gornji Mamići	517	508	561	620	619	543	441	615
Grabova Draga	642	445	360	334	142	101	16	46
Izbično	409	419	434	440	360	315	290	210
Jare	1375	1404	1331	1348	1129	1040	1004	904
Knešpolje	764	786	792	951	978	1110	1236	1378
Kočerin	2084	1110	2229	2536	2324	1143	1101	1204
Lise	479	489	482	670	985	1406	1037	2040
Lištica /Široki Brijeg	741	1056	1464	2280	3611	5039	6886	6426
Ljubotići	1042	1019	1206	1390	1187	966	715	886
Ljuti Dolac	1399	1481	1618	1704	1431	1496	1326	1510
Oklaji	549	561	468	393	451	547	869	1150
Podvranić	/	219	/	/	/	182	137	152
Potkraj	/	495	/	/	/	535	379	431
Pribinovići	546	530	782	713	718	641	-	-
Privalj	152	281	375	411	354	369	232	415
Rasno	958	991	1016	1062	844	779	588	658
Rujan	/	/	/	/	/	223	106	141
Trn	747	721	463	751	820	1274	2128	2545
Turčinovići	624	635	673	791	715	691	607	682
Uzarići	1249	1275	1322	1406	1334	1292	1289	1400
LJUBUŠKI	25959	26177	26630	28269	27603	28340	24645	29521
Bijača	528	462	380	244	114	105	78	178
Cerno	522	627	448	428	404	403	377	393
Crnopod	291	280	295	303	225	222	171	197
Crveni Grm	838	869	922	987	964	1081	835	900
Dole	342	349	399	348	324	271	129	219
Grab	1224	1290	1331	1415	1294	1344	1012	1162
Grabovnik	569	576	560	519	453	396	225	446
Gradska	257	268	281	304	309	326	48	154
Greda	191	195	163	192	148	113	63	118

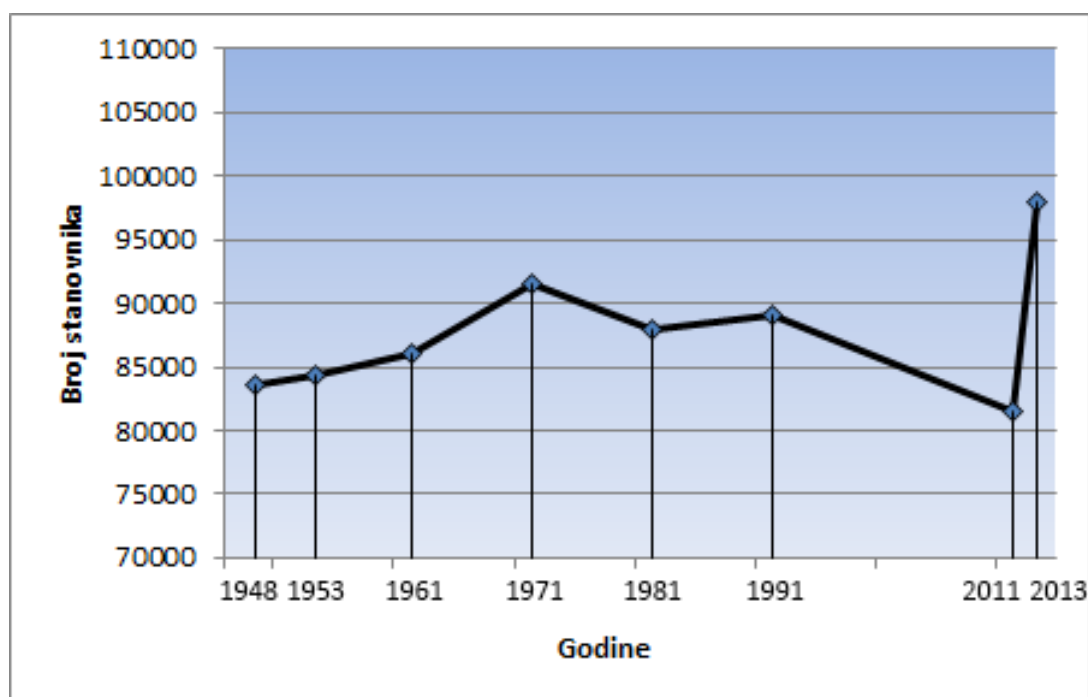
⁴² Novonastalo naselje Mokro novom administrativnom podjelom od naselja Duboko Mokro i naselja Pribinovići, unapred navedeno; ukupan broj stanovnika za 2011. i 2013. godinu.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
Grljevići	640	642	647	624	540	475	388	362
Hardomilje	640	666	694	764	687	730	628	911
Hrašljani	540	583	599	593	507	481	579	819
Humac	1040	1022	1060	1182	1279	1572	2103	2824
Kašće	132	135	151	148	123	81	38	55
Klobuk	1938	1994	2024	1982	1755	1579	1175	1434
Lipno	676	670	630	719	563	536	362	260
Lisice	520	506	519	554	567	567	581	658
Ljubuški	2142	2105	2168	2804	3700	4198	3771	4387
Miletina	484	487	410	456	371	427	410	413
Mostarska Vrata	363	341	511	518	417	381	521	530
Orahovlje	234	238	223	189	236	207	179	218
Otok	408	434	443	543	598	549	506	602
Predgrađe	442	434	450	514	521	641	746	894
Proboj	734	777	782	808	796	769	615	726
Prolog	557	589	640	753	728	726	598	690
Radišići	1997	1972	2136	2383	2412	2502	2110	2447
Stubica	514	379	381	354	285	299	262	315
Studenci	1111	1160	1082	1237	1144	1190	1122	1155
Šipovača	692	666	740	759	691	623	445	661
Teskera	227	229	234	247	287	285	351	408
Vašarovići	881	906	944	957	990	970	746	823
Veljaci	1146	1125	1207	1211	1259	1218	1022	1276
Vitina	1939	1974	1975	2127	2108	2154	1748	2009
Vojnići	625	606	600	654	568	644	412	585
Zvirići	575	613	601	449	236	275	289	292
POSUŠJE⁴³	15217	15568	15847	16882	16455	17134	17071	20698
Bare	/	/	/	/	/	1	-	-
Batin	787	824	783	806	744	629	624	623
Broćanac	1148	1061	1063	1229	1214	1147	976	1221
Čitluk	567	605	676	978	871	944	998	1174
Gradac	928	900	890	1037	952	850	724	818
Osoje	601	623	651	667	655	634	587	713
Podbila	557	556	569	504	247	161	94	150
Poklečani	1190	1247	1108	1060	890	808	898	978
Posušje	1206	1286	1436	1629	2738	3913	5827	6386

⁴³ Opština Posušje broji 19 naselja u svom sastavu prema popisu 1991. godine s naseljem Bare (jedan stanovnik); Naselje Konjsko se vodi u statističkim podacima od početka posmatranog perioda bez stanovnika, nije upisano u tabelu, niti uzeto u analizi; za dalju obradu u sastavu se broji 18 naselja.

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
Rastovača	1102	1071	1151	1162	1182	1436	1450	2644
Sutina	1671	1590	1489	1558	1314	1325	653	854
Tribistovo	435	536	475	454	422	273	147	179
Vinjani	1026	1102	1105	1177	1114	1159	1157	1435
Vir	1438	1502	1728	1872	1757	1675	1495	1652
Vrpolje	948	974	952	959	858	827	715	928
Vučipolje	143	153	153	146	102	50	-	11
Zagorje	872	949	1038	1112	1081	993	635	719
Zavelim	598	589	576	532	314	309	91	212
ZHŽ	83724	84411	86170	91636	88029	88992	84493	97893

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine (1975.); Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, (1983.); Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (1998.); Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2012.); Podaci iz župa Zapadnohercegovačke županije (2011.); Popisa stanovništva u BiH, preliminarni rezultati (2013.)

Grafikon 8. Kretanje broja stanovnika Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1948. do 2013. godine, (Izvor: Tabela 20)

Stopa ukupne promene broja stanovnika po popisnim periodima ukazuje na varijabilnosti u odnosu na pojedine periode, seoska naselja, opštinska gradska središta i celu Županiju (tabela 21). Što se ruralnih naselja tiče, Knešpolje (opština Široki Brijeg) i Gradska (opština Ljubuški) jedina su koja u svim popisnim periodima beleže pozitivnu stopu ukupne

promene broja stanovnika, kao i Posušje i Široki Brijeg što se gradskih naselja tiče. Ni jedno naselje opštine Grude ne beleži pozitivnu stopu ukupne promene broja stanovnika. Tihaljina (opština Grude), Grabova Draga (opština Široki Brijeg) i Bijača (opština Ljubuški) jedina su naselja koja u svim popisnim periodima beleže negativnu stopu ukupne promene broja stanovnika.

Opštine Široki Brijeg, Ljubuški i Posušje negativnu stopu promene broja stanovnika beleže u periodima 1971-1981. te 1991-2011. godine, a opština Grude u svim periodima od 1948. godine osim 1953-1961. godine. Gornji Gradac (opština Široki Brijeg) beleži najveću negativnu stopu ukupne promene broja stanovnika, a ona iznosi -93,8 i zabeležena je u periodu od 1991-2011. godine. Najveća pozitivna stopa ukupne promene broja stanovnika iznosi 135,8 i zabeležena je u periodu 1991-2011. godine u naselju Mokro (spajanjem naselja Duboko Mokro i Pribinovići- opština Široki Brijeg).

Prema analizi za period od 2011. i 2013. godine stopa ukupne promene sve četiri opštine na području Županije u posmatranom periodu beleže pozitivnu stopu. Najvišu vrednost pozitivne stope beleži opština Posušje (21,2), nešto nižu opština Ljubuški (19,8), dok opština Široki Brijeg ima najmanju stopu ukupne promene 9,8. Naselje Čerigaj beleži najveću negativnu stopu ukupne promene broja stanovnika i iznosi 58,0, brdsko naselje u opštini Široki Brijeg udaljeno od centralnog naselja i glavnih saobraćajnica i bez većih izgleda za populacioni oporavak. Seosko naselje Gornji Gradac je brdsko-nizinsko naselje (opština Široki Brijeg) udaljenije od centralnog naselja, beleži najveću pozitivnu stopu (890,5), a razlog je naseljavanje stanovnika u nižem delu gde su povoljniji uslovi za život i manja udaljenost od glavne saobraćajnice-magistralni put.

Tabela 21. Stopa ukupne promene broja stanovnika Zapadnohercegovačke županije po naseljima od 1948. do 2013.godine; (u ‰)

	1948-1953.	1953-1961.	1961-1971.	1971-1981.	1981-1991.	1991-2011.	2011-2013.
GRUDE	-0,8	0,4	1,2	-7,5	-7,9	-4,4	14,2
Blaževići	0,7	-2,2	-1,5	1,1	-22,6	-19,1	5,3
Borajna	1,3	-5,8	-18,1	-8,1	-13,7	-16,9	-6,9
Donji Mamići	0,9	0	0,3	-24,4	-5,4	-16,7	10,6
Dragičina	1,5	2,9	-1,4	-5,1	3,9	-6,9	33,7
Drinovačko Brdo	/	/	/	/	/	-13,0	39,4
Drinovci	-0,1	-2,2	0,6	-7,4	-25,1	-5,8	17,6
Gorica	2,9	-2,9	3,7	-11,2	-10,3	10,6	34,1

	1948-1953.	1953-1961.	1961-1971.	1971-1981.	1981-1991.	1991-2011.	2011-2013.
Grude	1,3	-0,1	14,4	18,7	6,5	8,2	13,1
Jabuka	/	/	/	/	/	-22,9	44,4
Puteševica	2,3	-5,6	-11,2	-16,9	-51,4	-34,3	59,1
Ružići	-10,4	11,7	2	-27	-3,2	10,2	0,6
Sovići	1,5	1,9	4,1	-4,7	-12,9	-3,2	8,5
Tihaljina	-2,5	-2,4	-8,5	-6,4	-17,4	-26,9	16,3
ŠIROKI BRIJEG	1,1	4	10,4	-4	3,6	-0,1	9,8
Biograci	4	6	2,6	-5,5	-1,1	-6,1	16,2
Buhovo	5,2	1,2	2,6	-5,5	-30,8	-26,6	16,1
Crne Lokve	1,3	-5,7	-11,8	-36,3	-26,1	-68,6	45,5
Čerigaj	-4,3	-21,7	0,4	-18,9	5,2	9,7	-58,0
Dobrič	6,8	-3,6	5,1	15,4	7,1	-20,7	24,4
Dobrkovići	-1,9	1,4	-0,5	-20,3	-15,2	-0,5	33,3
Docci	/	/	/	/	/	31,0	-22,9
Donja Britvica	1,5	-1,8	5,1	-8,8	-9,3	-51,0	23,1
Donji Crnač	10,4	9,9	6,7	-16,3	-11,2	-41,7	23,0
Donji Gradac	40,3	4,7	14,2	0,5	-6,1	20,7	-26,3
Duboko Mokro	-2,8	6,1	13,9	-7,9	-2,7	135,8	-4,3
Dužice	2,2	-1,8	5,2	-18,9	-11,3	-0,9	6,7
Gornja Britvica	1,8	-11,5	10,2	-16,2	-27	-84,0	110,5
Gornji Crnač	2,6	-9,4	1	-25,3	-21,2	-57,7	-5,0
Gornji Gradac	0,7	-12,2	2,5	-20,9	-13,3	-93,8	890,5
Gornji Mamići	-1,7	10,4	10,5	-0,2	-12,3	-18,8	39,5
Grabova Draga	-30,7	-19,1	-7,2	-57,5	-28,9	-84,2	187,5
Izbično	2,4	3,6	1,4	-18,2	-12,5	-7,9	-27,6
Jare	2,1	-5,2	1,3	-16,2	-7,9	-3,5	-10,0
Knešpolje	2,9	0,8	20,1	2,8	13,5	11,4	11,5
Kočerin	-46,7	100,8	13,8	-8,4	-50,8	-3,7	9,4
Lise	2,1	-1,4	39	47	42,7	-26,2	96,7
Lištica (Š. Brijeg)	42,5	38,6	55,7	58,4	39,5	36,7	-6,7
Ljubotići	-2,2	18,4	15,3	-14,6	-18,6	-26,0	23,9
Ljuti Dolac	5,9	9,3	5,3	-16	4,5	-11,4	13,9
Oklaji	2,2	-16,6	-16	14,8	21,3	58,9	32,3
Podvranić	/	/	/	/	/	-24,7	10,9
Potkraj	/	/	/	/	/	-29,2	13,7
Pribinovići	-2,9	47,5	-8,8	0,7	-10,7	/	/
Privalj	84,9	33,5	9,6	-13,9	4,2	-37,1	78,9
Rasno	3,4	2,5	4,5	-20,5	-7,7	-24,5	11,9
Rujan	/	/	/	/	/	-52,5	33,0
Trn	-3,5	-35,8	62,2	9,2	55,4	67,0	19,6

	1948-1953.	1953-1961.	1961-1971.	1971-1981.	1981-1991.	1991-2011.	2011-2013.
Turčinovići	1,8	6	17,5	-9,6	-3,4	-12,2	12,4
Uzarići	2,1	3,7	6,4	-5,1	-3,1	-0,2	8,6
LJUBUŠKI	0,8	1,7	6,2	-2,4	2,7	-13,0	19,8
Bijača	-12,5	-17,7	-35,8	-53,3	-7,9	-25,7	128,2
Cerno	20,1	-28,5	-4,5	-5,6	-0,2	-6,5	4,2
Crnopod	-3,8	5,4	2,7	-25,7	-1,3	-23,0	15,2
Crveni Grm	3,7	6,1	7	-2,3	12,1	-22,8	7,8
Dole	2	14,3	-12,8	-6,9	-16,4	-52,4	69,8
Grabova Draga	5,4	3,2	6,3	-8,6	3,9	-24,7	14,8
Grabovnik	1,2	-2,8	-7,3	-12,7	-12,6	-43,2	98,2
Gradska	4,3	4,9	8,2	1,6	5,5	-85,3	220,8
Greda	2,1	-16,4	17,8	-22,9	-23,6	-44,2	87,3
Grljevići	0,3	0,8	-3,6	-13,5	-12	-18,3	-6,7
Hardomilje	4,1	4,2	10,1	-10,1	6,3	-14,0	45,1
Hrašljani	8	2,7	-1	-14,5	-5,1	20,4	41,5
Humac	-1,7	3,7	11,5	8,2	22,9	33,8	34,3
Kašće	2,3	11,9	-2	-16,9	-34,1	-53,1	44,7
Klobuk	2,9	1,5	-2,1	-11,5	-10	-25,6	22,0
Lipno	-0,9	-6	14,1	-21,7	-4,8	-32,5	-28,2
Lisice	-2,7	2,6	6,7	2,3	0	2,5	13,3
Ljubuški	-1,7	3	29,3	32	13,5	-10,2	16,3
Miletina	0,6	-15,8	11,2	-18,6	15,1	-4,0	0,7
Mostarska Vrata	-6,1	49,9	1,4	-19,5	-8,6	36,7	1,7
Orahovlje	1,7	-6,3	-15,2	24,9	-12,3	-13,5	21,8
Otok	6,4	2,1	22,6	10,1	-8,2	-7,8	19,0
Predgradje	-1,8	3,7	14,2	1,4	23	16,4	19,8
Proboj	5,9	0,6	3,3	-1,5	-3,4	-20,0	18,0
Prolog	5,7	8,7	17,7	-3,3	-0,3	-17,6	15,4
Radišići	-1,3	8,3	11,6	1,2	3,7	-15,7	16,0
Stubica	-26,3	0,5	-7,1	-19,5	4,9	-12,4	20,2
Studenci	4,4	-6,7	14,3	-7,5	4	-5,7	2,9
Šipovača	-3,8	11,1	2,6	-9	-9,8	-28,6	48,5
Teskera	0,9	2,2	5,6	16,2	-0,7	23,2	16,2
Vašarovići	2,8	4,2	1,4	3,4	-2	-23,1	10,3
Veljaci	-1,8	7,3	0,3	4	-3,3	-16,1	24,9
Vitina	1,8	0,1	7,7	-0,9	2,2	-18,8	14,9
Vojnići	-3	-1	9	-13,1	13,4	-36,0	42,0
Zvirići	6,6	-2	-25,3	-47,4	16,5	5,1	1,0
POSUŠJE	2,3	1,8	6,5	-2,5	4,1	-0,4	21,2
Bare	/	/	/	/	/	/	/

	1948- 1953.	1953- 1961.	1961- 1971.	1971- 1981.	1981- 1991.	1991- 2011.	2011- 2013.
Batin	4,7	-5	2,9	-7,7	-15,5	-0,8	-0,2
Broćanac	-7,6	0,2	15,6	-1,2	-5,5	-14,9	25,1
Čitluk	6,7	11,7	44,7	-10,9	8,4	5,7	17,6
Gradac	-3	-1,1	16,5	-8,2	-10,7	-14,8	13,0
Osoje	3,7	4,5	2,5	-1,8	-3,2	-7,4	21,5
Podbila	-0,2	2,3	-11,4	-51	-34,8	-41,6	59,6
Poklečani	4,8	-11,1	-4,3	-16	-9,2	11,1	8,9
Posušje	6,6	11,7	13,4	68,1	42,9	48,9	9,6
Rastovača	-2,8	7,5	1	1,7	21,5	1,0	82,3
Sutina	-4,8	-6,4	4,6	-15,7	0,8	-50,7	30,8
Tribistovo	23,2	-11,4	-4,4	-7	-35,3	-46,2	21,8
Vinjani	7,4	0,3	6,5	-5,4	4	-0,2	24,0
Vir	4,5	15	8,3	-6,1	-4,7	-10,7	10,5
Vrpolje	2,7	-2,3	0,7	-10,5	-3,6	-13,5	29,8
Vučipolje	7	0	-4,6	-30,1	-51	/	/
Zagorje	8,8	9,4	7,1	-2,8	-8,1	-36,1	13,2
Zavelim	-1,5	-2,2	-7,6	-41	-1,6	-70,6	133,0
ZHŽ	0,8	2,1	6,3	-3,9	1,1	-5,1	15,9

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine (1975).; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, (1983).; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (1998).; Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2012); Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine; Statistički bilten 195; Sarajevo, decembar/prosinac 2013.

Analizom poslednja tri popisa stanovništva u periodu, od 1971. do procene o broju stanovnika Županije 2011. godine, broj stanovnika u opštinama današnje Županije se smanjio sa 91 636 na 81 523, tj. za 11% (uz negativnu prosečnu godišnju stopu rasta koja iznosi -0,15%), dok je pre rata ovaj pad iznosio 3%. Gledano po opštinama u predratnom periodu, najveće smanjenje broja stanovnika beleže opština Grude (14,8%) i opštini Široki Brijeg (0,5%), uz neznatno povećanje broja stanovnika u opštinama Posušje (1,5%) i Ljubuški (0,3%).

Procena broja stanovnika Zapadnohercegovačke županije 2011. godine, usled ratnih događanja, intenzivnog odselavanja i smanjenja reprodukcije stanovništva, pokazuje ogromne i zabrinjavajuće razlike u odnosu na popise stanovništva 1971. te 1991. godine. U periodu od 1971. i 2011. godine Županija beleži najviši pad stanovništva na području opština Grude (19,4%) i Ljubuški (16,4%), a najmanji pad beleži područje opštine Široki Brijeg (3,2%) šta

je razumljivo s obzirom na središnju funkciju koju ovo naselje ima u administrativnom sastavu Županije (tabela 22).

Međutim, uočena je pozitivna promena broja stanovnika za period 1971. i 2013. godine na području Županije i beleži vrednost (6,8%). Najveću pozitivnu promenu ima opština Posušje u navedenom periodu (22,2%), i znatno višu u odnosu na prosek Županije. Takođe, pozitivne promene beleže opštine Ljubuški i Široki Brijeg, dok najveći pad beleži područje opštine Grude s negativnom stopom (7,0%), no znatno manju vrednost u odnosu na prethodne promene.

Tabela 22. Opšti podaci o broju stanovnika za opštine Zapadnohercegovačke županije prema popisima 1971, 1991. godine, procena za 2011. godinu i popis 2013. godine; (u%)

Opština	1971.	1991.	2011. ⁴⁴	2013. ⁴⁵	Promena	Promena	Promena
					1971-1991.	1971-2011.	1971-2013.
Grude	19203	16358	15482	17865	-14,8	-19,4	-7,0
Široki Brijeg	27282	27160	26413	29809	-0,5	-3,2	9,3
Ljubuški	28269	28340	23634	29521	0,3	-16,4	4,4
Posušje	16882	17134	15994	20698	1,5	-5,3	22,6
ZHŽ	91636	88992	81523	97893	-2,9	-11,0	6,8

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine (1975).; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (1998).; Podaci iz župa Zapadnohercegovačke županije (2011.); Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2012.); Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava 2013. godine, (2013).

Na intenzitet depopulacije u naseljima Zapadnohercegovačke županije u periodu 1971-2011. godine najbolje ukazuje promena veličine naselja. U četrdesetogodišnjem periodu broj najmanjih naselja (0-100 stanovnika) je rastao (sa 2 naselja 1971. godine na 14 naselja 2011. godine). Najveći deo ovih najmanjih naselja nalazi se na brdskom području Županije (periferni delovi svih opština). Nadalje, u istom periodu povećava se broj naselja s manje od 500 stanovnika (sa 24 naselja 1971. godine na 31 naselje 2011. godine), veći rast ovih naselja beleži područje opštine Široki Brijeg. Beleži se pad broja naselja koja broje

⁴⁴ Procena broja stanovnika prema podacima Federalnog zavoda za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine.

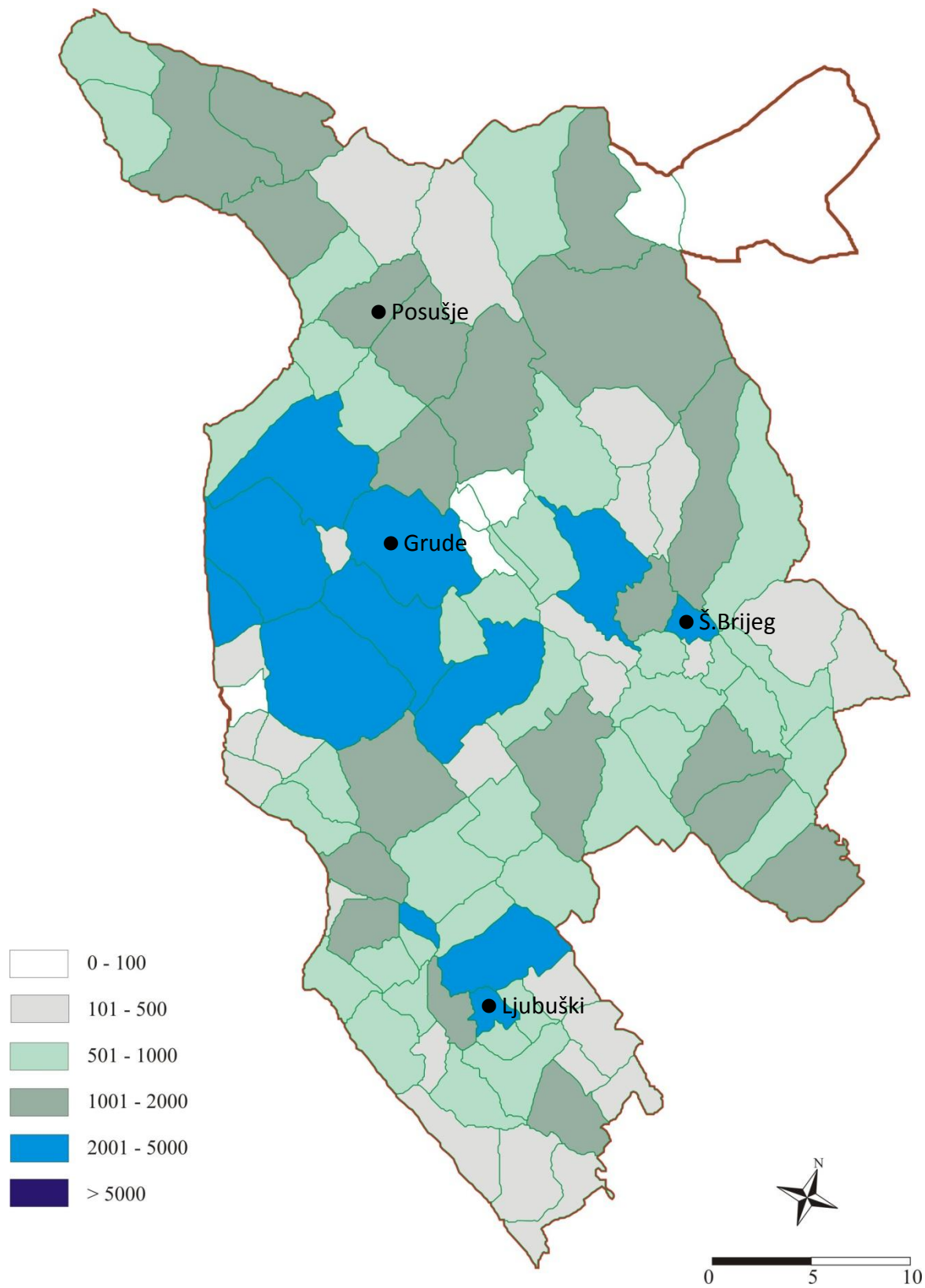
⁴⁵ Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godini; Statistički bilten 195; Sarajevo, decembar/prosinac 2013.

manje od 1000 stanovnika u navedenom periodu (sa 38 naselja 1971. godine na 29 naselja 2011. godine). Veći je broj takvih naselja na području opštine Široki Brijeg (brdska naselja), i područje opštine Posušje (severni deo Županije) beleži više tri naselja navedene veličine u odnosu na 1971. godinu.

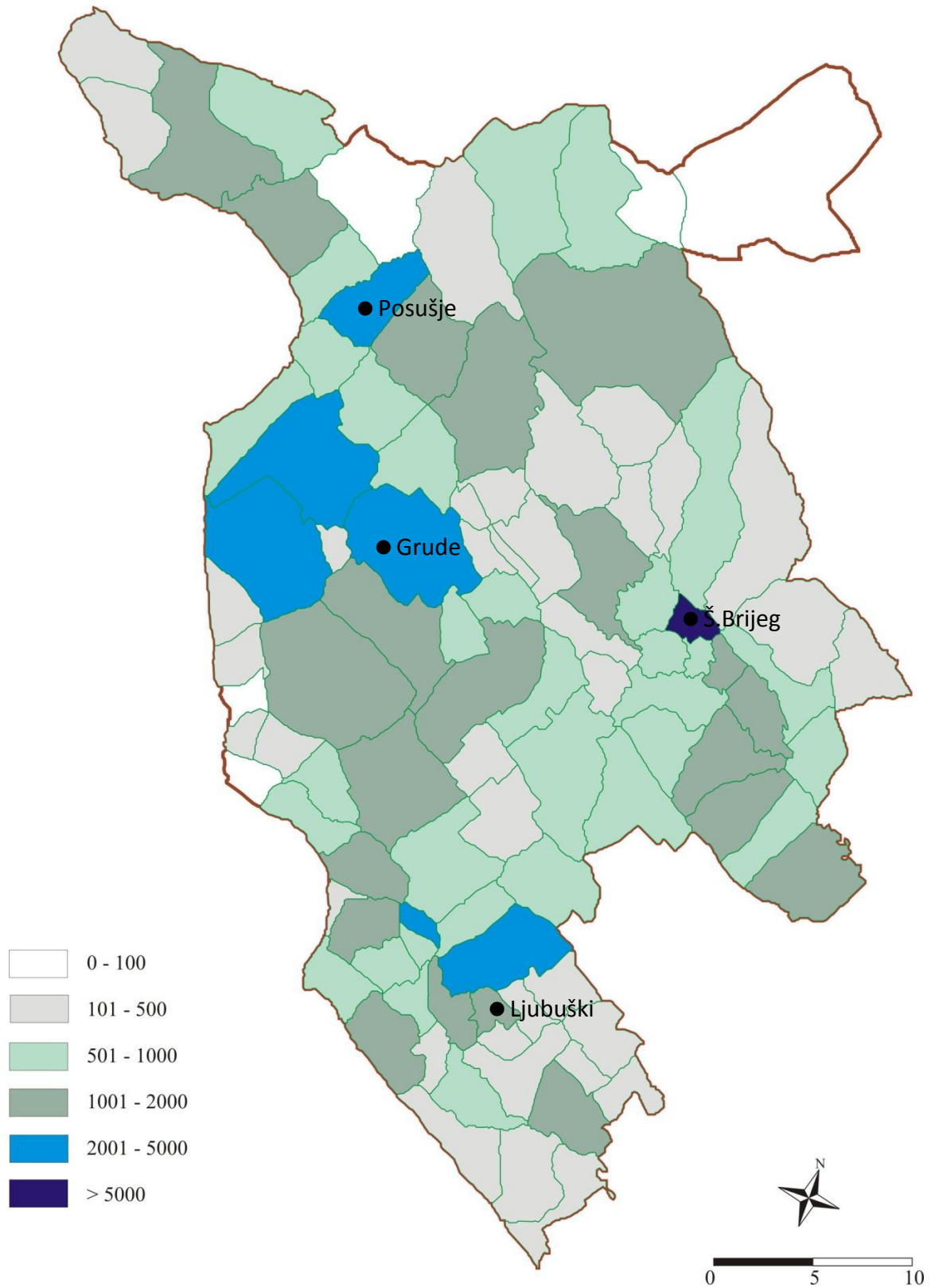
Međutim, oko 20 naselja na području Županije beleži od 1001 do 2000 stanovnika, a najveći pad broja naselja navedene veličine ima opština Posušje (sa 9 naselja 1971. godine na 3 naselja 2011. godine). Vidljiv pad broja većih naselja je u brdskoplaninskom delu opštine Posušje, a samo tri naselja zadržavaju pomenutu veličinu: Rastovača, Vir i Vinjani (naselja bliža opštinskom centru). Opština Grude iz popisa 1971. godine nema ni jedno naselje od 1001 do 2000 stanovnika, dok prema proceni 2011. godine beleže se tri naselja te veličine (Donji Mamići, Ružići i Tihaljina). Nadalje, na području Županije u navedenom periodu vidljivo je smanjenje broja naselja s brojnošću od 2001 do 5000 stanovnika (sa 11 naselja 1971. godine na 7 naselja 2011. godine), a najveći pad broj naselja navedene veličine beleži opština Grude (sa 6 naselja 1971. godine na 3 naselja 2011. godine: Drinovci, Grude i Sovići), što je posledica izrazite depopulacije nekada brojnijih brdskih naselja. U opštini Ljubuški pomenutu veličinu beleže tri naselja 1971. godine (Ljubuški, Radišići i Vitina). Naselje Vitina 2011. godine ima nešto manji broj stanovnika, no opština Ljubuški (iste godine) broji tri naselja s navedenom veličinom: Humac, Ljubuški i Radišići. Na području opštine Široki Brijeg beleže se samo dva takva naselja 1971. godine (Kočerina i Široki Brijeg), a prema proceni 2011. godine beleži samo naselje Trn (Kočerina beleži smanjen broj lica od 1991. godine zbog odvajanja 4 nova naselja). U opštini Posušje je jedno takvo naselje prema popisu iz 1991. godine - centralno naselje Posušje, koje beleži demografski rast do 2011. godine kada broji više od 5000 stanovnika. Ni jedno naselje u Županiji iz popisa 1971. godine nije brojalo preko 5000 stanovnika, što znači da se još uvek stanovništvo zadržavalo u ruralnim sredinama iako su preseljenja započela industrijalizacijom i odlaskom na privremeni rad u inostranstvo. Jedino centralno naselje Široki Brijeg na području Županije prema popisu iz 1991. godine broji više od 5000 stanovnika, kao i 2011. godine.

Poređenjem položaja naselja s obzirom na broj stanovnika 1971, 1991. i 2011. godine jasno se uočava da se težište naseljenosti premestilo u centralna opštinska naselja i prigradska naselja, te naselja uz glavne saobraćajnice. Uzroci ovakvoga prostornog rasporeda stanovništva i povećanja broja najmanjih naselja su brojni (Lukic et al, 2012).

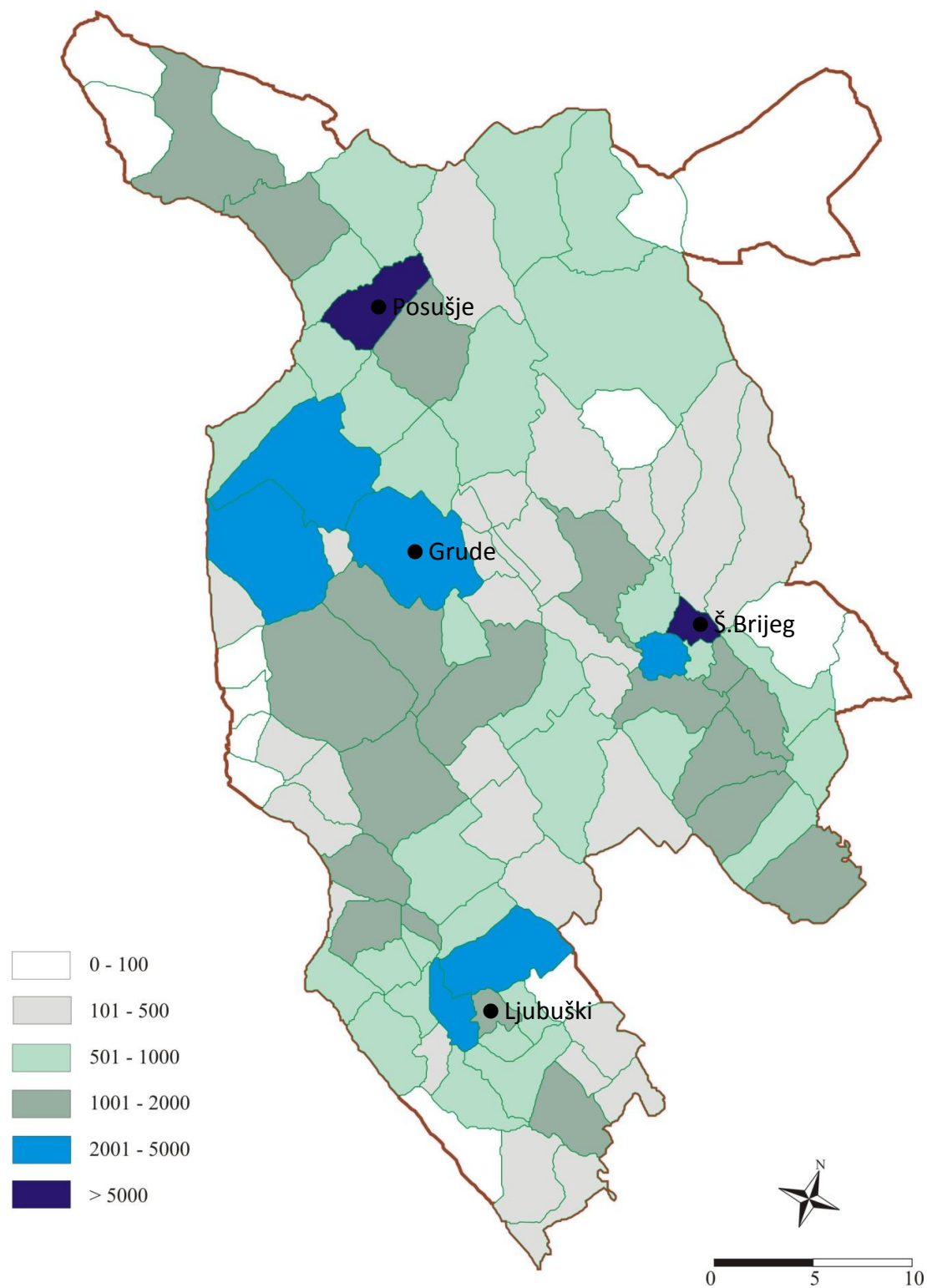
Brdsko-planinska naselja su već više decenija emigracijsko područje čiji se broj stanovnika neprestano smanjuje ne samo kao posledica iseljavanja već i dugotrajnog pada nataliteta. Deagrarizacija ruralnih područja te industrijalizacija i urbanizacija prigradskih područja Zapadnohercegovačke županije osnovni su uzrok depopulacije u brdskim naseljima. Proces depopulacije brdskih sela se intenzivirao nakon 70-ih godina prošlog veka, te nakon rata 90-ih kao posledica političkih promena, i loših ekonomskih prilika u posleratnom periodu. Na žalost, zbog navedenih okolnosti neka su naselja u potpunosti izumrla prema proceni 2011. godine (planinska naselja Bare i Vučipolje - opština Posušje). Isti proces je uočen u susednoj Hrvatskoj, koja je na desetak kilometara od Zapadnohercegovačke županije i koja je, prema fizičko geografskim karakteristikama, vrlo slična županiji (Glamuzina, 2009). Navedene promene veličine naselja u periodu od 1971. do 2011. godine na području Zapadnohercegovačke županije prikazane su na kartama (karta 13, 14 i 15).

Karta 13. Broj stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji iz 1971. godine; (Izvor: Tabela 20)

Karta 14. Broj stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji iz 1991. godine; (Izvor: Tabela 20)

Karta 15. Broj stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji iz 2011. godine; (Izvor: Tabela 20)

6.2.2. Gustina stanovnika po naseljima i opštinama

Gustina naseljenosti kao odnos između ukupnog stanovništva i ukupne (geografske) površine (Nejašmić, 2005), nedovoljno i nepotpuno izražava razmeštaj stanovništva, ali upućuje na značajnu prostornu diferenciranost i daje početni uvid u prostorni kompleks. Nepovoljni uslovi prirodne osnove, pretežno kraško područje, upućuje na zaključak da je područje Zapadnohercegovačke županije pri sadašnjem stepenu društveno-ekonomske razvijenosti relativno slabo razvijeno i neravnomerno naseljeno.

Savremeni razvitak implicirao je i podstakao koncentraciju stanovništva na pojedinim delovima Županije, što je rezultiralo nastankom većih i manjih naselja, koja su, kao nosioci ekonomskog razvitka, uglavnom jačala. S druge strane, brojni su prostori depopulirali što postaje ograničavajućim činiocem daljnjeg razvitka. S obzirom na ubrzani rast stanovništva i njegovu sve veću koncentraciju u centralnim i prigradskim naseljima, reč je uglavnom o promeni gustine naseljenosti na posmatranom području (Glamuzina, 1996).

Prema popisu iz 1991. godine Županija je u okviru 100 naselja imala samo 3,8% stanovništva Federacije Bosne i Hercegovine, a prosečna gustina naseljenosti je bila 65,3 st./km², što je manje od proseka Federacije (89,0 st./km²) odnosno čitave Bosne i Hercegovine (85,5 st./km²), pa spada u slabo naseljena područja. Gustina stanovništva na prostoru Županije je bila u porastu od Drugog svetskog rata, pa do sedamdesetih godina (od 61,46, do 67,27 st./km²). Od početka sedamdesetih godina ekonomske migracije su dovele do opadanja broja stanovnika, a time i smanjenja gustine stanovništva u Županiji. Prosečna gustina naseljenosti u Županiji smanjena je prema popisu iz 1991. godine sa 65,3 na 62,03 st./km² 2011. godine. Prosečna godišnja stopa rasta je negativna i iznosila je -0,45%.

U sve četiri opštine je gustina stanovništva do popisa 1971. godine bila u porastu. Od sedamdesetih godina dolazi do kolebanja u većini opština kao posledica demografskih promena na području Županije. U opštini Ljubuški je došlo do smanjenja gustine 1981. godine, zatim do povećanja prema popisu 1991. godine, da bi 2011. godine beležila manje stanovnika po kvadratnom kilometru nego 1948. godine. U opštini Posušje od 1981. do 1991. godine beleži se povećanje vrednosti gustine za oko 1% i zadržava istu vrednost do 2011. godine. Opština Široki Brijeg pokazuje pad gustine 80-ih godina pa ponovno povećanje prema popisu 1991. godine i zadržava jednaku vrednost 2011. godine. Jedina opština Grude, od 1971. godine do kraja posmatranog perioda beleži konstantan pad gustine stanovnika

(tabela 23). Vrednosti gustine stanovništva prava su slika događanja na području Zapadnohercegovačke županije, kao posledica prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva.

Tabela 23. Promena u gustini stanovništva za opštine Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1948. do 2011. godine;

Opština	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.
GRUDE	86,26	85,61	85,92	86,97	80,47	74,09	70,83
LJUBUŠKI	88,69	89,43	90,98	96,58	94,30	96,82	84,20
POSUŠJE	33,00	33,76	34,37	36,61	35,69	37,16	37,02
ŠIROKI BRIJEG	60,63	61,31	63,78	70,39	67,61	70,07	70,01
PROSEK ŽŽ	61,46	61,97	63,26	67,27	64,62	65,33	62,03

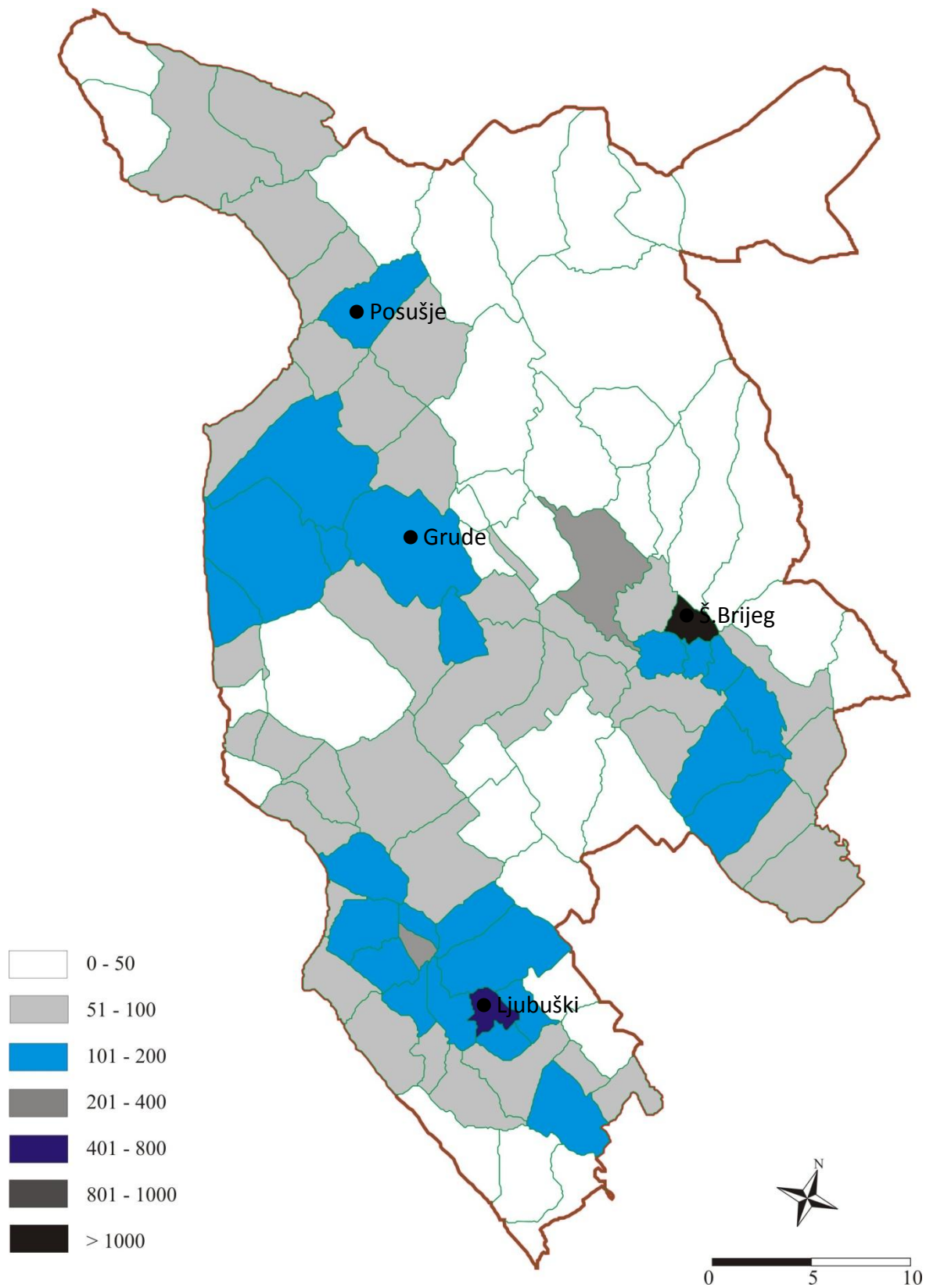
Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine (1975).; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, (1983).; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (1998).; Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2012); Podaci iz župa Zapadnohercegovačke županije (2011);

Nakon Drugog svetskog rata do 1971. godine na području Županije populacioni rast beleže 64 naselja, stagnira sedam naselja, a pad stanovnika beleži ostatak, uglavnom brdskih naselja (oko 29%), kao posledica tadašnjih društveno-ekonomskih prilika. Već 80-ih godina dolazi do naglog preokreta u pogledu veličine naselja kada pad stanovnika zabeležen u 69 naselja, a samo 19 naselja beleže rast, što ima za posledicu blago smanjenje vrednosti gustine stanovnika na području Županije (u većini brdskih naselja). Znatniju razliku vrednosti gustine od ostale tri opštine, znatniji pad beleži opština Grude gde je vidljiv stalni pad vrednosti do kraja posmatranog perioda.

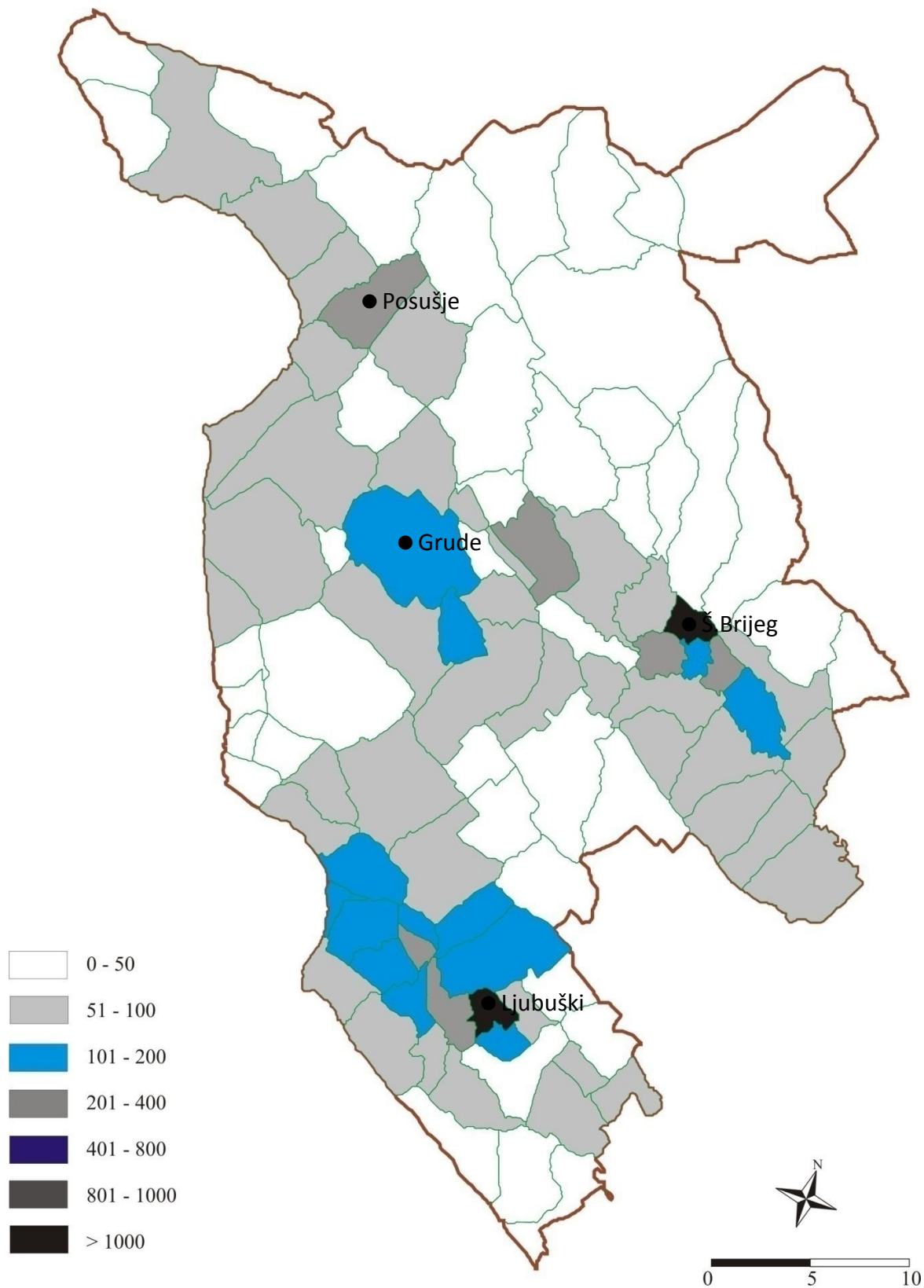
Godine 1971. oko 36 naselja (brdskih i planinskih) beleži gustinu manju od 50 st./km² čiji se broj povećava do popisa 1991. godine na 40 naselja i nastavlja se znatniji rast broja naselja navedene gustine do 2011. godine (oko 50% naselja na području Županije), što čini većina naselja na području posuške i širokobriješke opštine (brdskoplaninska naselja). U periodu od 1971. do 2011. godine 38 naselja ima gustinu od 51 do 100 st./km² (1991. godine 40 naselja). Istovremeno se beleži pad broja brdskih naselja s gustinom manjom od 200 st./km² (sa 18 naselja od 1971. godine na četiri naselja 2011. godine) u korist gradskih i prigradskih naselja. Rast prigradskih naselja uzrokuje i povećanje broja naselja s gustinom od 201-400 st./km² (sa dva naselja 1971. godine na šest naselja 1991. i 2011. godine). Jedno naselje u Županiji (Ljubuški) 1971. godine ima gustinu od 401-800 st./km², a navedenu gustinu 2011. godine beleži i centralno naselje Posušje. Centralno naselje Široki Brijeg od 1971. godine beleži najveću vrednost gustine naseljenosti (u odnosu na ostala naselja u

Županiji), veću od 1000 st./km² pa do kraja referentnog perioda. Takođe, centralno naselje Ljubuški prema popisima 1991. i 2011. godine beleži navedenu vrednost gustine. Gustina naseljenosti na području Zapadnohercegovačke županije sa pripadajućim naseljima prikazana je na kartama (karta 16, 17 i 18), prema popisima iz 1971, 1991. i 2011. godine, kao najbolji pokazatelji promene gustine stanovnika u četrdesetogodišnjem periodu⁴⁶.

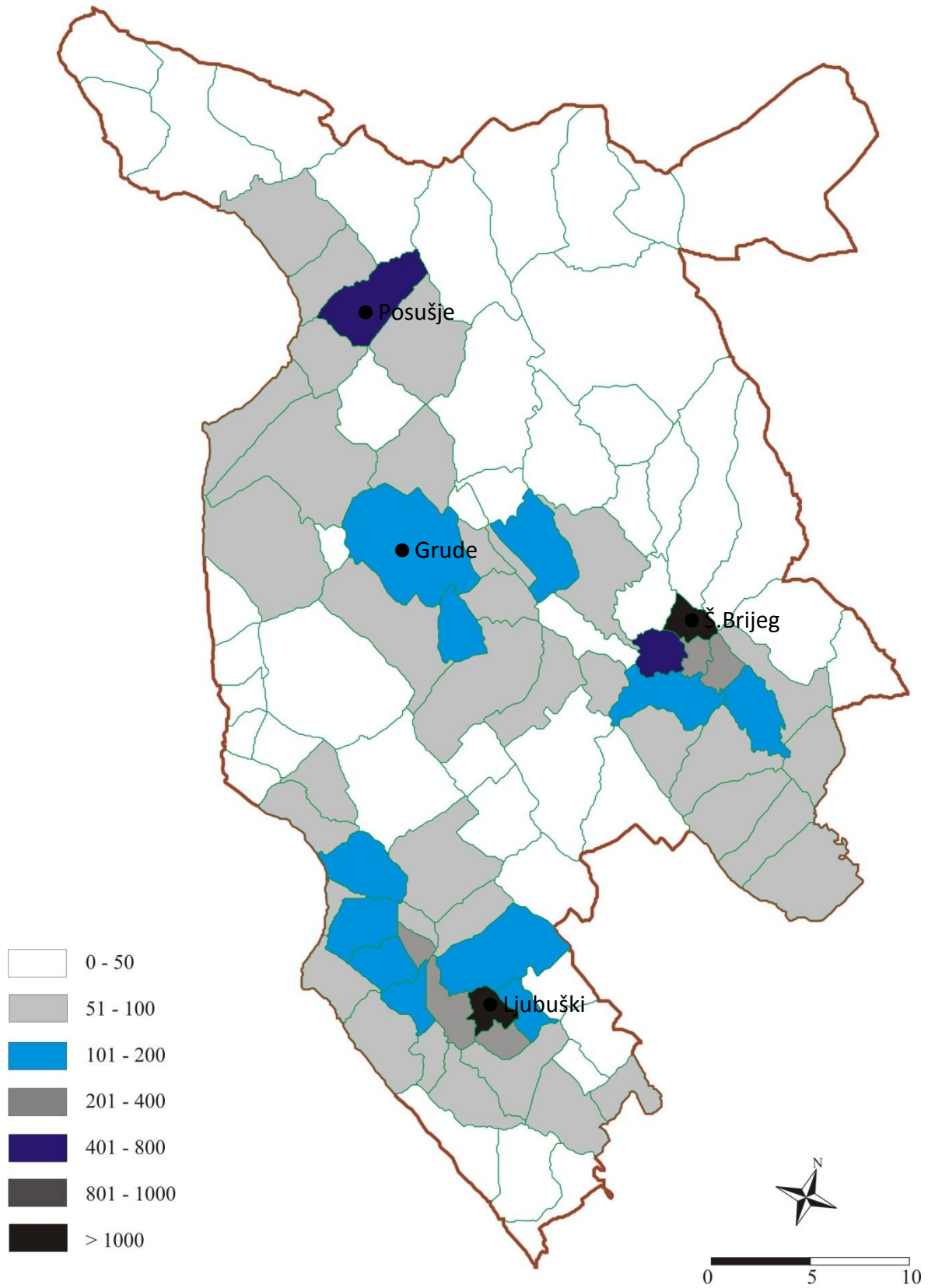
⁴⁶ *Izuzete su karte gustine za ostale popisne godine, jer dobri pokazatelji promene gustine stanovnika na području Zapadnohercegovačke županije su navedeni podaci iz popisa 1971, 1991. i procene 2011. godine.*

Karta 16. Gustina stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji iz 1971. godine; (Autor rada)

Karta 17. Gustina stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji iz 1991. godine; (Autor rada)

Karta 18. Gustina stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji iz 2011. godine; (Autor rada)

6.3. Prirodno kretanje stanovništva

Prirodno kretanje stanovništva implicira prisutnost bioloških, odnosno prirodnih faktora i procesa koji oblikuju ovo kretanje. Međutim, prirodno kretanje stanovništva nije uslovljeno isključivo biološkim pojavama, već pri njegovom oblikovanju važnu ulogu imaju različiti društveno-ekonomski, kulturni, psihološki i ostali faktori te stepen ekonomskog i kulturnog razvitka određenog društva.

Prirodno kretanje stanovništva Zapadnohercegovačke županije ne razlikuje se u znatnijoj meri od prirodnog kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine u celini. Uopšteno govoreći, promene u prirodnom kretanju stanovništva Županije odvijale su se uporedo s demografskom tranzicijom u Bosni i Hercegovini, uz određene specifičnosti tog prostora.

Nakon Drugoga svetskog rata prostor Bosne i Hercegovini bio je, kao i većina evropskih zemalja, zahvaćen procesom modernizacije društva, koji se prvenstveno odnosio na intenzivniju industrijalizaciju i urbanizaciju zemlje, promenu ekonomskog sastava stanovništva i zaposlenosti po sektorima (jačanje sekundarnog i tercijarnog uz istodobno smanjenje važnosti primarnog sektora), veću dostupnost obrazovanja (posebno za žene) i sve važniju ulogu žena u podeli rada, poboljšanje higijenskih i zdravstvenih uslova života itd. Sve navedeno korenito je promenilo način života i uslove rada u urbanim i ruralnim sredinama. Isto tako, zabeležena je promena prevladavajućeg tipa porodica – nekadašnje tradicionalne višočlane porodice kod kojih je nekoliko generacija živelo u istom domaćinstvu i činilo jedinstvenu porodicu zamenile su tzv. *nuklearne*, odnosno uže porodice (roditelji s decom). Uz navedene faktore, na prirodno kretanje stanovništva Zapadnohercegovačke županije i njenih pojedinih delova uticali su još neki specifični društveno-ekonomski faktori te rat devedesetih godina 20. veka.

U periodu nakon Drugoga svetskog rata do kraja osamdesetih godina prošlog veka izgrađene su fabrike u kojima je otvoren velik broj radnih mesta, čime su gradska središta Zapadnohercegovačke županije postala privlačnima za doseljavanje brojnim stanovnicima iz okoline, uglavnom ruralne. Ekonomskom napretku Županije doprinela je i izgradnja magistralnog puta koji je prošao zapadnohercegovačkim područjem. Izgradnja ovog puta bio je preduslov razvitka dela Županije, koji je isto tako osigurao veliki broj radnih mesta.

Društveno-ekonomske prilike su povoljno uticale i na prirodno kretanje stanovništva. U potrazi za zaposlenjem u gradska naselja su se mahom doseljavali mladi, radno sposobni

ljudi koji su ujedno i nosioci bioreprodukcije stanovništva. Ukoliko se uporedi prirodno kretanje stanovništva gradskih naselja i ostalih naselja u Županiji, mogu se uočiti određene razlike. Naime, osim što se broj stanovnika u seoskim područjima smanjio u odnosu na predratno stanje, narušio se i starosno-polni sastav stanovništva te je došlo do izrazitog smanjenja broja mladog, fertilnog stanovništva, uz istovremeno povećanje broja starog. Time je znatno smanjen bioreprodukcijски potencijal te je doveden u pitanje opstanak velikog broja naselja. Na temelju analize prirodnog kretanja pojedinih zapadnohercegovačkih seoskih naselja, moguće je zaključiti kako pojedinim brdsko-planinskim selima pretilo izumiranje, pogotovo ako se u obzir uzme postojeći starosno-polni sastav stanovništva brdskog dela te težnje velikog broja mladih za preseljenjem u gradska naselja (Glamuzina, 2009).

Seoska su područja nekada bila nosoci bioreprodukcije zapadnohercegovačkog stanovništva. Međutim, intenzivnim preseljavanjem iz tradicionalno visokonatalitetnih (ruralnih) krajeva u niskonatalitetne (urbana područja) došlo je do izmene prostornih razlika u prirodnom kretanju. Naime, došlo je do svojevrnog apsurdna – gradovi, koji su ovom promenom trebali postati težište bioreprodukcije gotovo su se izjednačili u stopama nataliteta s neurbanim naseljima koje obeležava intenzivnija depopulacija i veći stepen ostarelosti stanovništva.

Zbog veće povezanosti s porodičnim imanjem i nastavljanjem tradicije, muškarci češće ostaju živeti u ruralnim područjima. Žene često tokom pohađanja srednje ili visoke škole u gradu pronalaze partnere te ostaju živeti u gradu. Time se stvara polna neravnoteža zbog koje je povećan broj samaca koji su osuđeni na ostanak u rodnom kraju ili na iseljavanje. Time se zatvara začarani krug propadanja ruralnih područja. Zbog priliva ženskog stanovništva sa sela povećava se broj neudatih u gradovima.

Očekivano trajanje života stanovništva sveta povećalo se sa 44 na 66 godina, dok je u razvijenim zemljama taj porast bio sa 65 na 75 godina. U isto vreme, obrazovanje je dostiglo nivo na kojem u razvijenim zemljama većina stanovništva ima završenu srednju školu, a žene su po tom pitanju dostigle muškarce. Obrazovanje i urbanizacija omogućile su ženama preseljenje u urbane sredine koje su pružale mogućnost zaposlenja u tercijarnim delatnostima. Tranzicijom iz jednostavne poljoprivredne ekonomije u industrijsku, deca više nisu bila izvor radne snage u domaćinstvu jer mladi ljudi u poljoprivrednom društvu od malih nogu pomažu u obavljanju poljoprivredne delatnosti (Kaplan, 1996), dok u industrijskom i postindustrijskom društvu vaspitanje dece zahteva i njihovo školovanje koje može biti

dugotrajno i skupo. Istraživanja su takođe pokazala da su roditelji, posebno majke, koje imaju manje dece zdravije i žive duže te tako mogu uložiti svoje napore u odgajanje manjeg broja dece i osigurati im kvalitetniji život (Preston, Haines, 1991).

Svakako treba napomenuti da se pri analizi prirodnog kretanja stanovništva Zapadnohercegovačke županije u obzir treba uzeti činjenica da su dostupni podaci za period 1991-1995. godine nepotpuni zbog ratnih zbivanja i nemogućnosti ažurnog beleženja vitalne statistike kao i nedovoljni statistički podaci za period od 1996. do 1999. godine. Smanjen broj rođenih tokom rata i nemogućnost beleženja vitalne statistike nisu jedini uzrok znatnom smanjenju nataliteta u Zapadnohercegovačkoj županiji. Osim direktnog delovanja u vidu trenutnog smanjenja broja stanovnika, depopulacija je imala i indirektan, odgođeni učinak na buduća demografska kretanja.

6.3.1. Natalitet

Među brojnim činiocima koji određuju nivo nataliteta nekog stanovništva razlikuju se tri međusobno povezane grupe među kojima treba razlikovati neposredne i posredne te kratkoročne i dugoročne (Nejašmić, 2005.)⁴⁷:

- biološki činioci uključuju potencijalnu fiziološku plodnost, starosni sastav stanovništva, sterilitet i ostale biološko-medicinske faktore koji utiču na začeće, trudnoću i porođaj;
- ekonomski i društveni faktori obuhvataju dostignuti stepen ekonomskog razvitka, materijalne uslove za osnivanje novih porodica, položaj dece u porodici i troškovi njihova izdržavanja, položaj žene u društvu, stepen opšteg obrazovanja, sociopsihološke faktore, nivo smrtnosti, posebno dece;
- psihološki faktori su mnogobrojni jer su lične, individualne osobine, a uključuju, na primer, strah od porođaja, strah od budućnosti, osećaj nesigurnosti, nepostojanje želje za potomstvom, uživanje u lagodnijem životu bez obaveza itd.

⁴⁷ Natalitet ili rodnost pozitivan je element prirodnog kretanja stanovništva koji utiče na porast stanovništva i označava broj rođenih na sto ili hiljadu stanovnika. Pritom valja razlikovati efektivan od ukupnog nataliteta. Naime, efektivan natalitet obuhvata broj isključivo živorođene dece, dok ukupan natalitet obuhvata broj živorođene, ali i broj mrtvorodene dece (Nejašmić 2005: 81). Valja razlikovati tri tipa nataliteta: niski (do 15‰), srednji (16-25‰) i visoki natalitet (više od 25‰).

Stope nataliteta Zapadnohercegovačke županije, u skladu s prevladavajućim trendovima u čitavoj Bosni i Hercegovini, pokazuju uglavnom silazni trend kretanja odnosno ukazuju na smanjenje broja rođene dece u odnosu na, ionako opadajući, broj stanovnika posmatranoga područja.

U posleratnim godinama beleži se porast broja rođenih usled namere da se nadoknadi mali broj rođenih tokom ratnog perioda. To je kompezacioni period kada se rađalo više dece i zbog potrebe da se nadoknade gubitci tokom Drugog svetskog rata. Posle tog perioda je smanjen broj rađanja i u odnosu na predratni period, kada je sve više parova imalo po dvoje dece. Za predratni period su karakteristična rađanja i većeg broja dece, troje, četvero, petoro.

Stopa nataliteta konstantno pada od 60-ih godina pa sve do početka 80-ih godina 20. veka kada se beleži blaži rast koji traje sve do 90-ih godina 20. veka, odnosno do početka rata. Usled ratnih događanja situacija se dodatno pogoršala pa se u poslednjih dvadesetak godina ponovno beleži konstantan silazni trend kretanja stope nataliteta (tabela 24). Ovakvo kretanje je posledica životnih uslova nakon Drugog svetskog rata, odnosno smanjenog broja muškog stanovništva u plodnom periodu, kao direktni i indirektni ratni gubici, veća uključenost žena u društvene sfere života, odloženo vreme stupanja u brak usled odlaska na školovanje itd.

U periodu od 1955-1989. godine na području Zapadnohercegovačke županije primećuje se postepeno smanjenje broja rođenih, a stopa nataliteta pala je s prosečno 30‰ krajem pedesetih godina na 17‰ krajem osamdesetih godina 20. veka. Ovaj podatak puno više govori ukoliko se uzme u obzir činjenica da se usprkos povećanju broja stanovnika do 1990. godine broj rođenih iz godine u godinu smanjivao⁴⁸. Prema statističkim podacima u periodu od 2000. do 2004. godine vidljiv je dalji pad stope nataliteta na 8,0‰, zatim neznatno povećanje za 0,5‰ (krajem prve decenije 21. veka). Ovakvo niska vrednost stope nataliteta (tzv. tip niskog nataliteta) je zabrinjavajući pokazatelj demografskog razvitka Županije u narednom periodu.

Tabela 24. Stope nataliteta Zapadnohercegovačke županije od 1955. do 2009. godine; (u ‰)

⁴⁸ Iz navedenih razloga beleženja vitalne statistike izostaju vrednosti u tabeli 24 (od 1990-2000. godine).

Period	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Natalitet	29,8	29,3	22,3	16,3	12,2	13,8	16,7	-	-	8,0	8,5

Izvor: Markotić, 2006.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.; (URL 10- 21)

Počekom 80-tih stopa raste zbog socijalne stabilnosti i blagostanja, odnosno rešene životne egzistencije, a pad stope u poslednjem petogodišnjem periodu je logičan sled događanja na ovim područjima usled ratnih okolnosti i društveno-ekonomskih prilika⁴⁹. Pad stope nataliteta ukazuje na probleme u društvu, a prvenstveno odraz ekonomske krize koja je pogodila sve kohorte, pa tako i onu u fertilnoj dobi. S obzirom na ekonomske prilike u državi, ali i politička previranja, može se zaključiti da će ovakvo stanje potrajati još neko vreme, uprkos tome što je područje Županije vrlo rastuće u pogledu demografske statistike, u odnosu na ostale kantone Federacije Bosne i Hercegovine.

Prema dostupnim podacima u poslednjem sedmogodišnjem periodu od 2005. do 2011. godine kretanje stopa nataliteta u Zapadnohercegovačkoj županiji, beleži blago uzlazno kretanje i pozitivan trend broja rođene dece (tabela 25, grafikon 9). Uz manje godišnje oscilacije ovaj trend je pozitivan, no svakako nije i indikativan jer, kako je ranije navedeno, trenutna ekonomska kriza svakako će uzeti danak i što se tiče trendova kretanja u demografskim statistikama, pa je moguće očekivati i pozitivno i negativno kretanje ove stope. Nemoguće je proceniti daljnje kretanje stopa nataliteta, no kretanje za sad ukazuje na blagi, gotovo minimalan porast i moguće njeno uzlazno kretanje (*Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine, 2012*).

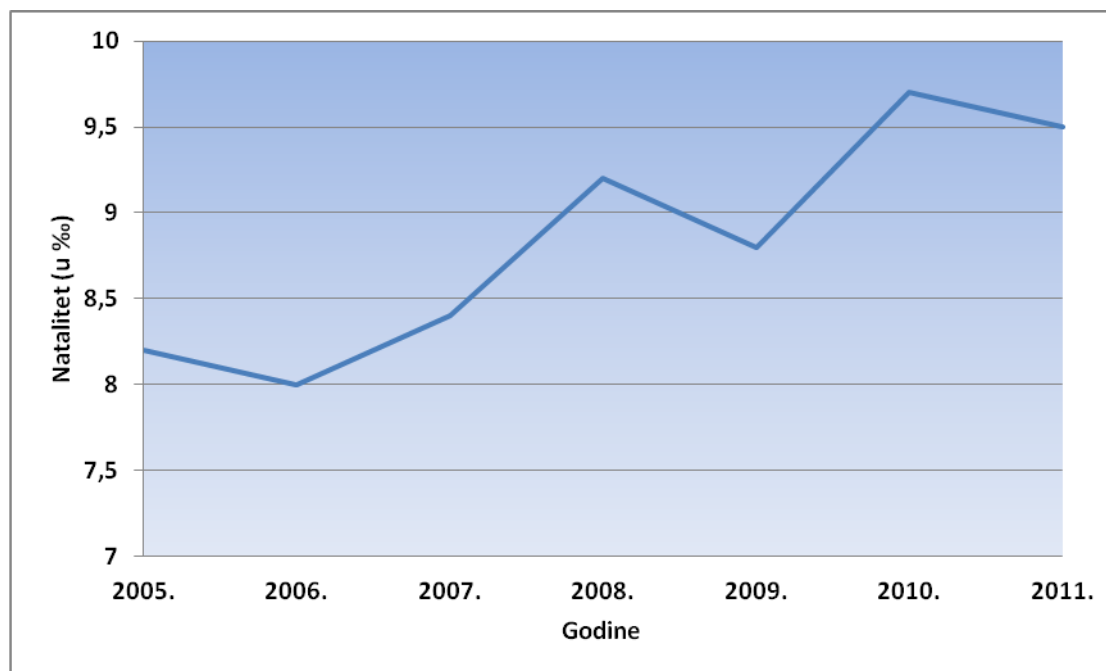
Tabela 25. Stope nataliteta Zapadnohercegovačke županije od 2005. do 2011. godine; (u ‰)

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.

⁴⁹ U tabeli 24 nedostaju podaci stopa nataliteta u periodu od 1990. do 2000. godine iz razloga nepouzdanih podataka i nemogućnosti beleženja vitalne statistike.

Natalitet	8,2	8,0	8,4	9,2	8,8	9,7	9,5
------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Izvor: Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012., (URL 10-21)

Grafikon 9. Kretanje stopa nataliteta Zapadnohercegovačke županije od 2005. do 2011. godine; (u ‰) (izvor: Tabela 25)

Razlike u kretanju broja rođene dece među opštinama Zapadnohercegovačke županije u jedanaestogodišnjem periodu (od 2001. do 2011. godine) ukazuju na manje varijabilnosti. Međutim, njihovo ukupno kretanje je uzlazno i indicira pozitivne trendove vezano za vitalnu statistiku posmatranoga područja (tabela 26, grafikon 10).

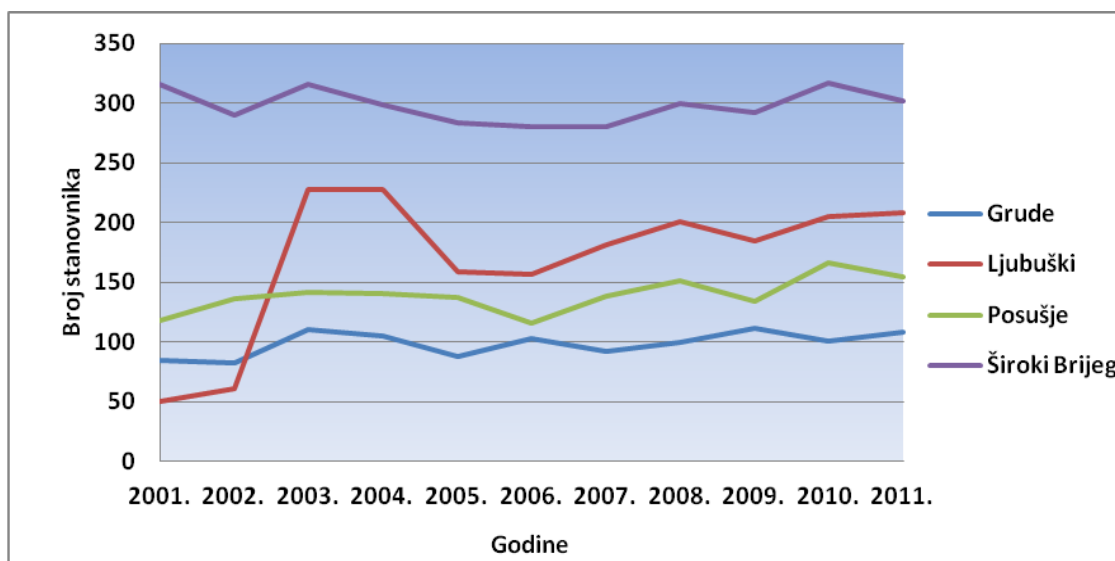
Opština Grude pokazuje manja odstupanja od proseka Županije, odnosno njeno je kretanje uglavnom suprotno od kretanja broja rođene dece ostalih opština zbog iseljavanja stanovništva koje nema želju za povratak niti perspektivu. Takođe, opština Ljubuški u posmatranom periodu beleži nagli rast broja rođene dece 2003. godine, a nakon toga trend kretanja je jednoličan, uz manje zabeležene varijabilnosti. Zbog poboljšanih društveno-ekonomskih uslova, stanovništvo ljubuške opštine manje odlazi, zatim vraćaju se porodice izbegle tokom rata, te poboljšana ekonomska situacija. Opština Široki Brijeg 2001. godine beleži veći broj rođenih, u odnosu na ostale opštine u Županiji, čije se relativno visoke vrednosti zadržavaju do kraja posmatranog perioda, uz blage varijacije. Razlog tome je manje

odseljavanje stanovnika ove opštine, te veći broj rođenih s obzirom na ukupno stanovništvo i u skladu ekonomske razvijenosti opštine.

Tabela 26. Broj rođene dece u Zapadnohercegovačkoj županiji i njenim opštinama od 2001. do 2011. godine

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Grude	85	82	110	105	88	103	92	99	111	101	108
Ljubuški	50	61	228	228	159	157	181	201	185	205	208
Posušje	118	136	141	140	137	116	138	151	134	166	154
Široki Brijeg	316	290	316	299	283	280	280	300	292	317	302
ZHŽ	569	569	795	772	667	656	691	751	722	789	772

Izvor: Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.; (URL 10-21)

Grafikon 10. Kretanje broja rođene dece po opštinama u Zapadnohercegovačkoj županiji od 2001. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 26)

6.3.2. Mortalitet

Mortalitet je komponenta prirodnog kretanja stanovništva i inače vrlo indikativni pokazatelj društveno-ekonomskih zbivanja i procesa, opštih životnih uslova i stanja u sanitarno-zdravstvenoj zaštiti pojedinih skupina stanovništva⁵⁰. Reč je o složenom delovanju

⁵⁰ Mortalitet ili smrtnost negativna je komponenta prirodnog i ukupnog kretanja koja deluje na smanjivanje ukupnog broja stanovnika. Označava učestalost umiranja, odnosno broj umrlih u nekom stanovništvu u određenom vremenu, a označava se kao broj umrlih na sto ili hiljadu stanovnika (Nejašmić, 2005). Pritom valja

bioloških, ekonomskih i opštedruštvenih činilaca. Što se tiče opštih karakteristika ove komponente prirodnog kretanja, i na nju utiču brojni činioci, koje je moguće razvrstati u biološke i društveno-ekonomske, a prema nekima i ekološke, s obzirom da je čovek u neprestanoj sprezi s okolinom. Biološki činioci obuhvataju starosni sastav stanovništva te genetske osobine pojedinca; društveno-ekonomski faktori uključuju stepen životnog standarda, obrazovni nivo stanovništva i stepen razvijenosti javnog zdravstva.

Stope mortaliteta Zapadnohercegovačke županije od 1955. do 1989. godine kreću se relativno ujednačeno i ukazuju na manja variranja s obzirom na posmatrane periode (tabela 27). Vrednost stopa mortaliteta kreće se između 6 i 8‰, s tim da najmanje vrednosti pokazuje 60-ih i 70-ih godina 20. veka, a od tada ukazuje na trend laganog porasta. S druge strane, broj umrlih povećavao se uporedo s povećanjem broja stanovnika Županije i nije bilo značajnijih oscilacija.

Vrednost stope mortaliteta zasigurno raste od 90-ih godina 20. veka, tako 2009. godine doseže vrednost 9‰, što je logična posledica direktnih i indirektnih ratnih gubitaka⁵¹. Osim povećanog broja umrlih, na povećanje stope mortaliteta uticali su i loše životne prilike tokom i nakon rata, a koje se ogledaju kroz lošu ekonomsku sliku ratom pogođenoga područja, te nepostojanje ili smanjen kvalitet zdravstvenih usluga.

Tabela 27. Stope mortaliteta Zapadnohercegovačke županije od 1953. do 2010. godine; (u ‰)

Period	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Mortalitet	8,8	7,4	6,3	6,1	6,2	7,5	7,7	-	-	7,7	8,9

Izvor: Markotić, 2006.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.; (URL 11-22)

Prema dostupnim podacima, u poslednjem periodu od 2005. do 2011. godine stopa mortaliteta beleži rast, uz blage oscilacije, i 2010. godine dolazi do stope od 9,5‰ (tabela 28, grafikon 11).

Tabela 28. Stope mortaliteta Zapadnohercegovačke županije

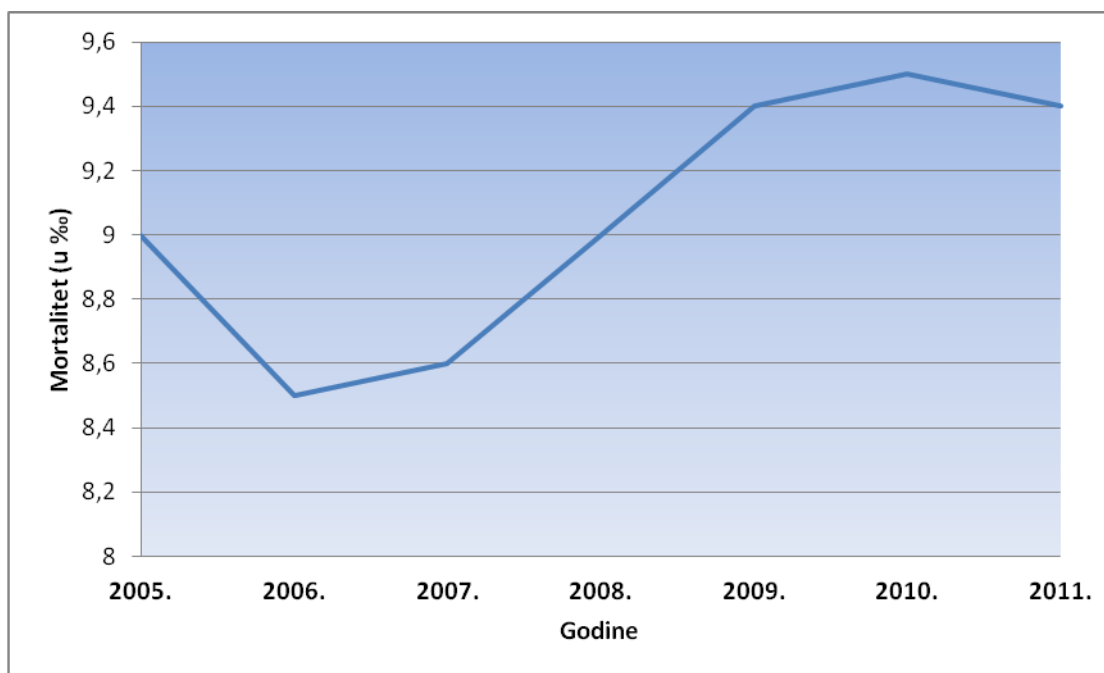
razlikovati opštu smrtnost, koja obuhvata sve smrtno slučajevne, i diferencijalnu smrtnost, koja obuhvata smrtnost stanovništva prema pojedinim obeležjima.

⁵¹ Nepotpuni podaci stopa mortaliteta u tabeli 27, iz unapred navedenih razloga, od 1990. do 2000. godine.

od 2005. do 2011. godine; (u ‰)

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Mortalitet	9,0	8,5	8,6	9,0	9,4	9,5	9,4

Izvor: Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.; (URL 10-21)

Grafikon 11. Kretanje stopa mortaliteta Zapadnohercegovačke županije od 2005. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 28)

Sledeće 2011. godine stopa opada za 0,1‰, ali pitanje je koliko je njen daljnji trend opadanja uopšte realno očekivati, s obzirom na sve lošiju ekonomsku situaciju kao posledicu globalne ekonomske krize koja je zahvatila čitav svet. Stoga se njeno kretanje, kao i kretanje stope nataliteta, ne može sa sigurnošću predvideti jer je iz statističkih podataka moguće njeno variranje u narednom periodu. S obzirom da na nju utiče niz faktora, a koji su podstaknuti od strane bioloških, društvenih i ekonomskih okolnosti, uistinu je nemoguće utvrditi u kojem će se smeru ona kretati, ali s obzirom na to da Zapadnohercegovačka županija demografski teži napretku, moguće je samo pretpostaviti da bi njeno kretanje u budućnosti moglo biti silazno.

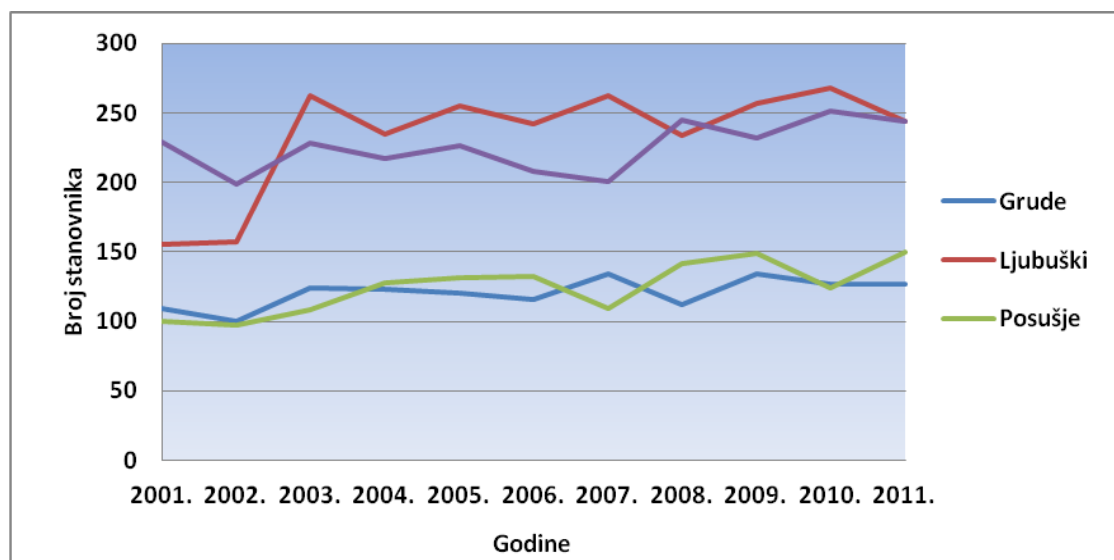
Kretanje broja umrlih u opštinama Županije u periodu od 2001. do 2011. godine takođe varira od godine do godine, ali primetan je uzlazni trend broja umrlih (tabela 29). Pritom valja napomenuti kako se na grafičkom prikazu ističe dihotomija u kretanju broja umrlih na području Županije (grafikon 12).

Tabela 29. Broj umrlih u Zapadnohercegovačkoj županiji i njenim opštinama od 2001. do 2011. godine

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Grude	109	100	124	123	120	116	134	112	134	127	127
Ljubuški	155	157	262	235	255	242	262	234	257	268	244
Posušje	100	97	108	128	131	132	109	142	149	124	150
Široki Brijeg	229	199	228	217	226	208	201	245	232	251	244
ZHŽ	593	553	722	703	732	698	706	733	772	770	765

Izvor: Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.; (URL 11-22)

Primetne su dve grupe, jednu čine opštine Ljubuški i Široki Brijeg, brojem stanovnika dva najveća opštinska središta, dok drugu čine opštine Posušje i Grude. U periodu od 2003. do 2007. godine broj umrlih opštine Ljubuški čak nadmašuje broj umrlih opštine Široki Brijeg, što je neobično jer Široki Brijeg ima veći broj stanovnika. Razlozi ove anomalije mogu ležati u starosno-polnom sastavu naselja opštine Ljubuški, tačnije veći je broj stanovnika izraženo starijih starosnih grupa.

Grafikon 12. Kretanje broja umrlih po opštinama u Zapadnohercegovačkoj županiji od 2001. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 29)

6.3.3. Prirodni priraštaj

Prirodni priraštaj je komponenta opšteg kretanja stanovništva, a rezultat je razlike između broja umrlih i rođenih (Nejašmić, 2005). Uglavnom označava višak broja rođenih nad brojem umrlih (pozitivan prirodni prirast), ali višak broja umrlih nad brojem rođenih (negativan prirodni prirast) sve je češća pojava, a krajnja posledica ove pojave jeste prirodna depopulacija, odnosno opadanje broja stanovnika i, urbanistički gledano, izumiranje naselja.

Kretanje stopa prirodnog priraštaja u posmatranim periodima ukazuje na negativan trend kretanja, odnosno negativnu komponentu ukupne promene, a to je ona prirodna. S obzirom na sadašnje stanje, područje Zapadnohercegovačke županije pokazuje demografsko izumiranje stanovništva jer je broj umrlih u poslednjih desetak godina uglavnom veći od broja rođene dece. Razlog tome jeste proces demografske tranzicije, specifične društveno-ekonomske prilike uzrokovane ratnim događanjima 90-tih godina 20. veka, prodor *zapadnjačke kulture* i načina života kojega karakterišu niske stope nataliteta i mortaliteta, ali i sve intenzivnije iseljavanje stanovništva iz ruralnih sredina i njegovo kretanje prema gradskim središtima, gravitaciono *jačim* centrima u drugim županijama ili prema drugim državama.

Stope prirodnog priraštaja u periodu od 1955. do 1989. godine u Zapadnohercegovačkoj županiji ukazuju na pozitivan trend kretanja u pojedinim periodima. Svoj vrhunac stopa prirodnog priraštaja dostigla je u periodu 1960-1964. godine (22,0‰) i već sledeći period, od 1965. do 1969. godine, opala je na 16,2‰. U periodu 1975-1979. godine stopa naglo pada (6,0‰), a nakon toga beleži blagi uzlazni trend koji traje sve do početka 90-tih godina 20. veka. Usled ratnih događanja, ponovo dolazi do pada stope prirodnog priraštaja i dobiva negativan predznak u periodu 2005-2009. godine (-0,4‰) i kao takav predstavlja ozbiljnu pretnju demografskom razvitku ovoga kraja (tabela 30).

Tabela 30. Stope prirodnog priraštaja Zapadnohercegovačke županije od 1953. do 2009. godine ; (u ‰)

Period	1955-1959	1960-1964	1965-1969	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2009
Prirodni priraštaj	21,0	21,9	16,0	10,2	6,0	6,3	9,0	-	-	0,3	-0,4

Izvor: Markotić, 2006.; Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2012.; (URL 10-21)

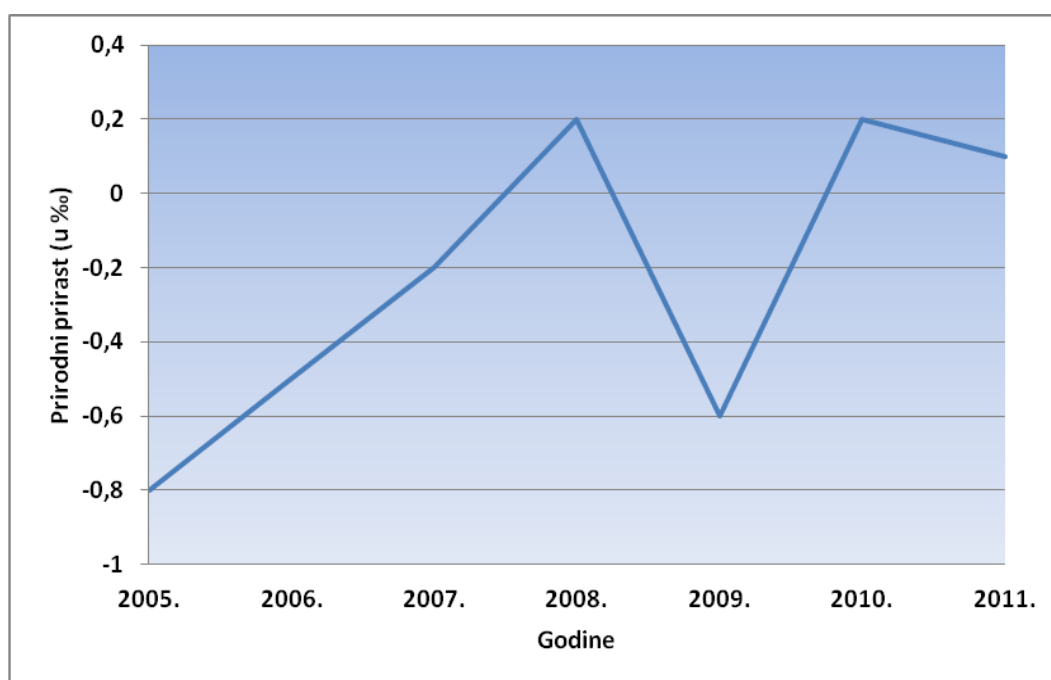
Kretanje stope od 2005. do 2011. godine ukazuje na varijabilnosti, ali ono što bitno karakteriše ovaj period jeste da je kretanje stope prirodnog priraštaja postalo negativno, odnosno broj umrlih veći je od broja rođenih i u takvim okolnostima, a dodatno pogoršano depopulacijom, Županiji prete negativni demografski trendovi kretanja koje za krajnji cilj mogu imati i demografsko izumiranje stanovništva (tabela 31). S obzirom na nepostojanje podataka vitalne statistike za period od 1991. do 1995. godine i period do 2004. godine, nemoguće je analizirati šta se događalo u tom periodu, ali za pretpostaviti je da su direktni i indirektni ratni gubici negativno delovali na kretanje stope prirodnog priraštaja. Zbog toga je vrlo verovatno da je stopa prirodnog priraštaja od ranije negativna.

S obzirom na postojeće službene podatke, stopa prirodnog priraštaja 2005. godine beleži najnižu dotad zabeleženu vrednost i iznosi -0,8%. Do 2008. ponovo beleži rast i prelazi 0%, da bi 2009. godine ponovno pala. Godine 2010. i 2011. ponovo prelazi u pozitivno kretanje, no s tendencijom opadanja (grafikon 13).

Tabela 31. Stope prirodnog priraštaja Zapadnohercegovačke županije od 2005. do 2011. godine (u ‰)

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Prirodni priraštaj	-0,8	-0,5	-0,2	0,2	-0,6	0,2	0,1

Izvor: Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011., Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.; (URL 10-21)

Grafikon 13. Kretanje stopa prirodnog priraštaja Zapadnohercegovačke županije

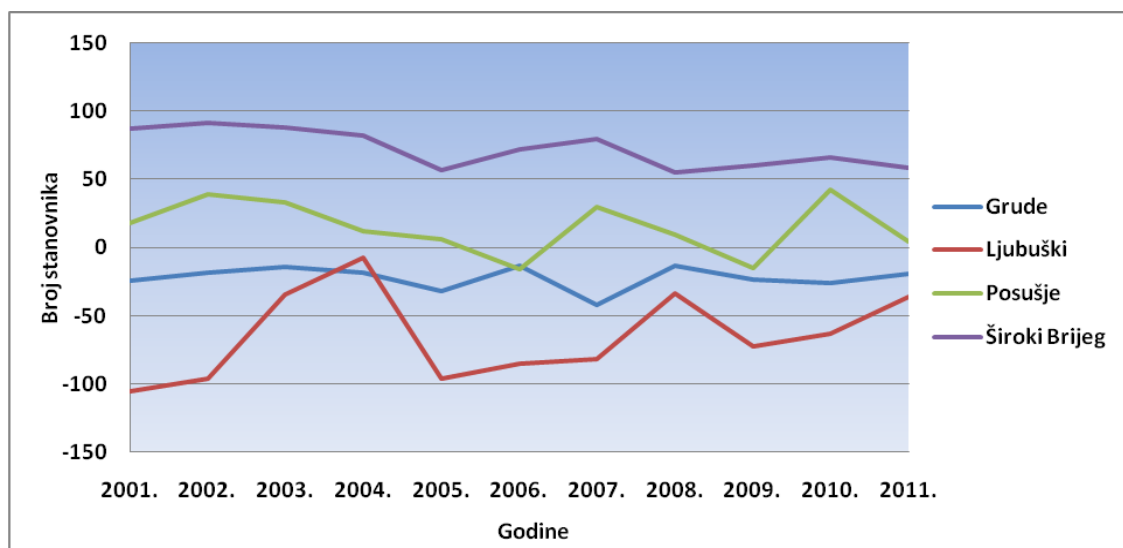
od 2005. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 31)

Kretanje prirodnog priraštaja opština Posušje, Grude i Široki Brijeg u periodu 2001-2011. godine prilično je ujednačeno, dok prirodni priraštaj opštine Ljubuški pokazuje odstupanja od 2002. do 2005. godine (tabela 32, grafikon 14). Takođe, opštine Grude i Ljubuški čitavo vreme ukazuju na negativan prirodni priraštaj, s obzirom da se prirodni priraštaj, odnosno razlika između rođenih i umrlih, čitavo vreme kreće ispod nula. Široki Brijeg je jedina opština koja beleži pozitivan prirodni priraštaj, a što je i očekivano s obzirom da je ovo područje jako gravitaciono središte Županije u odnosu na ostala opštinska središta te okolne ruralne sredine. Ljubuška opština ukazuje na zabrinjavajuće negativne trendove vezano za vitalnu statistiku, s obzirom da je reč o drugoj po veličini opštini u Županiji. Što se vrednosti prirodnog priraštaja tiče, ostaje prilično nejasno zašto su izuzetno negativne. Mogući razlog jeste geografski položaj na samom jugu Županije te relativna izolovanost ovog gradskog središta u odnosu na ostatak Zapadnohercegovačke županije, tačnije njegova udaljenost od županijskog središta Širokog Brijega.

Tabela 32. Kretanje prirodnog priraštaja u Zapadnohercegovačkoj županiji i njenim opštinama od 2001. do 2011. godine

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Grude	-24	-18	-14	-18	-32	-13	-42	-13	-23	-26	-19
Ljubuški	-105	-96	-34	-7	-96	-85	-81	-33	-72	-63	-36
Posušje	18	39	33	12	6	-16	29	9	-15	42	4
Široki Brijeg	87	91	88	82	57	72	79	55	60	66	58
Zapadnoherceg. županija	-24	16	73	69	-65	-42	-15	18	-50	19	7

Izvor: Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, 2011., Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.; (URL 10-21)

Grafikon 14. Kretanje prirodnog priraštaja u Zapadnohercegovačkoj županiji i njenim opštinama od 2001. do 2011. godine, (Izvor: Tabela 32)

6.4. Mehaničko kretanje stanovništva

Prostorna pokretljivost stanovništva je jedno od osnovnih obeležja čovečanstva od njegove pojave do danas. Uzroci i posledice migracija menjaju se uporedo sa stepenom društveno-ekonomskog razvitka te pojavom različitih novih oblika migracija. Prostorna pokretljivost podrazumeva sve vrste teritorijalne mobilnosti stanovništva u određenom vremenu i prostoru te se može podeliti u dve osnovne kategorije: migraciju (seljenje) i dnevno kretanje (kružno kretanje) (Nejašmić, 2005). Osnovna razlika između ove dve vrste prostorne pokretljivosti jest ta što migracija podrazumeva promenu mesta prebivanja, s time da to preseljenje može biti trajno ili privremeno, ali odnosi se isključivo na seljenje iz jedne u drugu administrativno-statističku jedinicu unutar iste države ili izvan granica države. Dakle, promene prebivanja unutar istog naselja ne mogu se smatrati migracijom.

Dnevno kretanje podrazumeva kratkotrajne, ali učestale oblike prostorne pokretljivosti kod kojih ne postoji namera trajnog preseljenja, već se osobe nakon određenog vremena (sati, dana, nedelja, pa i nekoliko meseci) vraćaju u mesto stalnog življenja. Snažna transnacionalna migracija sastavni je deo demografske tranzicije. Preseljenje ljudi kratkoročno i dugoročno utiče na promenu broja stanovnika određenih područja, stoga se migracija mora

razmatrati kao vrlo značajan demografski proces. Migracija može značajno izmeniti određeno područje ili čitave zemlje u relativno kratkom periodu. Iako migracija čini jedan od tri osnovna demografska procesa (uz natalitet i mortalitet), od ostala dva se po mnogočemu razlikuje (Đurđev et al, 2009).

U Bosni i Hercegovini, nažalost, ne postoji poseban registar stanovništva koji bi beležio migraciju (unutarnju ili vanjsku), stoga se podaci o migraciji dobijaju posredno iz drugih izvora, npr. iz popisa stanovništva, od Ministarstva unutrašnjih poslova i slično. Podaci iz navedenih izvora su manjkavi i ne mogu se smatrati tačnima. Naime, zbog različitih popisnih metodologija podaci pojedinih popisa ne mogu se upoređivati, a u Ministarstvu unutrašnjih poslova ne registruju se sve promene mesta prebivanja. Uz navedene izvore, zaključci o migracijama u ovome radu su donešeni na temelju ličnih opažanja i proučavanja.

6.4.1. Migracije

Migracija se može definisati kao svaka promena stalnog mesta prebivališta, bez obzira na udaljenost (Nejašmić, 2005), a uključuje potpuno odvajanje od obavljanja aktivnosti na jednom mestu te preseljenje u potpuno drugo okruženje. Iz navedenog se može zaključiti da je najznačajniji aspekt migracije upravo prostorni aspekt. Međutim, neophodno je naglasiti da nije svaka promena mesta boravka migracija; naime, potrebno je razlikovati konačnu migraciju od privremene.

Može se reći da su i danas migracija i udaljenost obrnuto proporcionalni, odnosno da obim migracije opada s povećanjem udaljenosti. Isto tako, primenjiva je i zakonitost da emigracija iz nekog područja za posledicu ima i imigraciju na to isto područje (npr. iseljavanje bogatog sloja stanovništva iz strogog centra grada u suburbane zone i doseljavanje siromašnijeg sloja u centar grada) te da razvitak i modernizacija povećavaju mogućnosti za migriranje.

.U predindustrijskom periodu stope migracija bile su dosta niske, dok su stope nataliteta i smrtnosti bile uglavnom visoke. Demografska tranzicija omogućila je jaču migraciju, stoga je opravdano reći da se migracijska tranzicija pojavila uporedo s tranzicijom nataliteta i mortaliteta. Može se reći da je migracija i prilagođavanje ljudi promenama do kojih dolazi zbog pritiska na lokalne resurse uzrokovanog povećanjem broja stanovnika (Weeks, 1999). Međutim, ljudi ne migriraju bilo gdje, već tamo gdje smatraju da imaju bolje

životne prilike. Budući da se demografska tranzicija pojavila uporedo s ekonomskim razvitkom, koji uključuje centralizaciju ekonomskih aktivnosti u gradovima, migranti su odlazili u gradove te je tako urbanizacija postala značajan deo migracijske tranzicije (Weeks, 1999).

U gotovo svim društvima mlađe skupine odraslih ljudi (20-29 godina) puno češće migriraju nego ostale starosne grupe. Razlozi su jednostavni – očekuje se da mladi ljudi u tim godinama napuštaju roditeljski dom, osnivaju vlastita domaćinstva, žene se, imaju decu te napreduju u karijeri. Međutim, s vremenom je došlo do prenaseljenosti urbanih područja te se u postindustrijskom periodu u visokorazvijenim zemljama javio reverzibilan proces – preseljavanje iz urbanih u ruralna područja.

Migracije u Zapadnohercegovačkoj županiji tipične su za ovakav prostorni raspored naselja te prirodno-geografske i društveno-geografske faktore koji na njih utiču. Čitavo je područje Zapadnohercegovačke županije u periodu nakon Drugoga svetskog rata pa sve do danas izloženo intenzivnim migracionim kretanjima. Prirodno i društveno okruženje, opšte siromaštvo, razne bolesti, iseljavanje i tri rata imali su direktan i presudan uticaj na demografske pojave i procese u ovim tradicionalno emigracionim hercegovačkim opštinama. Svi ovi faktori ostavili su trajan pečat i ožiljak na kolektivnu svest ljudi ovoga kraja i šire.

Iseljavanje stanovništva usmereno je prvenstveno prema Republici Hrvatskoj, prema obližnjem Imotskom i Vrgorcu te Splitu, Zagrebu, a onda i prema zemljama današnje Evropske Unije (na tzv. privremeni rad koji bi u pravilu potrajao sve do penzije). Oko dve petine tzv. privremene spoljne migracije (prema popisu iz 1991.) u evropskim i prekomorskim zemljama činili su Hrvati, dok je na Srbe i Muslimane otpadalo zajedno oko 48%. Migraciona kretanja ponajprije su uključivala muško mlado i zrelo stanovništvo, a potom i članove njihovih porodica (Bubalo-Živković et al, 2010).

Intenzitet tih migracija različit je u pojedinim naseljima, no period od 80-ih prošlog veka može se okarakterisati kao vreme kada je depopulacija zahvatila čitavu zapadnu Hercegovinu, a posebno opštinu Grude. Brojni su stanovnici ovoga kraja napustili svoja *ognjišta* i otišli živeti drugde, što je pospešilo i ubrzalo procese deagrarizacije i deruralizacije.

Tabela 33. Doseљeno stanovništvo Zapadnohercegovačke županije i njenih opština prema području iz kojeg je doseљeno 1961, 1971, 1981. i 1991. godine

	Opštine	Ukupno	Sa područja (u %)
--	---------	--------	-------------------

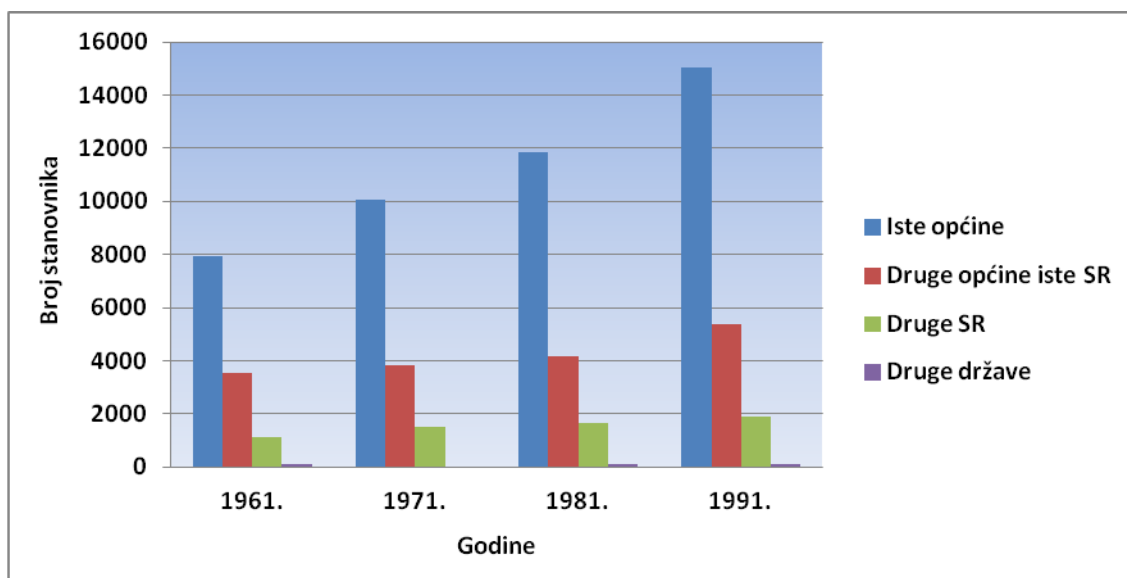
			Iste opštine	Druge opštine iste SR	Druge SR	Druge države
1961.	Grude	2091	59,2	27,7	12,7	0,4
	Ljubuški	4419	64,1	27,7	6,9	1,2
	Posušje	2255	61,0	22,4	15,9	0,7
	Široki Brijeg	3947	63,4	31,1	5,2	0,4
	ZHŽ	12712	62,5	27,8	8,9	0,7
1971.	Grude	2430	58,1	26,9	15,0	0,0
	Ljubuški	5478	64,9	26,1	9,0	0,0
	Posušje	2645	63,0	22,1	14,9	0,0
	Široki Brijeg	4813	70,9	23,8	5,3	0,0
	ZHŽ	15366	65,4	24,8	9,8	0,0
1981.	Grude	2525	54,1	29,8	14,7	1,3
	Ljubuški	6009	65,0	24,6	9,9	0,5
	Posušje	3313	68,3	20,0	11,3	0,5
	Široki Brijeg	5924	72,9	21,6	5,0	0,5
	ZHŽ	17771	66,7	23,5	9,2	0,6
1991.	Grude	3030	53,0	32,0	14,8	0,2
	Ljubuški	6947	62,4	26,5	10,0	1,1
	Posušje	4013	71,7	18,9	9,2	0,1
	Široki Brijeg	8453	73,6	21,5	4,7	0,2
	ZHŽ	22443	67,0	24,0	8,5	0,5

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, Migraciona obeležja (1965.), Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Migraciona obeležja (1975.); Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, Doseljeno stanovništvo po opštinama, (1983.); Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Doseljeno stanovništvo po opštinama (1998.)

Migraciona kretanja stanovništva usko su povezana i s procesima industrijalizacije, koja su zahvatila prostore izvan ruralne zone zapadne Hercegovine. To je uzrokovalo napuštanje poljoprivrede kao glavne privredne grane i zapošljavanje u industriji i uslužnom sektoru izvan naselja. Posmatrajući promene u broju stanovnika na nivou popisnih naselja može se zaključiti kako je nakon 70-ih godina 20-og veka došlo do konačnoga demografskoga sloma hercegovačkoga sela (Markotić, 2006a).

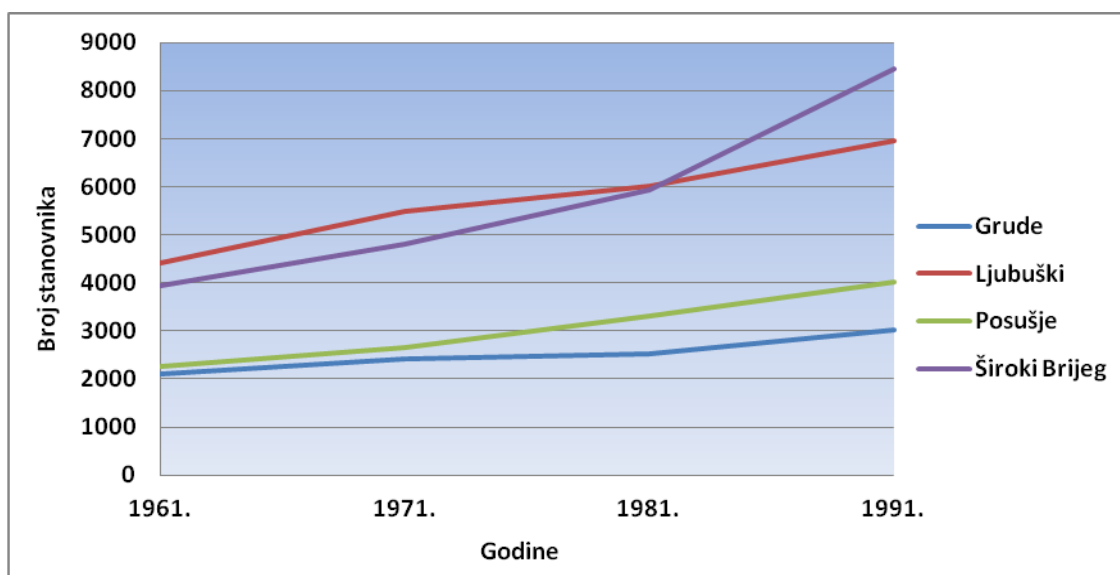
Analizirajući migraciona obeležja stanovništva Županije prema popisima 1961, 1971, 1981. i 1991. godine, primetan je uzlazan trend kretanja broja doseljenog stanovništva, no njegov je rast polagan i bez većih odstupanja (tabela 33). Najviše stanovništva na područje Županije, unutar posmatranog perioda, doseljeno je iz naselja unutar iste opštine (grafikon

15). Primetno je manje odstupanje, odnosno porast, u ovoj kategoriji prema popisu iz 1991. godine, ali i uopšte je zabeležen veći broj doseljenog stanovništva u Županiju, što bi mogla biti posledica predratnih događanja u ovome periodu. Do 1991. godine blagi je porast i broja stanovnika koje je ovde doselilo iz druge opštine unutar države. Doseljeni iz neke druge Savezne Republike unutar Jugoslavije ili druge države, broje najmanje stanovnika unutar ove analize i njihovo je kretanje gotovo nezatno.

Grafikon 15. Doseljeno stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema području iz kojeg je doseljeno 1961, 1971, 1981. i 1991. godine, (izvor: Tabela 33)

Što se tiče doseljenog stanovništva u opštinskim centrima Zapadnohercegovačke županije, i ovdje su primetni uzlazni trendovi kretanja (grafikon 16). Specifično je, međutim, da se od 1981. godine beleži povećanje broja doseljenog stanovništva u središnjem gradskom naselju Županije, Širokom Brijegu. Ove su razlike danas verovatno i puno više izražene, s obzirom da središnja funkcija ovoga naselja ima značajnu ulogu u društvenom i privrednom životu stanovništva čitave Županije.

Grafikon 16. Kretanje broja doseljenog stanovništva po opštinama Zapadnohercegovačke županije u periodu 1961-1991. godine, (izvor: Tabela 33)

Uprkos tome što analiza migracionih obeležja stanovništva prema starosnim grupama nije metodološki ispravno obrađena, a usled nepostojanja popisa stanovništva od 1991. godine na ovamo, moguće je utvrditi trendove kretanja doseljenih prema starosnim grupama (tabela 34). Iz ovih podataka može se videti kako migrira najveći broj stanovnika u starosnoj grupi 20-39 godina, odnosno mlado stanovništvo koje je migriralo zbog školovanja, zaposlenja ili udadbeno-ženidbenih odnosa. Pre rata 90-ih godina 20. veka stanovništvo je uglavnom migriralo u mladim starosnim grupama, što je direktna posledica Drugoga svetskog rata, a migracija zrelijih starosnih grupa prema podacima iz 2011. godine posledica je ratnih događanja 90-ih godina 20. veka. Osim toga, primetno je i intenzivnije migriranje starosnih grupa stanovništva mlađih od 20 godina. Zrelo i staro stanovništvo u manjem broju migrira, a ovo je takođe posledica društveno-ekonomskih odnosa unutar zajednica i činjenice kako je u ovoj kohorti manje izražena želja i potreba za migriranjem (Bubalo-Živković et al, 2010).

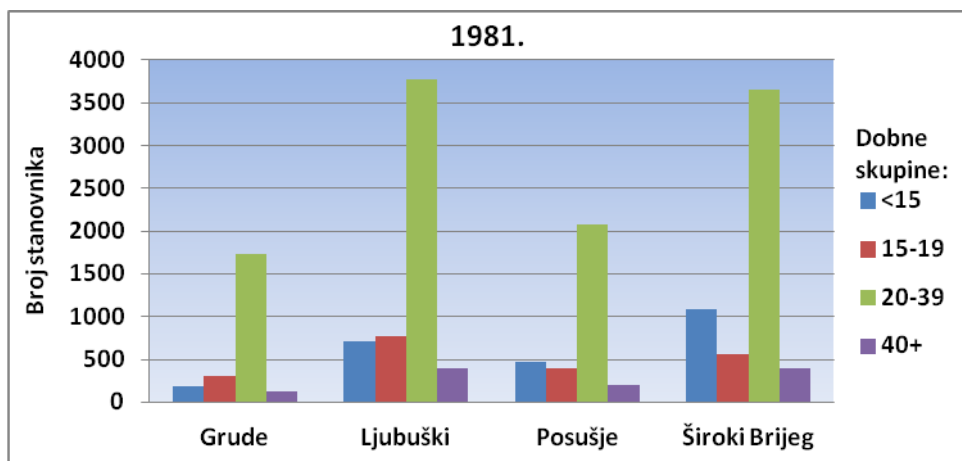
No, nešto je drugačija situacija u statistici o migracijama stanovništva Zapadnohercegovačke županije iz 2011. godine. Iako mlađe starosne grupe, a posebno ona 20-39 godina, migriraju u najvećem broju, povećan je broj stanovništva koje migrira u starosnoj grupi 40 i više godina (grafikon 17, 18 i 19), a posebno u naseljima Široki Brijeg i Ljubuški.

Tabela 34. Doseljeno stanovništvo prema starosnim grupama na području opština Zapadnohercegovačke županije 1981, 1991. i 2011. godine⁵²

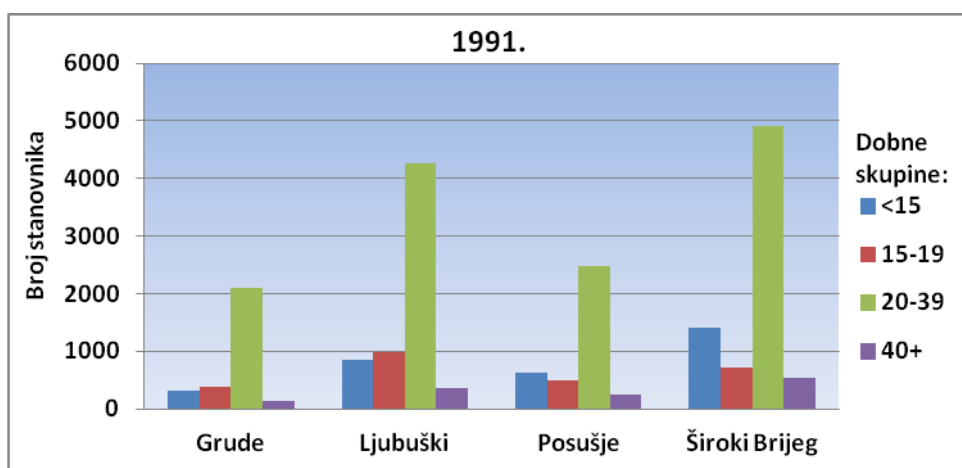
	God.	Broj stanovnika				Udeo (u %)			
		<15	15-19	20-39	40+	<15	15-19	20-39	40+
Grude	1981.	180	299	1732	121	7,7	12,8	74,3	5,2
Ljubuški		716	768	3767	391	12,7	13,6	66,8	6,9
Posušje		477	397	2068	198	15,2	12,6	65,9	6,3
Široki Brijeg		1079	563	3654	388	19,0	9,9	64,3	6,8
ZHŽ		2452	2027	11221	1098	14,6	12,1	66,8	6,5
Grude	1991.	306	389	2090	141	10,5	13,3	71,4	4,8
Ljubuški		852	978	4261	357	13,2	15,2	66,1	5,5
Posušje		629	498	2467	252	16,4	12,9	64,1	6,6
Široki Brijeg		1413	720	4911	536	18,6	9,5	64,8	7,1
ZHŽ		3200	2585	13729	1286	15,4	12,4	66,0	6,2
Grude	2011.	2	5	49	27	2,4	6,0	59,0	32,5
Ljubuški		4	20	92	45	2,5	12,4	57,1	28,0
Posušje		8	3	35	6	15,4	5,8	67,3	11,5
Široki Brijeg		6	19	115	36	3,4	10,8	65,3	20,5
ZHŽ		20	47	291	114	4,2	10,0	61,7	24,2

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Doseljeno stanovništvo po opštinama (1983.), Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Doseljeno stanovništvo po opštinama (1999.), Migracije stanovništva 2011. godine (2012.)

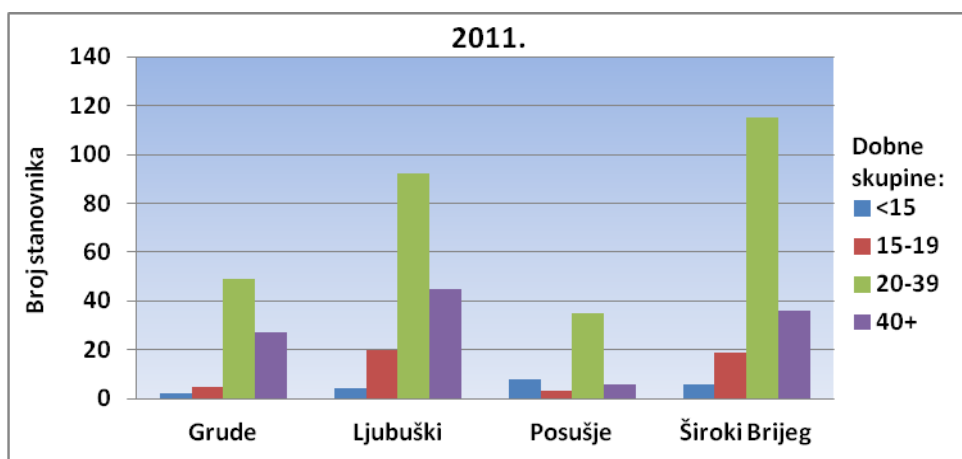
⁵² Podaci uvršteni u ovu tabelu rezultati su popisa 1981. i 1991. godine te statistike iz 2011. godine. S obzirom da od 1991. godine nije proveden popis stanovništva koji bi ukazivao na migracione trendove posljednjih godina, u razmatranje je uvedena ova statistika. Iako podaci kvantitativno nisu usporedivi, indikativni su što se tiče trendova kretanja starosnih grupa stanovništva koje migrira na ovome području.

Grafikon 17. Migracije stanovništva prema starosnim grupama u opštinama Zapadnohercegovačke županije 1981. godine; (Izvor: Tabela 34)

Grafikon 18. Migracije stanovništva prema starosnim grupama u opštinama Zapadnohercegovačke županije 1991. godine; (Izvor: Tabela 34)

Grafikon 19. Migracije stanovništva prema starosnim grupama u opštinama Zapadnohercegovačke županije 2011. godine; (Izvor: Tabela 34)

Karakteristično za brdska naselja, izražena je depopulacija pojedinih naselja te uglavnom intenzivan odlazak stanovništva u geografski niže predele (Lukic et al, 2012). Ovde je reč o naseljima na nižim nadmorskim visinama, te uglavnom naseljima uz saobraćajnice, ali masovnije se migracije beleže i prema središnjim opštinskim naseljima, a posebno Širokom Brijegu. U poslednje se vreme beleži intenzivna koncentracija stanovništva i u prigradskim naseljima koja gravitiraju Širokom Brijegu, što je posledica urbanizovanosti središnjeg gradskog naselja te višeg životnog standarda prigradskih naselja, odnosno poboljšane infrastrukture i upravno-administrativnih funkcija, ali i društvenih sadržaja. Slična je situacija i u ostalim gradskim centrima Županije. S obzirom na navedene pretpostavke, (karta 19), moguće je videti smerove kretanja stanovništva unutar Zapadnohercegovačke županije: zone intenzivnog naseljavanja stanovništva jesu naselja uz saobraćajnice (zona uticaja magistralne ceste) te središnje gradsko naselje (gradska regija). Uz pojas kojega čine naselja s pozitivnom migracionom bilansom nalazi se zona depopulacije, odnosno prelazno područje između zone uticaja magistralnog puta te zone izrazite depopulacije koje obeležava intenzivan pad broja stanovnika i tendencija izumiranja.

Na osnovu podataka (tabela 20) je utvrđena povezanost broja stanovnika u naseljenim mestima opština u Zapadnohercegovačkoj županiji s brojem stanovnika u opštinskim centrima za svaku od četiri posmatrane opštine. Na osnovu dobijenih koeficijenata korelacije (Pearsonov koeficijent korelacije)⁵³ za naseljena mesta na području opština Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg je vidljivo da broj stanovnika u naseljima koja gravitiraju centralnim naseljima u većini slučajeva pokazuje visoku povezanosti, najčešće negativnog smera (tabela 35, 36, 37 i 38). Tako je utvrđeno da se broj stanovnika u ruralnim naseljima (brdskim i planinskim) sve četiri opštine u posmatranom periodu smanjivao dok je u gradskim i prigradskim rastao. Prema jačini povezanosti za naselja s negativnom korelacijom može se zaključiti da se radi o vrlo jakoj i jakoj povezanosti sa stanjem u opštinskim centrima u Županiji. Naime, u perifernim naseljima (selima) na području opština znatno opada broj stanovnika dok u opštinskim centrima raste. U prigradskim naseljima za sve četiri opštine, vidljivo je da u njima broj stanovnika raste kao i u opštinskim centrima (povezanost je jaka ili

⁵³ Tumačenje jakosti korelacije je sledeće: $0,9 < R < 1$ – vrlo visoka korelacija, $0,7 < R < 0,9$ – visoka korelacija, $0,4 < R < 0,7$ – srednje jaka korelacija, $0,2 < R < 0,4$ – laka korelacija, $0 < R < 0,2$ – neznatna korelacija (Petz, 2002).

srednja). Ono što je važno istaknuti za ovu analizu je činjenica da je povezanost broja stanovnika u ruralnim naseljima s brojem stanovnika u gradskim središtima jača i negativnog smera što su mesta udaljenija od opštinskih centara, što ukazuje da su ljudi okrenuti centrima opština zbog infrastrukture, sadržaja i usluga i njima se nastoje približiti. Stoga ni ne čudi da se u udaljenijim mestima (brdskim i brdsko-planinskim) smanjuje broj stanovnika dok se u naseljima koja se praktično smatraju sastavnim delom opštinskih centara povećava broj stanovnika (Lukic et al, 2012). Stanovništvo odseljava, ali nije nužno u opštinske centre i prigradska naselja, nego se jednostavno sele negde drugo čime je potvrđena hipoteza da je Zapadnohercegovačka županija primer županije u kojoj se ogleda depopulacija ruralnih područja i progresivan rast centralnih gradskih naselja.

Tabela 35. Povezanost broja stanovnika u mestima opštine Grude s brojem stanovnika u opštinskom centru (od 1948. do 2011. godine)⁵⁴

Ruralno naselje	R - Pearsonov koeficijent korelacije	Objašnjenje
Blaževići	-0,858	Negativna, visoka korelacija
Borajna	-0,980	Negativna, vrlo visoka korelacija
Donji Mamići	-0,971	Negativna, vrlo visoka korelacija
Dragićina	-0,705	Negativna, visoka korelacija
Drinovačko Brdo	-	-
Drinovci	-0,919	Negativna, vrlo visoka korelacija
Gorica	-0,821	Negativna, visoka korelacija
Jabuka	-	-
Puteševica	-0,967	Negativna, vrlo visoka korelacija
Ružići	-0,822	Negativna, visoka korelacija
Sovići	-0,754	Negativna, visoka korelacija
Tihaljina	-0,959	Negativna, vrlo visoka korelacija

Izvor: Tabela 20.

⁵⁴ U analizi nisu uzeta dva novonastala naselja (Drinovačko Brdo i Jabuka) iz popisa 1991. godine.

Tabela 36. Povezanost broja stanovnika u mestima opštine Ljubuški s brojem stanovnika u opštinskom centru (od 1948. do 2011. godine)

Ruralno naselje	R - Pearsonov koeficijent korelacije	Objašnjenje
Bijača	-0,944	Negativna, vrlo visoka korelacija
Cerno	-0,762	Negativna, visoka korelacija
Crnopod	-0,829	Negativna, visoka korelacija
Crveni Grm	0,540	Pozitivna, srednje jaka korelacija
Dole	-0,680	Negativna, srednje jaka korelacija
Grab	-0,218	Negativna, laka korelacija
Grabovnik	-0,811	Negativna, visoka korelacija
Gradska	-0,160	Negativna, neznatna korelacija
Greda	-0,785	Negativna, visoka korelacija
Grljevići	-0,873	Negativna, visoka korelacija
Hardomilje	0,171	Pozitivna, neznatna korelacija
Hrašljani	-0,648	Negativna, srednje jaka korelacija
Humac	0,771	Pozitivna, visoka korelacija
Kašće	-0,739	Negativna, visoka korelacija
Klobuk	-0,778	Negativna, visoka korelacija
Lipno	-0,715	Negativna, visoka korelacija
Lisice	0,927	Pozitivna, vrlo visoka korelacija
Miletina	-0,636	Negativna, srednje jaka korelacija
Mostarska Vrata	0,131	Pozitivna, neznatna korelacija
Orahovlje	-0,477	Negativna, srednje jaka korelacija
Otok	0,816	Pozitivna, visoka korelacija
Predgrađe	0,836	Pozitivna, visoka korelacija
Proboj	-0,275	Negativna, laka korelacija
Prolog	0,541	Pozitivna, srednje jaka korelacija
Radišići	0,733	Pozitivna, visoka korelacija
Stubica	-0,808	Negativna, visoka korelacija
Studenci	0,309	Pozitivna, laka korelacija
Šipovača	-0,547	Negativna, srednje jaka korelacija

Ruralno naselje	R - Pearsonov koeficijent korelacije	Objašnjenje
Teskera	0,824	Pozitivna, visoka korelacija
Vašarovići	-0,016	Negativna, neznatna korelacija
Veljaci	0,065	Pozitivna, neznatna korelacija
Vitina	0,182	Pozitivna, neznatna korelacija
Vojnići	-0,348	Negativna, laka korelacija
Zvirići	-0,971	Negativna, vrlo visoka korelacija

Izvor: Tabela 20.

Tabela 37. Povezanost broja stanovnika u mestima opštine Ljubuški s brojem stanovnika u opštinskom centru (od 1948. do 2011. godine)

Ruralno naselje	R - Pearsonov koeficijent korelacije	Objašnjenje
Bare	-	-
Batin	-0,936	Negativna, vrlo visoka korelacija
Broćanac	-0,440	Negativna, srednje jaka korelacija
Čitluk	0,723	Pozitivna, visoka korelacija
Gradac	-0,783	Negativna, visoka korelacija
Osoje	-0,459	Negativna, srednje jaka korelacija
Podbila	-0,942	Negativna, vrlo visoka korelacija
Poklečani	-0,787	Negativna, visoka korelacija
Rastovača	0,936	Pozitivna, vrlo visoka korelacija
Sutina	-0,952	Negativna, vrlo visoka korelacija
Tribistovo	-0,962	Negativna, vrlo visoka korelacija
Vinjani	0,540	Pozitivna, srednje jaka korelacija
Vir	-0,160	Negativna, neznatna korelacija
Vrpolje	-0,987	Negativna, vrlo visoka korelacija
Vučipolje	-0,984	Negativna, vrlo visoka korelacija
Zagorje	-0,644	Negativna, srednje jaka korelacija
Zavelim	-0,974	Negativna, vrlo visoka korelacija

Izvor: Tabela 20

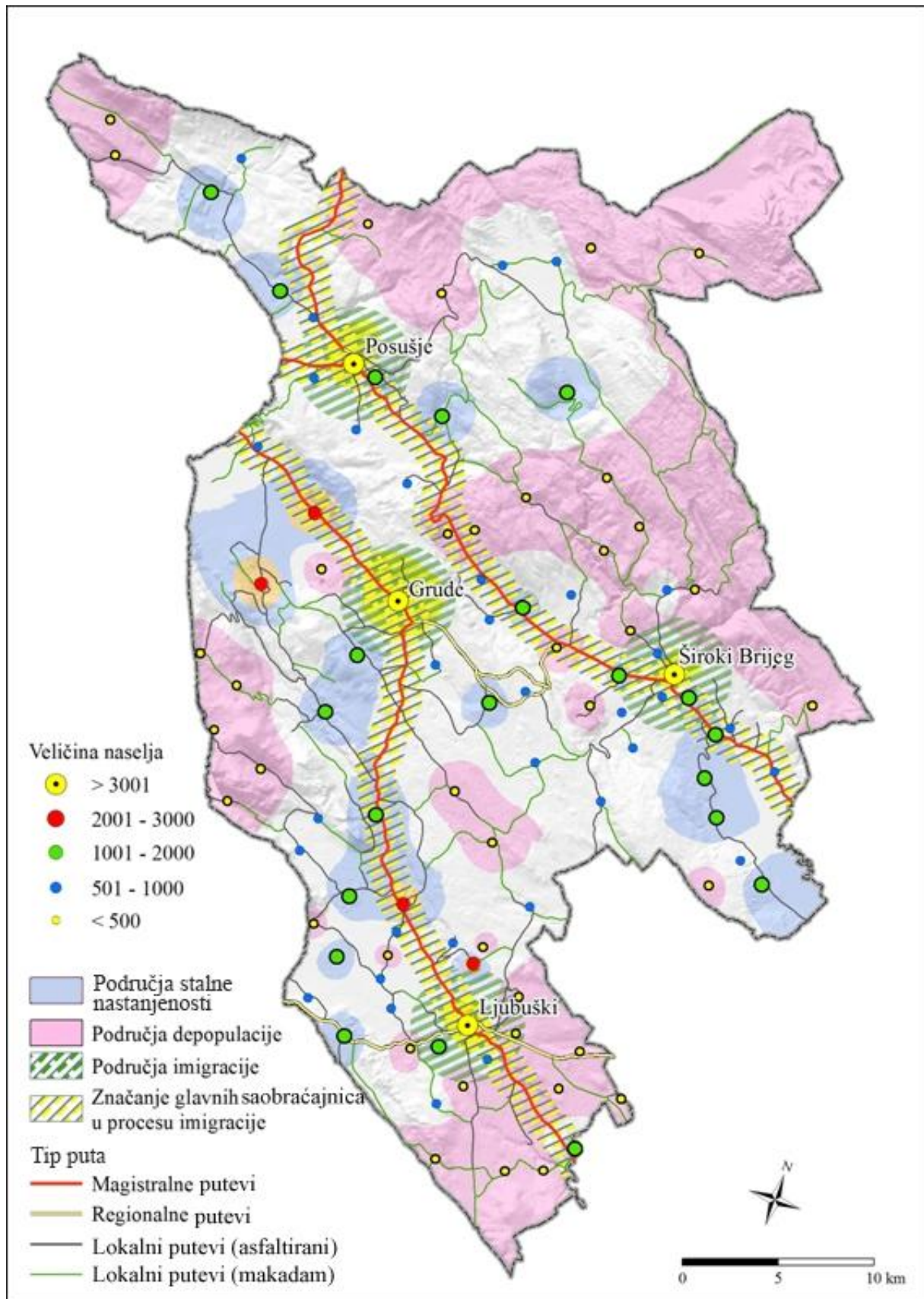
Tabela 38. Povezanost broja stanovnika u mestima opštine Široki Brijeg brojem stanovnika u opštinskom centru (od 1948. do 2011. godine)⁵⁵

Ruralno naselje	R - Pearsonov koeficijent korelacije	Objašnjenje
Biograci	-0,293	Negativna, laka korelacija
Buhovo	-0,893	Negativna, visoka korelacija
Crne Lokve	-0,994	Negativna, vrlo visoka korelacija
Čerigaj	-0,706	Negativna, visoka korelacija
Dobrič	0,481	Pozitivna, srednje jaka korelacija
Dobrkovići	-0,947	Negativna, vrlo visoka korelacija
Doca	-	-
Donja Britvica	-0,865	Negativna, visoka korelacija
Donji Crnač	-0,760	Negativna, visoka korelacija
Donji Gradac	0,790	Pozitivna, visoka korelacija
Mokro	0,773	Pozitivna, visoka korelacija
Dužice	-0,915	Negativna, vrlo visoka korelacija
Gornja Britvica	-0,936	Negativna, vrlo visoka korelacija
Gornji Crnač	-0,986	Negativna, vrlo visoka korelacija
Gornji Gradac	-0,949	Negativna, vrlo visoka korelacija
Gornji Mamići	-0,351	Negativna, laka korelacija
Grabova Draga	-0,924	Negativna, vrlo visoka korelacija
Izbično	-0,926	Negativna, vrlo visoka korelacija
Jare	-0,959	Negativna, vrlo visoka korelacija
Knešpolje	0,986	Pozitivna, vrlo visoka korelacija
Kočerin	-0,479	Negativna, srednje jaka korelacija
Lise	0,848	Pozitivna, visoka korelacija
Ljubotići	-0,612	Negativna, srednje jaka korelacija
Ljuti Dolac	-0,443	Negativna, srednje jaka korelacija
Oklaji	0,657	Pozitivna, srednje jaka korelacija

⁵⁵ U analizi nisu uključena četiri novonastala naselja (Doca, Podvranić, Potkraj i Rujan) prema popisu iz 1991. godine, te naselja Duboko Mokro i Pribinovići se vode zasebno u analizi.

Ruralno naselje	R - Pearsonov koeficijent korelacije	Objašnjenje
Podvranić	-	-
Potkraj	-	-
Pribinovići	0,311	Pozitivna, laka korelacija
Privalj	0,067	Pozitivna, neznatna korelacija
Rasno	-0,918	Negativna, vrlo visoka korelacija
Rujan	-	-
Trn	0,907	Pozitivna, vrlo visoka korelacija
Turčinovići	-0,109	Negativna, neznatna korelacija
Uzarići	0,021	Pozitivna, neznatna korelacija

Izvor: Tabela 20.

Karta 19. Zone nastanjenosti u Zapadnohercegovačkoj županiji; (Izvor: Autor rada)

6.4.2. Dnevne migracije stanovništva

Kao što je već naglašeno, dnevno kretanje (nedeljno, mesečno ili sezonsko kretanje – cirkulacija) stanovništva se odnosi na kratkotrajnu i cikličnu pokretljivost bez namere preseljenja i usko je povezana s procesima ekonomskog razvitka, modernizacije i urbanizacije⁵⁶ (Fuchs, Demko, 1978). Prema učestalosti, cirkulacija može biti redovna, slučajna ili sezonska, a prema teritorijalnom dometu unutrašnja (lokalna, unutarregionalna i regionalna) ili spoljna (međunarodna). Redovna dnevna migracija podrazumeva kretanje između mesta stanovanja i mesta obavljanja redovne aktivnosti (mesta rada, školovanja, kupovine, lečenja i slično) te pri tome može biti dnevna (svakodnevno vraćanje u mesto stanovanja), nedeljna, mesečna ili čak ređa. Slučajna cirkulacija odnosi se na neredovan odlazak iz jednog mesta u drugo i povratak nakon određenog vremenskog perioda. Sezonska cirkulacija odvija se u određenim periodima tokom godine i najčešće je vezana uz aktivnosti koja zahtevaju sezonsku radnu snagu (Nejašmić, 2005)

Promene u društvu korenito su uticale na mobilnost stanovništva. Naime, oni koji putuju na velike udaljenosti značajno doprinose mobilnosti, ali njihova mobilnost često je uslovljena nedostatkom želje za konačnom migracijom. Poboljšana infrastruktura i strukturne promene na tržištu rada koje su omogućile otvaranje novih radnih mesta dva su osnovna činioca koji utiču na povećanu mobilnost (Öberg, 1997).

Udeo dnevnih migranata opada proporcionalno s povećanjem udaljenosti, što znači da najveći deo dnevnih migranata ipak putuje na kraće udaljenosti. Navedena teza također se potvrđuje na primeru Zapadnohercegovačke županije. Naime, gotovo svi zaposleni dnevni migranti u ovoj Županiji putuju u drugi grad/opštinu unutar regije te u drugo naselje iste opštine. Tek manji deo ih na posao putuje u druge županije ili u inostranstvo. Na žalost, ne postoje podaci koji pokazuju kolika je prosečna dnevna udaljenost koju dnevni migranti prevaljuju na putu do posla te koliko im vremena putovanje oduzima. Ali može se zaključiti da na putovanje najviše vremena potroše stanovnici udaljenijih sela. Ipak, razvitkom i unapređenjem saobraćajne infrastrukture vreme putovanja iz i prema gradskom središtu znatno je skraćeno. U tabeli 39 dat je prikaz broja dnevnih migranata na području

⁵⁶ *Cirkulacija (njihajno/kružno kretanje) podrazumeva različite učestale oblike prostorne pokretljivosti s povratkom u mesto stalnog boravišta (Nejašmić, 2005)*

Zapadnohercegovačke županije 2013. godine, odnosno prema njenim opštinama (opštinskim centrima i ostalim naseljima unutar opštine).

U odnosu na centralna naselja, kod preostalih naselja u Zapadnohercegovačkoj županiji dnevna migracija je znatno više izražena, prvenstveno zbog blizine glavnih centara rada i obrazovanja. Učenici srednjoškolci u slučaju da se školuju u Mostaru primorani su na nedeljnu cirkulaciju, posebno ukoliko žive u udaljenijim delovima opština. Slično je i sa studentima, kod kojih je nedeljna cirkulacija izraženija od dnevne. Kod nedeljne migracije, aktivno stanovništvo čini najveći deo migranata, značajan udeo u ovoj vrsti prostorne pokretljivosti stanovništva imaju i studenti, dok su učenici na trećem mestu.

Nedeljna migracija ima puno manje značenje od dnevne i najčešće se odnosi na radnike i studente. U nedeljnoj migraciji većinu čine muškarci, što je i razumljivo s obzirom na ulogu žena u prodičnim domaćinstvima. Svakako je zanimljivo razmotriti povezanost dnevne i nedeljne migracije s migracijom stanovništva. Osnovni preduslov funkcionalne organizacije prostora jest dobra i funkcionalna saobraćajna povezanost. Naime, dobre saobraćajne veze omogućavaju putovanje na veće udaljenosti uz minimalan utrošak vremena te je stoga moguće svakodnevno se kretati iz mesta stanovanja do mesta rada ili školovanja. S demografskog gledišta vrlo je važno istaknuti da su mnoga udaljenija ruralna područja Zapadnohercegovačke županije u velikoj meri doživela depopulaciju zbog toga, tako da dnevnih migracija iz njih gotovo da nema.

Udeo dnevnih migranata prema regionalnom centru Mostar povećava se iz razloga šta je saobraćajna komunikacija poboljšana izgradnjom dela novih saobraćajnica i povećanog broja ličnih automobila, pa je vožnja u grupama organizovana i isplativija. Stanovnici iz svih opštinskih centara svakodnevno putuju prema regionalnom centru, uglavnom aktivno stanovništvo ali i studenti tek nešto učenika (oko 22% od ukupnih dnevnih kretanja prema drugim naseljima ili opštinama u Županiji). Opštine Grude, Posušje i Široki čine 79% od ukupnog broja migranata prema Mostaru (oko 976 lica,) a najmanju dnevnu migraciju prema Mostaru beleži opština Ljubuški gde stanovnici putuju svakodnevno u inostranstvo iz naselja uz granicu sa Republikom Hrvatskom (zapadni deo područja opštine prema Vrgorcu) i beleže veći broj dnevnih kretanja. Tu prednjače učenici koji se školuju u susednoj Republici Hrvatskoj (manja udaljenost škole od njima pripadajućih opštinskih centara), zatim učenici i radnici s područja opštine Grude uz granicu Hrvatske (Drinovci, Gorica i Sovići) koriste privatni ili javni prevoz.

Tabela 39. Broj dnevnih migranata na području opština Zapadnohercegovačke županije 2013. godine

Naselje	Mostar		Široki Brijeg		Ljubuški		Grude		Posušje		Inostranstvo (HR)	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Grude	113	42	167	46	46	46	-	0	81	51	34	54
ostala naselja	154	58	199	54	53	54	219	100	79	49	29	46
OPŠTINA	267	-	366	-	99	-	219	-	160	-	63	-
Ljubuški	135	64	213	52	-	0	23	42	22	48	58	48
ostala naselja	75	36	194	48	301	100	32	58	24	52	63	52
OPŠTINA	210	-	407	-	301	-	55	-	46	-	121	-
Posušje	128	55	192	48	138	46	56	64	-	0	35	43
ostala naselja	105	45	212	52	164	54	32	36	186	100	46	57
OPŠTINA	233	-	404	-	302	-	88	-	186	-	81	-
Široki Brijeg	140	53	-	0	7	28	11	42	9	43	65	55
ostala naselja	126	47	356	100	18	72	15	58	12	57	53	45
OPŠTINA	266	-	356	-	25	-	26	-	21	-	118	-
ZHŽ	976	-	1533	-	727	-	388	-	413	-	383	-

Izvor: Lična anketa; (Autor rada, 2013)

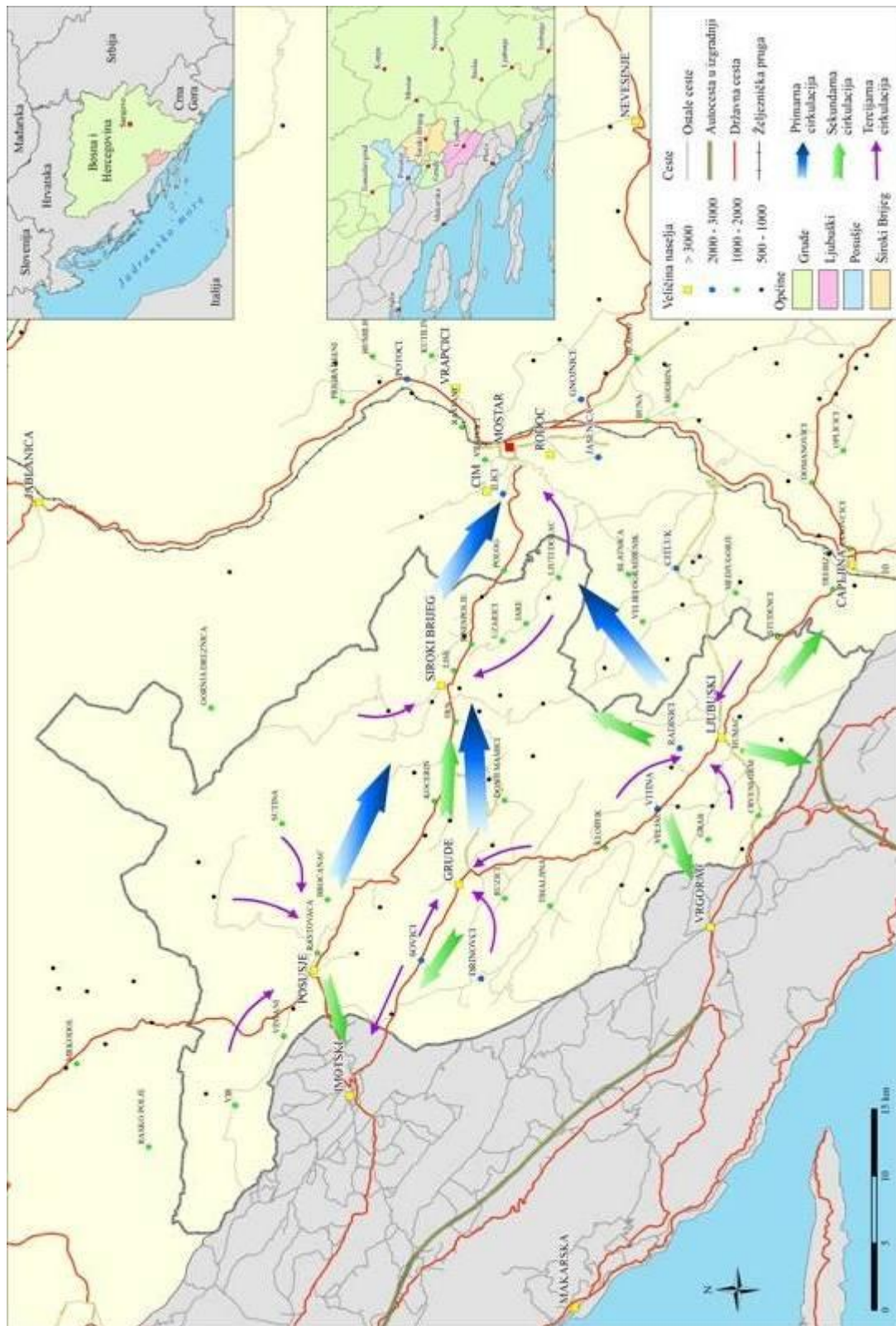
Od ukupnog dnevnog kretanja prema inostranstvu 17% čine stanovnici opštine Grude (radnici i učenici). Nešto manji udeo od opštine Ljubuški beleži i opština Široki Brijeg u istom dnevnom kretanju gde svakodnevno putuje oko 30% stanovništva (uglavnom radnici) zaposlenih na graničnim prelazima ili u nekim preduzećima u Hrvatskoj, dok učenici pograničnih mesta ljubuške opštine delom učestvuju. Opština Posušje je teritorijano bliža Republici Hrvatskoj, od opštine Široki Brijeg, a beleži manji broj dnevnih kretanja prema inostranstvu (oko 21%) većinom radnika i manji broj učenika. Prema opštini Široki Brijeg, iz ostala tri opštinska centra u Županiji (Grude, Ljubuški i Posušje) svakodnevno putuje oko 71%, šta je razumljivo s obzirom na funkcije koje ima ovo naselje.

U savremenim uslovima snažne urbanizacije i načina života u urbanim sredinama, suburbana i ruralna područja postaju sve poželjnija za život dok urbana područja i dalje ostaju najznačajniji centri rada (karta 20). Slaba saobraćajna povezanost i izolovanost neki su od osnovnih faktora koji mogu značajno uticati na depopulaciju određenog prostora. Budući da se svakodnevna cirkulacija stanovništva bazira na dobroj saobraćajnoj povezanosti, loše

organizovan gradski i međugradski saobraćaj može pojedince primorati na nedeljnu migraciju ili čak na iseljavanje ukoliko ocene da je takvo rešenje funkcionalnije i konačno isplativije.

Brojni su drugi faktori od kojih zavisi hoće li se pojedinac odlučiti za svakodnevne migracije ili konačnu migraciju. U prvom redu takva odluka zavisi od bračnog statusa, porodice i zaposlenja bračnog partnera, povezanošću s određenim mestom, društvenim kontaktima, ponudi radnih mesta na tržištu rada, ličnim željama i ambicijama, troškovima života i cenama nekretnina u određenom mestu itd. Samci će se pre odlučiti za konačnu migraciju, naravno ukoliko su i druge okolnosti povoljne, nego oni koji imaju porodicu, jer su implikacije selenja čitave porodice puno složenije, posebno ukoliko bračni partner radi u mestu trenutnog prebivanja i ukoliko su deca školske starosti.

U Zapadnohercegovačkoj županiji još uvek je kod stanovništva, posebno onog starijeg, prisutna povezanost s rodnim krajem ili mestom u kojem se duže vremena živi, stoga se ljudi teže odlučuju na migraciju. Međutim, kod mlađe populacije je često odlučujući faktor za migraciju ponuda radnih mesta i napredovanje u karijeri, posebno ako je ponuda radnih mesta u mestu stanovanja i okolini nedovoljna, kao što je slučaj s brdskim naseljima Županije. Zadnjih decenija tercijarna cirkulacija je vidljiva na celom području Županije i poprima jači intezitet u centralna naselja i naselja smeštana uz saobraćajnice iste opštine. Veći broj dnevnih migranata čine stanovnici bližih seoskih naselja svih opština u Županiji koji nemaju želju za preseljenjem, a rade na području opštinskih centara u fabrikama ili drugim preduzećima. Isplativost življenja je veća i bolji uslovi života na selu kao i saobraćajna komunikacija, kraće vreme putovanja pa porodice mlađih generacija rade i vraćaju se u svoje naselje, što nije slučaj s udaljenijim seoskim područjima svake opštine (brdskoplaninska sela).

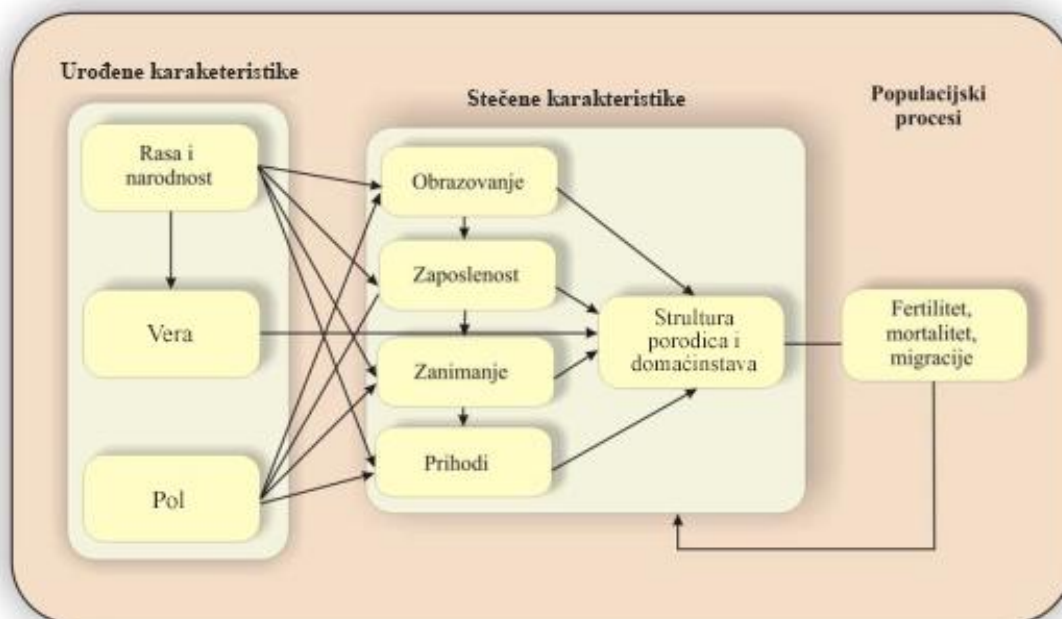

Karta 20. Dnevna migracija stanovništva u Zapadnohercegovačkoj županiji; (Izvor: Tabela 39)

6.5. Strukutra stanovništva

Sastav ili struktura stanovništva upućuje na različita obeležja koja čine ukupno stanovništvo, što znači da svako lično obeležje pojedinca utiče na sastav stanovništva prema određenom obeležju (pol, starost, bračno stanje, delatnost, zanimanje itd.)⁵⁷. Svaki pojedinac rađa se s određenim urođenim obeležjima, poput pola, rase i narodnosti, nad kojima nema uticaj (osim u posebnim slučajevima). Ova obeležja često određuju buduće životne prilike pojedinaca (slika 15). Vera se ne može smatrati urođenim obeležjem, ali je najčešće usko povezana s rasom i narodnošću te tako može biti sredstvo diskriminacije ili predrasuda koje, pak, utiču na životne prilike. Životne prilike su, s druge strane, direktno povezane sa stečenim obeležjima, odnosno sociodemografskim obeležjima, poput obrazovanja, zaposlenosti, zanimanja, prihoda, bračnog statusa i dr. nad kojima čovek ima određeni stepen kontrole. Nadalje, ova obeležja utiču na demografsko ponašanje pojedinaca (npr. na fertilitet i osnivanje porodice), ali isto se tako odražavaju i na mortalitet i potencijalne migracije. Međutim, taj uticaj nije jednosmeran – populacioni procesi sigurno imaju uticaj na stečena obeležja pojedinaca (Weeks, 1999).

⁵⁷ *Pojam sastav stanovništva prema nekom obeležju označava podelu pojedinaca (frekvenciju) prema vrednostima ili modalitetima tog obeležja. Reč je o vrlo promenljivoj kategoriji koja se menja zavisno od uticaja faktora koji je određuju. Najkraće rečeno, sastav je funkcija prirodnog kretanja i prostorne pokretljivosti stanovništva (Nejašmić, 2005).*

Slika 15. Uticaj populacionih obeležja na strukturu porodice i domaćinstva te njihov zajednički uticaj na populacione procese, (Izvor: Weeks, 1999)

Stanovništvo se može klasifikovati po različitim kriterijumima i obeležjima, ali za demogeografska proučavanja najvažnije su tri grupe obeležja stanovništva (Nejašmić, 2005):

1. biološki sastav (kod kojeg je najvažnija analiza po starosti i polu);
2. društveno-ekonomski sastav (sastav prema delatnosti, aktivnosti, zanimanju, obrazovanju, bračnom stanju);
3. kulturno-antropološki sastav (rasa, nacionalnost, vera, jezik i slično).

Za društveno-ekonomski razvitak određenog prostora najznačajniji su biološki i društveno-ekonomski sastav stanovništva. Stoga, u ovom radu naglasak je upravo na navedenim obeležjima stanovništva (starost i pol, ekonomski i obrazovni sastav), a zbog specifičnosti posmatranog prostora u obzir je uzet i etnički sastav stanovništva.

6.5.1. Biološka strukutra stanovništva

Biološki sastav je sastav prema polu i dobu (starosti) jer je direktno uslovljen prirodnim kretanjem stanovništva (pri tzv. zatvorenom tipu populacije). No, to ne znači da je biološki sastav izvan uticaja društveno-ekonomskih faktora, već se u njemu ogledaju društvena i ekonomska dešavanja (Nejašmmić, 2005). Odrednice ovoga sastava obično se

prikazuju zajednički, predočeno polno-starosnom piramidom, no radi detaljnije spoznaje analiziraju se odvojeno.

Struktura prema starosti i polu usko je povezana s razvojem stanovništva te utiče na ekonomski razvitak određenog područja. Iz navedene strukture proizlaze ključni kontingenti stanovništva za biološku reprodukciju i formiranje radne snage (Wertheimer-Baletić, 1999). Zavisno od starosti, pojedine skupine stanovništva imaju različiti položaj i ulogu u društvu, na primer mlado i staro stanovništvo zavisni su o drugima, dok o zreлом aktivnom stanovništvu zavisi ekonomski razvitak i finansiranje zavisnih skupina stanovništva. Sastav stanovništva prema starosti i polu određen je interakcijom triju demografskih procesa – migracija, mortaliteta i fertiliteta⁵⁸.

Osim prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva na biološki sastav određen uticaj takođe imaju različite društveno-ekonomske prilike te je stoga struktura prema starosti i polu ujedno i odraz društveno-ekonomskih dešavanja. Isto tako, može se reći da postoji uzročno-posledična veza između sastava stanovništva i njegove dinamike. Zbog ratova u kojima najveći broj stradalih čine muškarci i selektivnih migracija radne snage u ranoj fazi ruralnog egzodusa kada se najvećim delom iseljavaju muškarci, zabeleženo je narušavanje sastava u korist žena. Međutim, sve su to vanredne okolnosti koje mogu privremeno narušiti sastav prema polu određene populacije, koji se prestankom nepovoljnih trendova s vremenom može uravnotežiti (Bubalo-Živković et al, 2010).

Od brojnog odnosa muškaraca i žena u ukupnoj populaciji puno je važniji njihov odnos u određenim starosnim grupama. Iz bioloških razloga na svetu se, u normalnim okolnostima, rađa 5-6% više muške nego ženske dece tako da je u najmlađim starosnim grupama primetan veći broj dečaka nego devojčica. Ipak, tokom životnog veka prisutni su različiti činioci te unutrašnje i spoljne okolnosti koje utiču na broj muškaraca i žena u starijim starosnim grupama. U zrelim godinama broj muškaraca i žena uglavnom se izjednačava, dok

⁵⁸ *Migracija može imati značajan uticaj na navedenu strukturu, jer migranti najčešće pripadaju određenim starosnim grupama, a isto tako migracija može biti i selektivna po polu. Mortalitet ima najmanji kratkotrajni učinak na starosno-polnu strukturu, međutim, ukoliko se mortalitet naglo smanji (posebno smrtnost odojčadi kao u npr. slabo razvijenim zemljama), ima za rezultat podmlađivanje stanovništva. Istovremeno, smanjenje mortaliteta utiče na polnu strukturu stanovništva u starijim starosnim grupama jer će tako doći do povećanja broja žena koje u proseku žive duže od muškaraca.*

Promene kod fertiliteta uglavnom imaju najveći uticaj na promenu starosne strukture društva; smanjenje fertiliteta uzrokuje starenje stanovništva, isto kao što njegovo povećanje ima za rezultat pomlađivanje. Povećanje fertiliteta takođe utiče na povećanje broja muškaraca, budući da se iz bioloških razloga u proseku rađa više muške nego ženske dece (Weeks, 1999).

u starosnim kohortama broj žena nadmašuje broj muškaraca. Osnovni mehanizam izjednačavanja stanovništva prema polu te postupne brojčane premoći žena u starijim starosnim grupama jeste diferencijalni mortalitet prema polu. Naime, zbog slabije biološke otpornosti i težih radnih uslova smrtnost muškaraca u zreлом i starijom životnom dobu je povećana što uzrokuje povećanje broja žena u odnosu na broj muškaraca, a navedenome doprinosi i činjenica da žene u proseku žive duže od muškaraca.

6.5.1.1. Starosno-polna struktura stanovništva

Dob ili starost stanovništva po pravilu se određuje prema navršenim godinama života, ali se zavisno od analiza stanovništvo najčešće grupiše u određene starosne grupe. Za analizu starosnog sastava stanovništva najčešće se koristi podela na mlado (0-14), zrelo (15- 64) i staro stanovništvo (65 i više)⁵⁹.

Prema podacima popisa stanovništva iz 1961. i 1971. godine može se zaključiti da je starosna struktura stanovništva Zapadnohercegovačke županije još uvijek bila povoljna; mlado stanovništvo činilo je 32% ukupne populacije (tabela 40). Najveći deo opština u Županiji imao je udeo mladog stanovništva jednak ili veći od proseka čitave Županije, osim opštine Ljubuški u kojoj je procenat mladog stanovništva bio neznatno niži od proseka (30%). Narušena starosna struktura obeležena znatno manjim udelom mladog stanovništva od proseka bila je uglavnom karakteristična samo za brdska naselja zbog dugotrajnog iseljavanja stanovništva i niskih stopa nataliteta koje su već krajem sedamdesetih godina prošlog veka uzrokovale negativne stope prirodnog kretanja. Izrazito smanjenje udela mladog stanovništva od 1971. godine direktna je posledica dugotrajnog smanjenja nataliteta te produžetka životnog veka (grafikon 20).

⁵⁹ U starosnu grupu 65 i više uključeno je i stanovništvo o kojemu nema podataka o starosnim obeležjima.

Tabela 40. Starosna struktura stanovništva Zapadnohercegovačke županije i njenih opština prema popisima 1961, 1971, 1981, 1991. te procena za 2001. i 2011. godinu

	1961.		1971.		1981.		1991.		2001. ⁶⁰		2011. ⁶¹		
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	
Grude	Mlado (0-14)	6011	32	5616	29	4276	24	3290	20	3998	25	2454	16
	Zrelo (15-64)	11418	60	11554	60	10903	61	10543	64	8001	51	10430	67
	Staro (65 i >)	1543	8	2033	11	2588	15	2525	15	3741	24	2598	17
	Ukupno	18972	100	19203	100	17767	100	16358	100	15740	100	15482	100
Ljubuški	Mlado (0-14)	8111	30	8317	29	6911	25	5880	21	5880	21	3727	16
	Zrelo (15-64)	16341	61	17213	61	17392	63	18323	65	19029	67	15952	67
	Staro (65 i >)	2178	8	2739	10	3300	12	4137	15	3431	12	3955	17
	Ukupno	26630	100	28269	100	27603	100	28340	100	28340	100	23634	100
Posušje	Mlado (0-14)	5509	35	5828	35	4851	29	4271	25	4440	26	3344	21
	Zrelo (15-64)	9295	59	9736	58	9818	60	10902	64	9671	56	10777	67
	Staro (65 i >)	1043	7	1318	8	1786	11	1961	11	3205	19	1873	12
	Ukupno	15847	100	16882	100	16455	100	17134	100	17316	100	15994	100
Š.Brijeg	Mlado (0-14)	8270	33	9158	34	6732	25	6117	23	5889	20	5392	20
	Zrelo (15-64)	14771	60	15761	57	16412	63	17083	65	20738	69	17060	66
	Staro (65 i >)	1691	7	2363	9	3060	12	3303	12	3325	11	3852	14
	Ukupno	24732	100	27282	100	26204	100	26503	100	29952	100	26304	100
ZHŽ	Mlado (0-14)	27901	32	28919	32	22770	26	19558	22	20207	22	14917	18
	Zrelo (15-64)	51825	60	54264	59	54525	62	56851	64	57439	63	54219	67
	Staro (65 i >)	6455	7	8453	9	10734	12	11926	14	13702	15	12278	15
	Ukupno	86181	100	91636	100	88029	100	88335	100	91348	100	81414	100

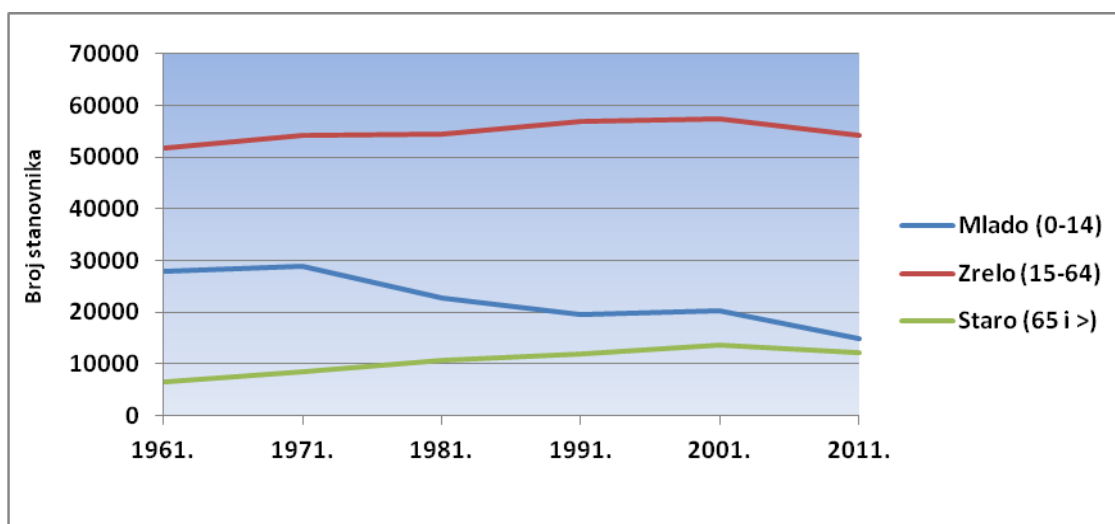
Izvori: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971., 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Strategija razvitka opštine Posušje 2006-2012., 2006.; Strategija ekonomskog razvitka opštine Ljubuški za period od 2007. do 2012. godine, 2007.; Strategija razvitka opštine Široki Brijeg za period

⁶⁰ Bazirano na proceni,

⁶¹ Procena broja stanovnika Federacije Bosne i Hercegovine (po starosti i polu), po kantonima i opštinama, stanje 30.06.2011. godine.

od 2006. do 2015. godine, 2006.; Procena broja stanovnika Federacije Bosne i Hercegovine (po starosti i polu), po kantonima i opštinama, stanje 30.06.2011. godine

Polno-starosni sastav stanovništva čitave Županije znatno je narušen u poređenju s istim u prvoj polovini 20. veka. Naime, udeo stanovništva starosti 15-34 godine 2011. godine znatno je smanjen u odnosu na 1971. godinu, što ima direktne posledice na stope fertiliteta, jer upravo od ove kohorte stanovništva najviše zavisi natalitet. Osim smanjenja broja stanovnika starosti 15-34 godine, koji su temelj reprodukcije stanovništva, najznačajniju ulogu u smanjenju nataliteta imale su društvene promene u reproduktivnom ponašanju žena i promena kolektivne društvene svesti o savremenoj porodici i kvalitetu porodičnog života

Grafikon 20. Kretanje broja mladog, zrelog i starog stanovništva Zapadnohercegovačke županije od 1961. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 40)

Analitički pokazatelji i starosne karakteristike stanovništva, ukazuju da je stanovništvo Zapadnohercegovačke županije 1961. godine spadalo u demografski mlado, s procentom starog stanovništva od 7%. Već na sledećem popisu stanovništva (1971) pokazatelji govore da se nalazi na pragu starenja (9%), a od 1981. godine stanovništvo pokazuje karakteristike demografski starog, s obzirom da udeo starih iznosi 12% i više. Određivanje pojedinog tipa sastava stanovništva prema starosti temelji se uglavnom na procentualnom udelu pojedinih grupa (mlada, zrela, stara), a ovakvih klasifikacija prema starosti postoji više (Nejašmić, 2005). Što se osnovnih analitičkih pokazatelja starosnog sastava tiče, u daljnjem tekstu analizirane su indeksne i koeficijentne vrednosti te

koeficijentne vrednosti starosne zavisnosti, što je i prikazano u tabeli 41 i pripadajućim grafičkim prikazima.

Tabela 41. Analitički pokazatelji starosnog sastava stanovništva Zapadnohercegovačke županije od 1961. do 2011. godine; (u %)

	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.
Mlado (0-14)	27901	28919	22770	19558	14917
Zrelo (15-64)	51825	54264	54525	56851	54219
Staro (65 i >)	6455	8453	10734	11926	12278
Ukupno	86181	91636	88029	88335	81414
Koeficijent starosti	7	9	12	14	15
Koeficijent mladosti	32	32	26	22	18
Indeks starosti	23	29	47	61	82
Indeks mladosti	432	342	212	164	121
Koeficijent ukupne starosne zavisnosti	66	69	61	55	50
Koeficijent starosne zavisnosti mladih	54	53	42	34	28
Koeficijent starosne zavisnosti starih	12	16	20	21	23

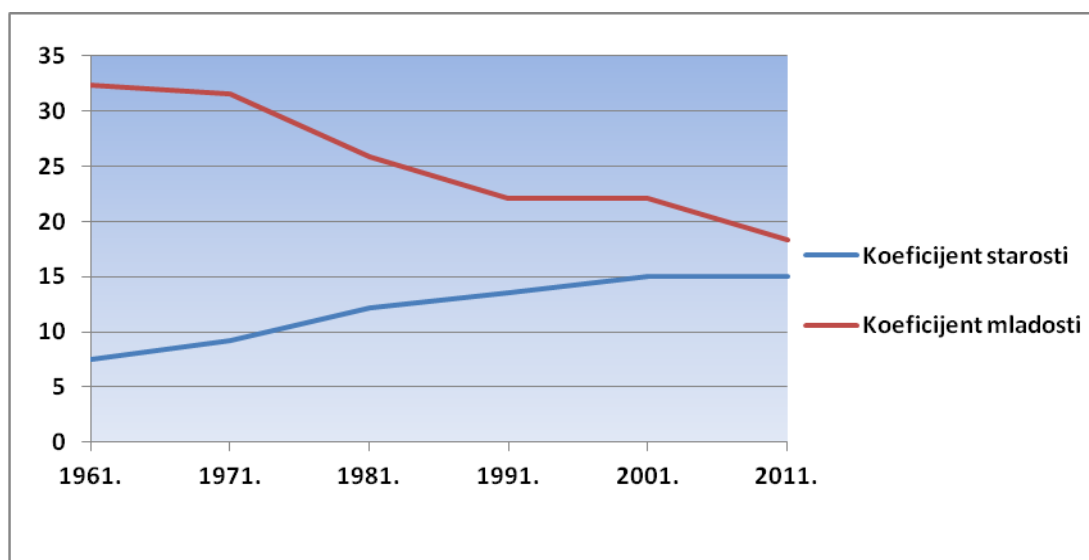
Izvori: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971., 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., 1998.; Strategija razvitka opštine Posušje 2006-2012., 2006.; Strategija ekonomskog razvitka opštine Ljubuški za period od 2007. do 2012. godine, 2007.; Strategija razvitka opštine Široki Brijeg za period od 2006. do 2015. godine, 2006.; Procena broja stanovnika Federacije Bosne i Hercegovine (po starosti i polu), po kantonima i opštinama, stanje 30.06.2011. godine

Koeficijent starosti pokazuje udeo starih 65 i više godina u ukupnom stanovništvu, dok koeficijent mladosti pokazuje udeo mladih (0-14 godina) u ukupnom stanovništvu. Smatra se da neka populacija počinje stariti kada udeo starih 65 i više godina pređe 8% (Nejašmić, 2005). Ovaj analitički pokazatelj za stanovništvo Zapadnohercegovačke županije pokazuje upravo ovo; jedino 1961. godine je iznosio 7%, sledećih godina relativno brzo raste, dok se od 1991. godine zaustavlja na 14%, a do 2011. godine ima tendenciju rasta kada iznosi 15%. Dvostruko povećanje koeficijenta starosti u posmatranom periodu zabrinjavajući je indikator starenja stanovništva na području Zapadnohercegovačke županije.

Gledano po opštinama prema proceni 2011. godine opštine Grude i Ljubuški beleže rast udela starog stanovništva, i veći je za dva procenta od proseka Županije. Opština Posušje beleži najmanji udeo starih (12%) u odnosu na ostale opštine i manju vrednost od županijskog proseka, dok na području opštine Široki Brijeg beleži se dvostruko povećanje udela starog stanovništva u posmatranom periodu (izjednačen sa prosekom Županije) (tabela 41).

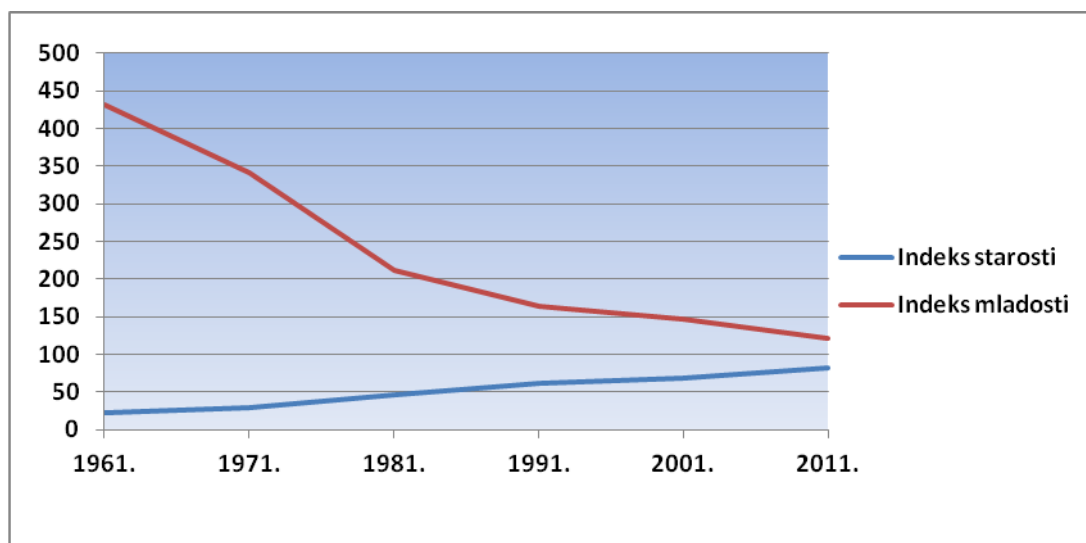
Koeficijent mladosti pokazuje padajuće vrednosti što, u skladu sa vrednostima koeficijenta starosti, ukazuje na sve veći udeo osoba starije životne dobi, odnosno demografsko starenje stanovništva Županije (grafikon 21). Godine 1961. opština Posušje, severno područje Županije beleži najveći udeo mladih (35%), dok opština Ljubuški (južno područje) ima nešto manji udeo mladih od ostalih opština u Županiji.

U periodu 1961. do 1991. godine u Županiji sve opštine beleže tendenciju pada udela mladog stanovništva za oko 10% i zaustavlja se na 22% (1991), a do 2011. godine nastavlja pad na 18%. Prema podacima iz pomenute tabele za posmatrani period vidljiv je ukupni pad udela mladog stanovništva za 14% na području Zapadnohercegovačke županije. Opština Grude beleži dvostruko manji udeo mladih, s neznatno manjim procentom pada broja mladih slede i ostale opštine u Županiji. Severni delovi područja Županije (opštine Posušje i Široki Brijeg) 2011. godine beleže veći udeo mladih, dok južni delovi posmatranog područja (opštine Grude i Ljubuški), za dva procenta beleže manji udeo mladih od proseka Županije.

Grafikon 21. Kretanje koeficijenata starosti i mladosti na području Zapadnohercegovačke županije od 1961. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 41)

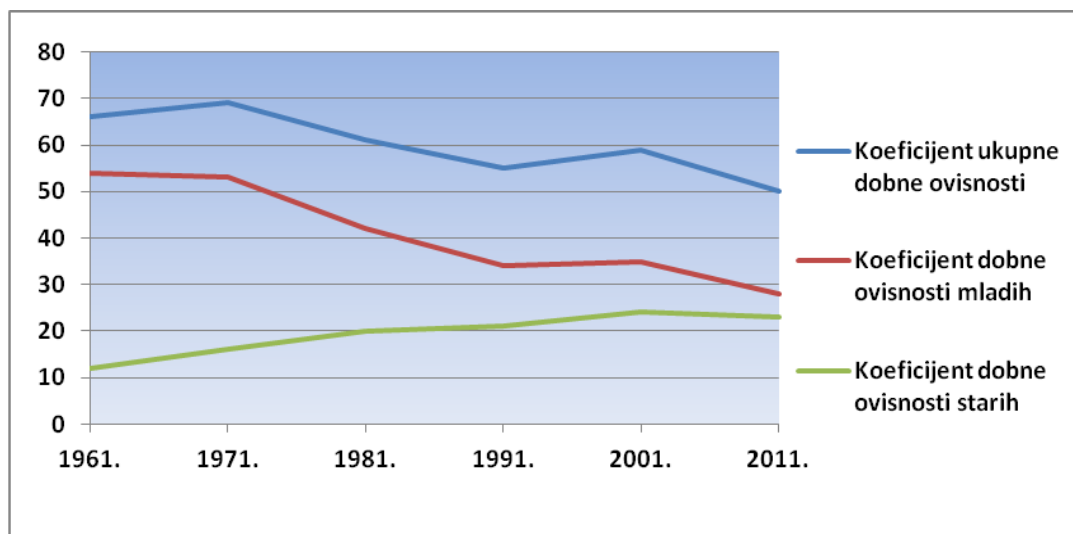
Indeks starosti u odnos stavlja broj starih (65 i više godina) i mladih (0-14 godina). Kritična vrednost indeksa starosti (kada počinje demografska starost) iznosi 40 (40 starih na 100 mladih). Stanovništvo Županije ovaj je stepen dostiglo još 1981. godine (47) s daljnjom tendencijom rasta, a 2011. godine ovaj je indeks iznosio čak 82. U skladu sa tim, indeks mladosti pokazuje padajuće vrednosti (grafikon 22).

Grafikon 22. Kretanje indeksa starosti i mladosti na području Zapadnohercegovačke županije od 1961. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 41)

Koeficijent ekonomske opterećenosti u odnos stavlja starosne grupe stanovništva i radni kontingent, odnosno pokazuje stepen opterećenosti radno aktivnog stanovništva (15-64) s predradnom (0-14) i postradnom (65 i više godina) grupom. Ovaj koeficijent je na području Županije najvišu vrednost zabeležio 1971. godine kada je iznosio 69, a do 2011. godine nastavlja padati i zaustavlja se na vrednosti 50 (grafikon 23).

Koeficijent starosne zavisnosti mladih pokazuje opterećenost stanovništva radnog kontingenta i predradne starosti, dok koeficijent starosne zavisnosti starih pokazuje opterećenost stanovništva u radnoj dobi kontingentom u postradnoj dobi. Koeficijent starosne zavisnosti mladih na području Županije je u opadanju, dok je koeficijent starosne zavisnosti starih u porastu, ali s tendencijom zaustavljanja poslednja dva posmatrana perioda.

Grafikon 23. Kretanje koeficijenata ukupne starosne zavisnosti te starosne zavisnost mladih i starih na području Zapadnohercegovačke županije od 1961. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 41)

Sastav stanovništva prema polu pokazuje odnos broja muškog i ženskog stanovništva i razlikuje se po pojedinim starosnim grupama, ali se isto tako razlikuje u pojedinim područjima pod uticajem različitih društveno-ekonomskih i političkih činilaca. Primetno narušen odnos broja muškaraca i žena ukazuje na određene neplanirane okolnosti koje se mogu javiti u određenom društvu. Osnovni pokazatelji sastava prema polu jesu koeficijent maskuliniteta koji označavaju broj muških na 100 (ili 1000) ženskih stanovnika i koeficijent feminiteta koji označava broj ženskih na 100 (ili 1000) muških stanovnika (Nejašmić, 2005).

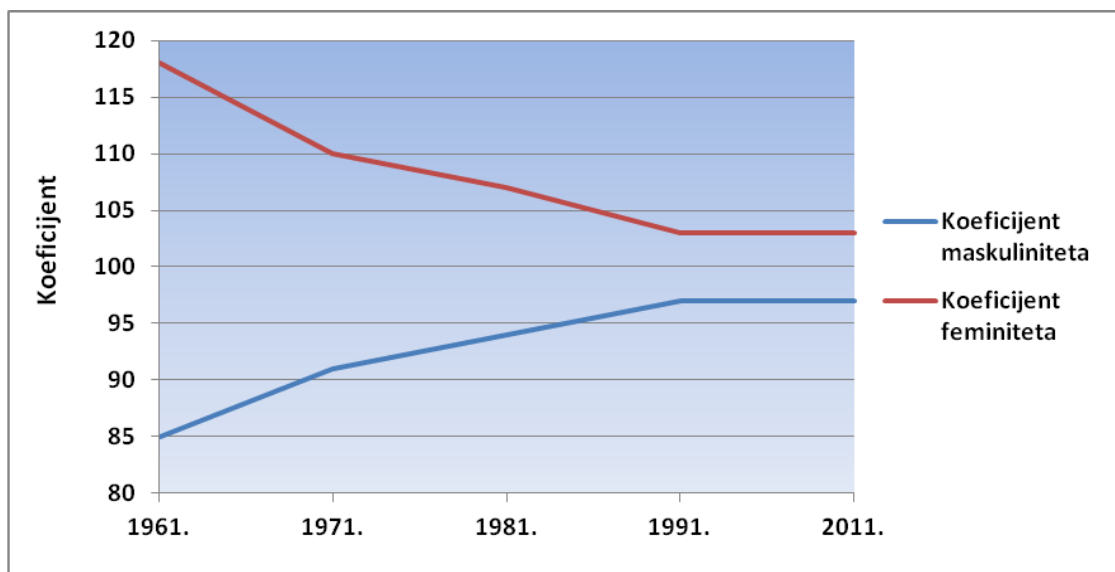
Na osnovu poređenja navedenih popisnih godina (tabela 42) je vidljivo razlikovanje 1961. i 1971. godine od ostalih popisnih godina. Očigledno je povećanje koeficijenta feminiteta, a ovo je posledica dugotrajnog odlaska radno-sposobnog muškog stanovništva na privremeni rad u inostranstvo tokom šezdesetih godina 20. veka, njihovim stradanjem u Drugom svetskom ratu kao i uopšteno većom smrtnošću muškog stanovništva te rat tokom devedesetih godina. Zbog smanjenja ekonomskih migracija i iseljavanja stanovništva na rad u inostranstvo, te poboljšanja životnih, radnih i zdravstvenih uslova prema popisima 1991. i 2011. godine muškarci su brojniji, te se broj muškaraca i žena menja (grafikon 24). Isto tako, primetno je povećanje koeficijenta maskuliniteta u odnosu na 1971. godinu što je rezultat poboljšanja kvaliteta života i produžetka životnog veka stanovništva. Godine 1991. nizak koeficijent feminiteta je rezultat selektivnog iseljavanja sa sela. Uopšteno govoreći, promene u polnoj strukturi stanovništva beleže se u periodu 1991-2011. godine, što je direktna posledica ratnih događanja i iseljavanje.

Tabela 42. Koeficijenti maskuliniteta i feminiteta opštinskih središta Zapadnohercegovačke županije 1961, 1971, 1981, 1991. i 2011. godine

	1961.		1971.		1981.		1991.		2011.	
	K _m	K _f	K _m	K _f	K _m	K _f	K _m	K _f	K _m	K _f
Grude	88	114	92	108	93	107	97	103	97	103
Ljubuški	83	120	90	111	94	107	97	103	98	102
Posušje	87	116	94	107	96	104	101	99	92	108
Š. Brijeg	84	119	90	112	93	108	96	104	97	103
Zapadnohercegovačka županija	85	118	91	110	94	107	97	103	97	103

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971.,1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., 1998.; Strategija razvitka opštine Posušje 2006-2012., 2006.; Strategija ekonomskog razvitka opštine Ljubuški za period od 2007. do 2012. godine, 2007.; Strategija razvitka opštine Široki Brijeg za period od 2006. do 2015. godine, 2006.; Procena broja stanovnika Federacije Bosne i Hercegovine (po starosti i polu), po kantonima i opštinama, stanje 30.06.2011. godine

Uopšteno govoreći, koeficijenti maskuliniteta i feminiteta pokazuju simetrično kretanje jednog u odnosu na drugi, a od 1961. do 2011. godine njihove vrednosti ukazuju na međusobno približavanje (grafikon 24), što ukazuje na male razlike u odnosu broja muškog i ženskog stanovništva. Iako su stope feminiteta i maskuliniteta ukupnog stanovništva indikativne, jer ukazuju na određene trendove, za detaljniju analizu i određivanje demografske perspektive određenog područja posebno je važno obratiti pažnju na brojni odnos muškaraca i žena u proširenoj udadbeno-ženidbenoj dobi od koje direktno zavisi bioreprodukcija populacije, što je direktna posledica savremenih selektivnih migracija stanovništva za koje je karakteristično povećano iseljavanje žena iz ruralnih krajeva.

Grafikon 24. Kretanje vrednosti koeficijenta maskuliniteta i feminiteta Zapadnohercegovačke županije 1961, 1971, 1981, 1991. i 2011. godine; (Izvor: Tabela 42)

Nakon Drugog svetskog rata Zapadnohercegovačka županija zabeležila je industrijski razvitak te je otvaranje novih radnih mesta u radno-intenzivnim industrijama podstaklo doseljavanje žena iz čitave Županije. Budući da su u tim migracijama najvećim delom učestvovalе žene u fertilnoj i radno-aktivnoj dobi, jasno je da je narušavanje odnosa broja muškaraca i žena u fertilnoj dobi bilo neminovno. Negativna posledica narušenog polnog sastava u udadbeno-ženidbenoj dobi jeste smanjen broj sklopljenih brakova, odnosno povećan broj neženja i neudatih žena.

Na bračni status uticali su i neki drugi faktori. Pod uticajem modernizacije društva prosečna starost pri sklapanju braka konstantno se povećava. Neki od faktora koji uslovljavaju kasnije stupanje u brak su težnja za postizanjem što većeg stepena obrazovanja čime se produžava period školovanja, potom težnja za osiguravanjem što boljih životnih uslova kako za pojedinca tako i za njegovu buduću porodicu u vidu rešavanja stambenog pitanja, pronalaska zaposlenja s relativno sigurnim i što višim ličnim prihodima, sve veća učestalost života u vanbračnim zajednicama. Sve to utiče na odlaganje stupanja u brak. U pojedinim delovima neoženjenost i neudatost nisu rezultat ličnog izbora već rezultat nepovoljnih demografskih prilika, odnosno narušenosti polnog sastava u pojedinim starosnim grupama (sociološkim rečnikom rečeno, radi se o poremećenom bračnom tržištu). Trend smanjenja broja sklopljenih brakova beleži se sedamdesetih godina 20. veka i uglavnom je bio vezan za selo. Osnovni razlog je taj što žene teško nalazile zaposlenje van poljoprivrede

te zbog veće ponude radnih mesta i udaje odlaze sa sela. U isto vreme, muškarci su vezani za porodično imanje te se češće odlučuju na dnevnu migraciju nego na emigraciju. Dakle, zbog narušenog polnog sastava i nemogućnosti pronalaženja žene – životnog partnera u lokalnoj sredini povećava se broj neoženjenih muškaraca.

Godine 1971. u Zapadnohercegovačkoj županiji broj muškaraca i žena u udadbeno-ženidbenoj dobi bio je znatno narušen. Pravi uzrok ovakvog nerazmera broja muškaraca i žena je migracija na relaciji selo – grad, odnosno njena selektivnost po polu koja je karakteristična za ovaj tip prostorne pokretljivosti. Naime, selektivnost migracije prema polu glavno je obeležje ruralnog egzodusa. U prvoj fazi tog procesa najčešće se iseljavaju muškarci, jer žene teško nalaze posao van poljoprivrede, dok u kasnijoj fazi egzodusa u većem se broju iseljavaju žene, jer su muškarci čvršće vezani za imanje, a žene nalaze posao u delatnostima sekundarnog i tercijarnog sektora (npr. industriji, turizmu i sl.) (Mendras, 1986).

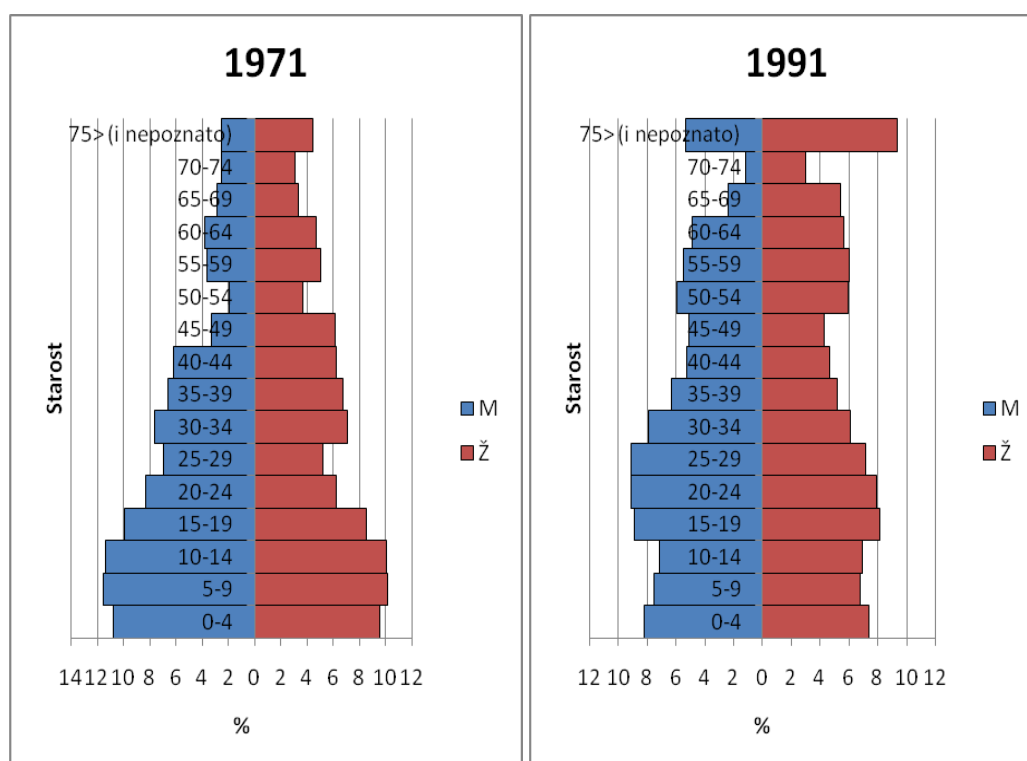
Tabela 43. Starosno- polni sastav stanovništva Zapadnohercegovačke županije 1971. i 1991. godine

Godina	1971.		1991.		1971.		1991.	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
	Broj lica				%			
0-4	4693	4578	3624	3313	10,75	9,54	8,25	7,35
5-9	5020	4855	3299	3049	11,5	10,12	7,51	6,77
10-14	4970	4803	3154	3119	11,38	10,01	7,18	6,92
15-19	4332	4066	3920	3680	9,92	8,48	8,92	8,17
20-24	3637	2973	3994	3579	8,33	6,2	9,09	7,94
25-29	3018	2487	4014	3209	6,91	5,18	9,14	7,12
30-34	3348	3379	3476	2762	7,67	7,04	7,91	6,13
35-39	2903	3247	2778	2332	6,65	6,77	6,32	5,17
40-44	2704	2984	2316	2113	6,19	6,22	5,27	4,69
45-49	1455	2929	2245	1920	3,33	6,11	5,11	4,26
50-54	844	1760	2625	2685	1,93	3,67	5,98	5,96
55-59	1591	2422	2403	2719	3,64	5,05	5,47	6,03
60-64	1672	2241	2158	2554	3,83	4,67	4,91	5,67
65-69	1244	1587	1039	2447	2,85	3,31	2,37	5,43
70-74	1096	1481	532	1363	2,51	3,09	1,21	3,02
75+	1032	2013	1751	3443	2,36	4,2	3,99	7,64
Nepoznato	72	107	597	754	0,16	0,22	1,36	1,67
Ukupno	43669	47970	43925	45067	100	100	100	100

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971., 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., 1998.

Osnovno obeležje sastava stanovništva Zapadnohercegovačke županije po starosti i polu u posljednjih nekoliko decenija je izrazito smanjenje udela mladih starosnih grupa uz istovremeno primetno povećanje udela najstarijih starosnih grupa, što je jasno vidljivo iz poređenja polno-starosne strukture stanovništva 1971. i 1991. godine (tabela 43, grafikon 25). Zbog navedenih promena udeli pojedinih starosnih grupa mladog, zrelog i starog stanovništva gotovo su se izjednačili, stoga je u skladu s trendom opadanja nataliteta za očekivati da će se starosni i polni sastav stanovništva u budućnosti još više narušiti.

Osim na nivou naselja, zanimljivo je analizirati promenu polno-starosnog sastava stanovništva po pojedinim delovima Županije. Iako su 1991. godine svi delovi Županije zabeležili slične promene u starosno-polnom sastavu stanovništva u poređenju sa 1971. godinom, njihov intenzitet nije bio jednak. Naime, primetno smanjenje udela mladih starosnih grupa prisutno je u čitavoj Županiji.

Grafikon 25. Starosno-polni sastav stanovništva Zapadnohercegovačke županije 1971. i 1991. godine; (Izvor: Tabela 43)

Godine 1971. u Županiji je bilo 32% stanovništva starosti do 14 godina, što ukazuje na povoljan starosni sastav stanovništva, posebno ako se ima u vidu činjenica da je samo 7% stanovništva bilo starije od 65 godina te da je 32% stanovništva bilo u fertilnoj dobi (15 do 49

godine). Iz navedenih podataka jasno je da je Županija imala izuzetno dobre biološke predušlove za dalji populacioni rast. Međutim, usled intenzivne deagrarizacije i depopulacije u kasnijim godinama, ekonomskog uspona perifernih delova centralnih naselja, ratnih zbivanja u ovom području tokom devedesetih godina prošlog veka došlo je do znatnog smanjenja broja stanovnika, ali i narušavanja starosnog sastava jer preovladava stanovništvo zrele i starije starosti. Rezultati procene stanovništva 2011. godine pokazuju da je udeo mladog stanovništva u Županiji znatno manji nego 50 godina ranije i iznosi svega 18%.

Negativni trendovi narušavanja starosnog sastava usled smanjenja nataliteta u periodu 1961-2011. godine nisu zaobišli ni središnja gradska naselja. Pad udela mladog stanovništva bio je, kao i u brdskim ruralnim naseljima, dosta izražen, ali u svim navedenim popisnim godinama nije znatno odstupao od proseka čitave Županije. Udeli zrelog stanovništva u svim delovima Županije nisu se u posmatranom periodu značajnije menjali, ali je zato došlo do znatnog povećanja udela starijih starosnih grupa, što je u skladu s dominantnim trendom starenja stanovništva.

Najveće povećanje udela starog stanovništva zabeleženo je u brdskim naseljima, tako da periferni delovi opština prema poslednjim procenama imaju više starog stanovništva od proseka čitavih opština. Godine 1961. čitava je Zapadnohercegovačka županija imala više mladog (32%) nego li starog stanovništva (7%), iako su već tad brdska naselja, zbog negativnog bilansa mehaničkog i prirodnog kretanja pokazivali tendenciju izjednačavanja udela ovih dveju starosnih grupa. Poslednji neslužbeni podaci (2011. godine) pokazuju da čak 67% stanovništva pripada radno aktivnom stanovništvu, a 15% čini staro stanovništvo.

Povećanje udela najstarijih starosnih grupa oba pola u odnosu na 1961. godinu jasno ukazuje na produženje životnog veka stanovništva što je posledica znatnog poboljšanja ekonomskih i socijalnih prilika, odnosno kvalitete života stanovništva. Ovakva promena starosnog sastava u drugoj polovini 20. veka ukazuje da jedan od najznačajnijih demografskih problema Zapadnohercegovačke županije, koji je isto tako karakterističan za Bosnu i Hercegovinu u celini, ali i za sva razvijena društva – starenje stanovništva.

Dugotrajno smanjenje nataliteta i negativna migraciona obeležja znatno su izmenili starosni sastav stanovništva Županije u poslednjih pet decenija, a najveće promene vidljive su u promeni sastava mladog i starog stanovništva. Iako se udeo radnoaktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu Županije i pojedinih njenih delova nije znatnije promenio u posmatranom periodu, no, sastav te starosne grupe ipak se znatno izmenio. Primetno je

smanjenje udela mlađih starosnih grupa stanovništva (15-39 godina) uz istovremeno povećanje udela starijih starosnih grupa stanovništva (40-64 godine). Jedna od najznačajnijih posledica ovakve promene težišta starosnog sastava stanovništva prema starijim starosnim grupama jeste i smanjenje broja stanovnika u fertilnoj dobi.

Ukoliko se uporede podaci popisa stanovništva 1971. i 1991. godine, svakako je najuočljivije smanjenje udela stanovništva u široj udadbeno-ženidbenoj dobi (15-34 godine) koja je ujedno i temelj reprodukcije stanovništva. Selo je takođe zabeležilo značajan pad broja stanovnika čime je bioreprodukcionni potencijal ovog dela regije takođe znatno umanjen, a direktne posledice navedenog smanjenja jasno su vidljive u smanjenju nataliteta. Povećanje broja stanovnika u starosnoj grupi 15-34 beleže jedino urbani delovi Županije, ali navedeno povećanje nije se pozitivno odrazilo na natalitet. Zbog selektivnih migracija žena i veće povezanosti muškaraca s porodičnim imanjem, u ruralnim delovima opština više je muškaraca nego žena u navedenoj kohorti. U isto vreme u Zapadnohercegovačkoj županiji je neznatno veći broj žena nego muškaraca.

6.5.1.2. Starenje stanovništva

Starenje stanovništva (ili demografsko starenje) podrazumeva povećanje udela stanovništva starijeg od 65 godina u ukupnom stanovništvu. Iako se ponekad u proučavanju starosne strukture stanovništva pod starim stanovništvom smatralo ono starije od 60 godina, u savremenim je istraživanjima praksa da se u staro stanovništvo ubraja ono starije od 65 godina starosti što je u skladu sa produžetkom životnog i radnog veka u savremenom društvu. Svaki od tri populaciona procesa (migracija, smrtnost i fertilitet) ima poseban uticaj na polno-starosnu strukturu stanovništva. U zatvorenoj populaciji, tj. bez prisustva migracije, fertilitet ima puno veći uticaj na određivanje relativne starosne strukture od mortaliteta. Dakle, demografsko starenje stanovništva rezultat je snižavanja fertiliteta.

U otvorenoj populaciji starosno-selektivne migracije takođe mogu dovesti do demografskog starenja, posebno u ruralnim sredinama i ostalim područjima zahvaćenim emigracijom. Migracija ima najveće kratkotrajno delovanje na raspodelu stanovništva po starosti i polu. Konačno, fertilitet ima relativno slab kratkotrajni učinak, ali što se tiče dugotrajnog delovanja, njegov je uticaj u tom kontekstu puno važniji nego kod ostala dva procesa koja utiču na oblikovanje polno-starosne piramide (Weeks, 1999).

Jedan od velikih demografskih problema u Bosni i Hercegovini, uz depopulaciju, je starenje stanovništva, koje se ogleda u povećanju udela starog stanovništva. Proces starenja stanovništva prisutan je u Zapadnohercegovačkoj županiji i u drugoj polovini 20. veka, kao i početkom 21. veka.

Indeks starosti 1961. godine u čitavoj Županiji iznosio je 23 što znači da na 100 mladih dolaze 23 stare osobe, što upućuje na demografski mlado stanovništvo (Bubalo-Zivkovic et al, 2010). Ovi podaci jasno ukazuju da je u decenijama nakon Drugog svetskog rata natalitet bio dosta visok te je imao povoljan uticaj na starosnu strukturu stanovništva. Međutim, ovako povoljnoj strukturi pogodovao je i kraći životni vek starijeg stanovništva. Starosna struktura počela se značajnije pogoršavati tokom osamdesetih godina 20. veka, a u znatnoj meri tome su doprinele migracije tokom i nakon rata devedesetih, te smanjen natalitet nakon devedesetih godina 20. veka, čiji se pad nastavio do danas.

Tabela 44. Indeksi starosti i mladosti po opštinskim središtima Zapadnohercegovačke županije od 1961. do 2011. godine

NASELJE	1961.		1971.		1981.		1991.		2001.		2011.	
	I _s	I _m	I _s	I _m	I _s	I _m	I _s	I _m	I _s	I _m	I _s	I _m
Grude	26	390	36	276	61	165	77	130	94	107	106	94
Ljubuški	27	372	33	304	48	209	70	142	58	171	106	94
Posušje	19	528	23	442	37	272	46	218	72	139	56	179
Široki Brijeg	20	489	26	388	45	220	54	185	56	177	71	140
ZHŽ	23	432	29	342	47	212	61	164	68	147	82	121

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971., 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991.; Strategija razvitka opštine Posušje 2006.-2012., 2006.; Strategija ekonomskog razvitka opštine Ljubuški za period od 2007. do 2012. godine, 2007.; Strategija razvitka opštine Široki Brijeg za period od 2006. do 2015. godine, 2006.; Procjena broja stanovnika Federacije Bosne i Hercegovine (po starosti i polu), po kantonima i opštinama, stanje 30.06.2011. godine

Nadalje, analizom podataka sa popisa 1961-2011. godine o starosnom sastavu stanovništva, utvrđeno je da se indeks starosti višestruko i drastično pogoršao i prema poslednjim podacima iznosi 82, a kvantitativno govoreći reč je o 82 starih na 100 mladih stanovnika (tabela 44). Sela su i dalje u najgorem položaju, jer gotovo 40% ruralnih naselja ima više od 45% starog stanovništva, a u nekima od njih preko polovine stanovništva starije je od 65 godina.

Produžetkom životnog veka stanovništva, kao i modernizacijom društva i tehnologije došlo je do stvaranja sve većih razlika između mlađeg i starijeg stanovništva. Naime, mlađe

stanovništvo po pravilu ima veći stepen obrazovanja i češće migrira što znači da ima veće mogućnosti zaposlenja i dobijanja bolje plaćenih poslova. Sa druge strane, starije stanovništvo nekad je imalo značajan položaj u društvu, bilo je temelj zajednice, prenositelj znanja i iskustava, a danas, na žalost, teško može držati korak s društvenim i tehnološkim promenama i stoga teže nalaze posao. Navedene promene dovode do socijalne segregacije starijeg stanovništva, a često i fizičke udaljenosti roditelja od dece. Dolazi do iseljavanja dece iz roditeljskog doma, ponekad i na velike udaljenosti, tako da je u ruralnim delovima vrlo česta pojava dvočlanih i samačkih domaćinstava.

Po pravilu, žene žive duže od muškaraca te se tako njihov broj značajno narušava u najstarijim starosnim grupama. Budući da je broj žena veći od broja muškaraca, posebno u najstarijim starosnim grupama (75 i više godina), javlja se tzv. feminizacija starog stanovništva. Godine 1971. u Zapadnohercegovačkoj županiji je bilo 76 muškaraca na 100 žena u starosti od 65 i više godina, a tri decenije kasnije taj je broj još više narušen i iznosio je 41 muškarac na 100 žena. Iako nisu u potpunosti tačni pokazatelji, koeficijent ukupne starosne zavisnosti i koeficijent starosne zavisnosti starog stanovništva mogu ukazati na određene trendove i probleme s kojima se suočava određeno područje, a koji proističu iz stepena opterećenosti stanovništva u radnom kontingentu. Koeficijent starosne zavisnosti starog stanovništva ponekad se smatra boljim pokazateljem brzine demografskog starenja od indeksa starosti (Nejašmić, 2005).

Usled starenja ukupne populacije Zapadnohercegovačke županije, odnosno povećanog broja stanovnika iznad 65 godina starosti, 2011. godine na stotinu stanovnika radnog kontingenta bilo je 23 stanovnika u postradnom dobu. Istovremeno, koeficijent ukupne starosne zavisnosti se uprkos povećanju broja starog stanovništva smanjio sa 66 (1961. godine) na 50 (2011. godine) kao posledica izrazitog smanjenja mladog stanovništva (2011. godine udeo mladog u ukupnom stanovništvu opštine iznosio je 18% u odnosu na 1961. godinu kada je taj postotak iznosio 32%). Analiza koeficijenata starosne zavisnosti na nivou naselja i pojedinih delova opštine takođe potvrđuje da je proces starenja stanovništva najizrazitiji u ruralnim naseljima što nedvosmisleno ukazuje na činjenicu da se pritisak na stanovništvo u radnoj dobi povećao, utoliko više što je u pojedinim delovima Županije nezaposlenost dosta visoka.

Prema principu solidarnosti, mlado i staro stanovništvo ekonomski zavise od aktivnog stanovništva. Takođe, školovanje mladih ljudi i izdržavanje ljudi u postradnom dobu, zavisi o

ekonomski aktivnom stanovništvu. Nekada je uticaj starog stanovništva u društvu bio puno manji, jer je bilo vrlo malo starog i velik broj odraslog stanovništva u aktivnoj dobi. Navedenu situaciju najbolje pokazuje promena starosno-polne piramide stanovništva. Ako stanovništvo bude sve više starilo, doći će do značajnih strukturnih promena, te će se postojeći sistem penzionog i zdravstvenog osiguranja morati izmeniti.

Potrebno je uzeti u obzir činjenicu da postojeća donja granica ekonomski aktivnog stanovništva od 15 godina nije u skladu sa stvarnim stanjem, jer se vreme školovanja znatno produžilo i sve veći broj stanovnika ima srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje, čime se realno smanjuje i broj radno-aktivnog stanovništva. Ukoliko se tome pridoda i činjenica da se životni vek stanovništva konstantno produžuje, jasno je da je pritisak na radno-aktivno stanovništvo sve veći. U najvećem broju zapadnoevropskih zemalja, ali i u Bosni i Hercegovini, muškarci po pravilu idu u penziju sa 65, a žene sa 60 godina starosti.

Prosečna starost stanovništva, kao jedan od značajnijih pokazatelja stepena starosti populacije, označava prosek godina populacije koja se proučava. Kada prosečna starost dostigne nivo od 30 godina, smatra se da je proces starenja populacije otpočeo (Wertheimer-Baletić, 1999).

Starenje stanovništva ima značajne društveno-ekonomske uticaje na društvo i u prvom redu utiče na sve komponente ukupnog i strukturnog kretanja stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1999), posebno na:

1. stopu rasta stanovništva,
2. nivo i tendenciju kretanja fertiliteta i nataliteta,
3. nivo smrtnosti (opštu i specifičnu),
4. migracione tokove,
5. dalje promene u polno-starosnoj strukturi ukupnog stanovništva, radnog kontingenta i drugih funkcionalnih starosnih grupa,
6. nivo stope aktivnosti stanovništva i veličinu ukupnih radnih resursa.

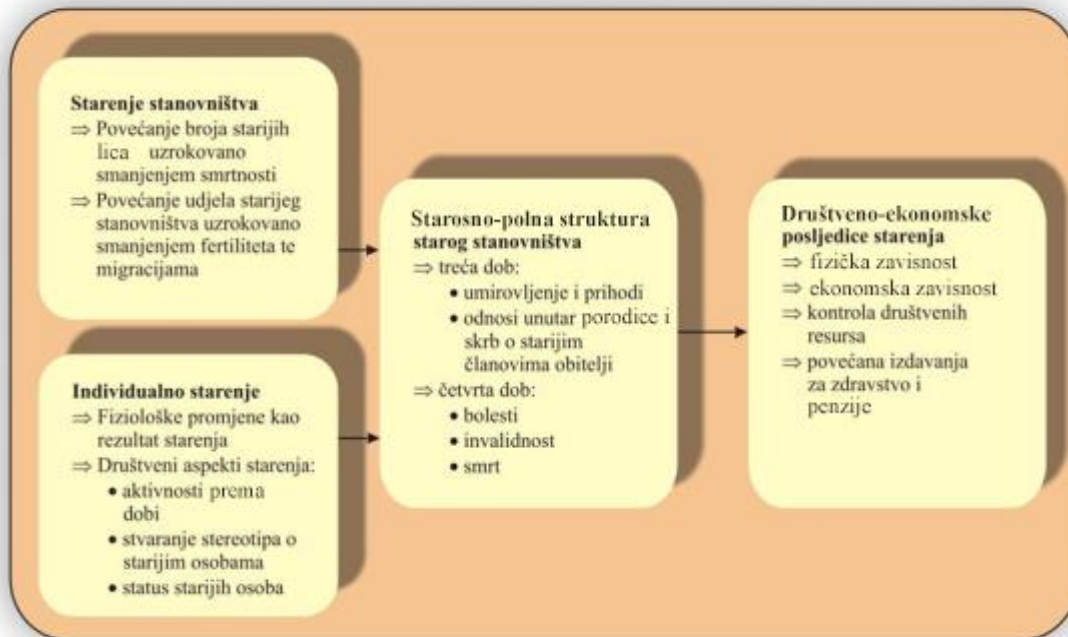
Starenje stanovništva uporedo s negativnim tendencijama prirodnog kretanja ima direktne negativne posledice na stopu rasta stanovništva, posebno ukoliko izostane pozitivan uticaj migracija. Takođe, postoji negativna korelacija između kretanja stope nataliteta i udela starog stanovništva. Uticaj starenja stanovništva na nivo smrtnosti stanovništva ogleda se u povećanoj smrtnosti stanovništva u starijim starosnim grupama (specifična smrtnost stanovništva po starosti). Osim na opšte i prirodno kretanje stanovništva, starenje ima uticaj i

na mehaničko kretanje stanovništva, jer je stanovništvo starijih starosnih grupa manje mobilno od pripadnika mlađih starosnih grupa, odnosno stanovništva radnog kontingenta.

Navedene posledice starenja stanovništva kumulativno deluju na narušavanje sastava stanovništva po starosti i polu, odnosno na povećanje broja stanovnika u starijim grupama zrelog te starog stanovništva uz istovremeno povećanje udela žena. U analizi posledica starenja stanovništva svakako je potrebno uzeti u obzir uticaj starenja na kretanje radnog kontingenta, koji je primarni izvor radne snage u određenoj populaciji, što utiče i na ekonomski i opšti razvitak promatranog prostora. Dakle, snižavanjem nataliteta smanjuje se priliv stanovnika u radni kontingent, što nakon određenog vremena ima za rezultat smanjenje obima radne snage i starenje aktivnog stanovništva. Smanjenjem obima radne snage povećava se starosna i ekonomska zavisnost mladog i starog stanovništva, dok starenje radne snage uglavnom podrazumeva i niži stepen prilagođavanja i prihvatanja inovacija, slabiju efikasnost, manju želju za stručnim usavršavanjem i slično. Navedene posledice tako utiču na ekonomsku snagu određenog područja, jer stanovništvo je temelj ekonomskog razvitka.

Osim navedenih demografskih i ekonomskih posledica, starenje stanovništva ima i brojne druge posledice koje se prvenstveno ogledaju u fizičkoj i ekonomskoj zavisnosti starijih lica (slika 16). Zbog fizičkih promena koje su posledica biološkog starenja, stanovnici najstarijih starosnih grupa uglavnom postaju zavisni od svojih potomaka, koji im moraju pomagati pri obavljanju određenih aktivnosti. Osim toga, zbog nedostatnih sredstava za život, stariji stanovnici takođe postaju i ekonomski zavisni o potomcima.

Zahvaljujući tercijarizaciji ekonomije i društva smanjila se zavisnost u primarnim delatnostima i ruralnim područjima, a povećalo se zapošljavanje u industriji i uslužnim delatnostima. Posledica toga bio je ruralni egzodus te veća samostalnost mlađih generacija, koje su se najčešće odvojile od roditeljskog doma i zahvaljujući vlastitim prihodima osnovale vlastite domove. Na taj je način značajno smanjen broj domaćinstava sastavljenih od više generacija jedne porodice u korist domaćinstava u kojima živi samo uža porodica. Osim toga, sve su češći slučajevi da se mladi ljudi i pre osnivanja vlastite porodice iseljavaju iz roditeljskog doma, a povećan je i broj mladih parova (bilo da su u braku ili žive u kohabitaciji) koji se osamostaljuju i osnivaju vlastiti dom, čime se povećava broj dvočlanih domaćinstava.

Slika 16. Uticaj starenja stanovništva i individualnog starenja na promene u društvu; (modifikovano prema: Weeks, 1999)

Osim navedenih faktora na povećanje broja dvočlanih domaćinstava uveliko je uticalo i starenje stanovništva. Ukoliko se situacija analizira na nivou naselja i pojedinih delova Zapadnohercegovačke županije jasno je uočljivo da je najviše samačkih i dvočlanih domaćinstava u brdskim naseljima. Ova domaćinstva prvenstveno čine stariji stanovnici čiji su se potomci odselili u veća urbana naselja ili u inostranstvo. S obzirom na biološke faktore zbog kojih žene imaju duži životni vek i čine najveći deo stanovništva u starijem životnom dobu, može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da najveći deo samačkih domaćinstava čine žene najstarijih starosnih grupa koje su ostale same nakon smrti bračnog druga. Ovu tezu potvrđuje i činjenica da je broj samačkih domaćinstava najveći upravo u naseljima u kojima je visok udeo starog stanovništva.

Pri analizi ostarelosti stanovništva posmatranog prostora u ovom će se radu za gornju granicu mladog stanovništva uzeti 14 godina, a za donju granicu starog 65 godina. Postupak bodovanja je sledeći: udeo mladog stanovništva (0-14) boduje se u rasponu od 0,0 do 30,0 bodova dok se udeo starijih boduje u rasponu od 0,0 do 70,0 bodova. Što je udeo mladog stanovništva veći, to mu se dodeljuje više bodova, dok je postupak bodovanja starog stanovništva obrnut (tj. veći udeo starog stanovništva znači manje bodova) (Nejašmić, 2005). Sabiranjem dodeljenih bodova utvrđuje se stepen ostarelosti stanovništva, pri čemu veći broj

bodova znači manji stepen ostarelosti. Tipizacija koja se temelji na bodovnoj vrednosti ima sedam tipova/stepeni demografske starosti, a svaki tip ima odgovarajuće opisno obeležje⁶² (tabela 45).

Tabela 45. Tipizacija ostarelosti stanovništva na temelju bodovnih vrednosti

Bodovni pokazatelj ostarelosti	Tip/stepen	Obeležje
90,5 -100,0	1	na pragu starenja
84,5 – 90,0	2	starenje
73,0 – 84,0	3	starost
65,5 – 72,5	4	duboka starost
50,5 – 65,0	5	vrlo duboka starost
30,5 – 50,0	6	izrazito duboka starost
1,1 – 30,0	7	krajnje duboka starost

Izvor: Modifikovano prema: Nejašmić, 2005.

Prema navedenom modelu podele na stepene demografske starosti stanovništvo Zapadnohercegovačke županije pripada tipu 2 čije je glavno obeležje starenje. Dobija se dosta dobra slika demografske stvarnosti na ovom području, posebno iz razloga što navedeni model u obzir uzima i mlado i staro stanovništvo. Gledano u celini, stanovništvo Županije je 1971. godine pripadalo drugom tipu demografske starosti stanovništva (starenje). Iz navedenoga proizlazi da je Županija 1971. godine imala dosta povoljnu starosnu strukturu, što se odražavalo i u činjenici da je u najvećem broju naselja stanovništvo bilo na pragu starosti. Svakako je važno naglasiti da niti jedno naselje u Županiji nije pripadalo tipovima izrazite i krajnje duboke starosti.

Već početkom sedamdesetih godina 20. veka jasno se vide posledice dugotrajne depopulacije ruralnih područja Županije. U narednim decenijama nastavili su se nepovoljni demografski procesi koji su imali za posledicu sve veću koncentraciju stanovništva u gradu i pražnjenje ruralnih naselja Županije. Dodatan uticaj

⁶² To je preinačeni model M. Klemenčića (1990); posebno pogodan za način "merenja" demografskog starenja za ona područja i depopulacije u kojima je mali broj mladih ili ih uopšte nema (brdsko-planinska, ostrvska i slična depopulaciona područja).

svakako je imao i rat 90-ih prošlog veka, što se jasno vidi iz analize starosnog sastva stanovništva 2011. godine, koje pokazuje vrednosti trećeg tipa ostarelosti.

6.5.2. Ekonomska strukutra

Ekonomski sastav stanovništva u užem smislu podrazumeva sastav stanovništva prema aktivnosti, delatnosti i zanimanju, a u širem smislu uključuje i položaj u zanimanju, sektor vlasništva, domaćinstva prema izvorima prihoda, veličini poseda i sl. (Nejašmić, 2005). Podaci o dinamici, strukturi i distribuciji ekonomski aktivnog stanovništva ili radne snage izuzetno su važni za formulisanje politike i primenu programa o punom i efikasnom korištenju ljudskih resursa u nekoj zemlji (Wertheimer-Baletić, 1999).

Temelj proučavanja ekonomskog sastava stanovništva jest aktivno stanovništvo, odnosno radna snaga, iz razloga što ekonomski neaktivne osobe zavise od aktivnih osoba koje ih izdržavaju. Prema kriterijumu učestvovanja u procesu rada i primanja prihoda stanovništvo se može podeliti u tri grupe:

- a) aktivno stanovništvo – stanovništvo koje učestuje u procesu rada i ostvaruje dohodak;
- b) stanovništvo sa ličnim prihodom – lica koja imaju prihod iako ne učestvuju u procesu rada (npr. penzioneri, osobe koje imaju prihod od vlasništva i slično);
- c) izdržavano stanovništvo – osobe koje ne učestvuju u procesu rada niti imaju vlastite prihode (npr. deca, domaćice, osobe nesposobne za rad i slično) već ih neko izdržava.

Budući da ne učestvuju u procesu rada, stanovništvo s ličnim prihodom i izdržavano stanovništvo čine ekonomski neaktivno stanovništvo⁶³. Zaposlenost stanovništva po sektorima delatnosti značajan je pokazatelj stepena ekonomskog razvitka određenog prostora. Delatnosti se najčešće grupišu u tri osnovne grupe delatnosti: primarni, sekundarni i tercijarni sektor ekonomskih delatnosti, a sve je češća praksa da se iz tercijarnog sektora izdvaja i kvartarni. Radi konzistentnosti i uporedivosti na međunarodnom nivou, razvrstavanje delatnosti u sektore uglavnom se obavlja u skladu s Međunarodnom standardnom klasifikacijom ekonomskih delatnosti (*International Standard Industrial Classification*, skraćeno ISIC). Zbog delatnosti koje preovladavaju u pojedinim sektorima primarni se sektor

⁶³ Osim na aktivnost stanovništva, u ovom će se radu obratiti pažnja i na sastav stanovništva prema delatnosti koju obavlja. S obzirom da su u pojedinim popisima stanovništva korištene različite klasifikacije delatnosti, analiza će se vršiti na osnovu podele na sektore delatnosti.

najčešće naziva poljoprivrednim, sekundarni se naziva industrijskim, a tercijarni uslužnim sektorom⁶⁴. Analizirajući posleratne popise stanovništva, uočljivo je da su se i same pojedine delatnosti drugačije grupisale. U analizi nije uključeno stanovništvo prema aktivnosti na području Zapadnohercegovačke županije za 2011. godinu zbog nedovoljnih i nepouzdanih podataka, kao i neobrađenih rezultata popisa iz 2013. godine.

Promena aktivnosti stanovništva opštine u periodu 1961-2011. godine je znatnim delom rezultat demografskih, ekonomskih i političkih promena koje su obeležile taj pedesetogodišnji period. Iako je odnos pojedinih grupa stanovništva s obzirom na aktivnost ostao nepromenjen u navedenom periodu, njihovi udeli ukazuju na znatne promene u odnosu na ukupan broj stanovnika. Analiza stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema aktivnosti ukazuje na značajno povećanje udela lica s ličnim prihodom, variranje udela aktivnog stanovništva (nakon drastičnog pada udela posle 1961. godine), dok broj izdržavanog stanovništva opada (tabela 46, grafikon 26). Analizirajući Široki Brijeg u odnosu na Županiju vidljiva je razlika u kretanju ovih pokazatelja u odnosu na prosečna kretanja čitave Županije, ali to i nije zabrinjavajuće s obzirom da je u pitanju opštinsko i županijsko središte koje po svojoj funkciji karakteriše demografski i ekonomski rast te privlačna snaga u odnosu na ostala naselja u opštini, županiji, ali i regiji.

⁶⁴ Najjednostavnija i ekonomski najrelevantnija podela delatnosti jest podela na poljoprivredu i nepoljoprivredne delatnosti. Međutim, najčešće primenjivana podela jest ona koju je uveo Colin Clark. Naime, on je podelio ekonomske delatnosti u tri sektora: primarni, kojega čine poljoprivreda, ribarstvo i šumarstvo, sekundarni, kojega čine industrija, rudarstvo, građevinarstvo i proizvodno zanatstvo te tercijarni u koji spadaju sve ostale delatnosti (trgovina, ugostiteljstvo, turizam, promet i dr.). U novije se vreme iz Clarkovoga tercijarnog sektora posebno izdvaja kvartarni sektor koji uključuje sledeće delatnosti: zdravstvo i socijalna skrb, obrazovanje, kultura, znanost, uprava, finansijsko poslovanje i sl. (Wertheimer-Baletić, 1999). U poslednje se vreme sve više javljaju ideje o izdvajanju kvintarnog koji bi uključivao sve delatnosti koje pružaju moderne poslovne usluge.

Tabela 46. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema aktivnosti, prema popisima 1961, 1971, 1981. i 1991. godine

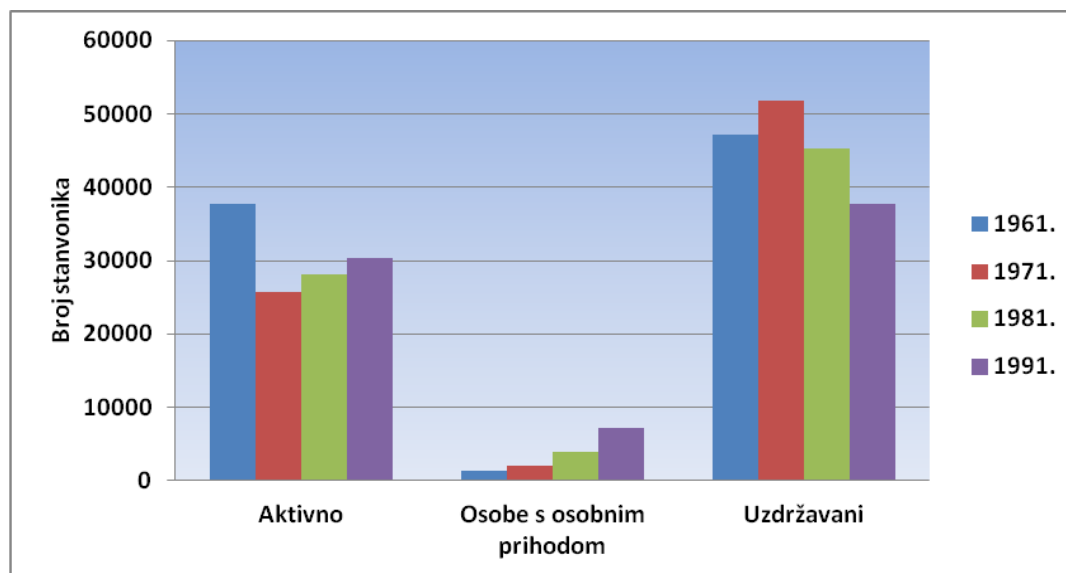
	Godina	Ukupno	Aktivno	Lica s ličnim prihodom	izdržavano	Ostali	Udio aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu (u %)
Grude	1961.	18974	8682	183	10107	2	45,8
	1971.	16765	6055	282	10428	0	36,1
	1981.	15516	6673	488	8355	0	43,0
	1991.	14080	6304	954	6795	27	44,8
Ljubuški	1961.	26630	11393	693	14544	0	42,8
	1971.	24390	7891	926	15573	0	32,4
	1981.	24347	9185	1569	13593	0	37,7
	1991.	23720	9575	2363	11738	44	40,4
Posušje	1961.	15847	6826	115	8906	0	43,1
	1971.	14522	4319	276	9927	0	29,7
	1981.	14322	4622	555	9145	0	32,3
	1991.	14131	5233	1069	7804	25	37,0
Široki Brijeg	1961.	24732	10846	350	13536	0	43,9
	1971.	23948	7518	648	15782	0	31,4
	1981.	23140	7692	1319	14129	0	33,2
	1991.	23413	9251	2758	11383	21	39,5
ZHŽ	1961.	86183	37747	1341	47093	2	43,8
	1971.	79625	25783	2132	51710	0	32,4
	1981.	77325	28172	3931	45222	0	36,4
	1991.	75344	30363	7144	37720	117	40,3

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, 1998.

Iako je opterećenost radnog kontingenta mladim 1991. godine značajno smanjena, opterećenost starim stanovništvom višestruko se povećala. Uprkos činjenici da u većini Županije najveći udeo čini aktivno stanovništvo, nije moguće zanemariti činjenicu da udeo lica s ličnim prihodom (najprije penzionera) iznosi 12%, dok je udeo te grupe stanovnika 1971. godine iznosio svega 3%.

Osnovni uzrok slabog povećanja udela aktivnog stanovništva u ukupnom jeste depopulacija koja je zahvatila najveći deo Županije, slab priliv radno-aktivnog stanovništva uzrokovan smanjenim natalitetom. Međutim, ukoliko se uporedi broj aktivnog stanovništva 1961, 1971, 1981. i 1991. godine vidljivo je da je došlo do smanjenja broja radno-aktivnih nakon 1961. godine, no od tada njihov je udeo u stalnom porastu. Istovremeno, broj izdržavanog stanovništva 1991. godine smanjio se za 20% u odnosu na 1961, i to kao

posledica smanjenja broja mladog stanovništva i sve veće zaposlenosti žena, jer su upravo žene zbog svoje tradicionalne uloge domaćice sačinjavale znatan udeo izdržavanog stanovništva.

Grafikon 26. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema aktivnosti, prema popisima 1961, 1971, 1981. i 1991. godine; (Izvor: Tabela 46)

Kao što je već naglašeno, najveći udeo izdržavanog stanovništva čini mlado stanovništvo koje se još uvek školuje i nema vlastitih izvora prihoda i domaćice. Osim zbog depopulacije, do smanjenja broja izdržavanih stanovnika došlo je i zbog smanjenja broja mladog stanovništva te povećane zaposlenosti žena. Naime, u periodu 1961-2011. godine broj mladih stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji smanjio se za gotovo 50%. Razvitkom industrije i uslužnih delatnosti nakon 60-ih godina 20. veka i porasta stepena obrazovanja žena stvorena je osnova za znatno veće prisustvovanje žena na tržištu rada.

S obzirom na dominantne demografske trendove u Zapadnohercegovačkoj županiji može se pretpostaviti da će reprodukcija, odnosno obnavljanje radne snage u budućnosti biti smanjeno. Na navedenu će činjenicu uticati smanjenje stope prirodnog priraštaja stanovništva prisutno na području Županije već nekoliko decenija, što znači da će se smanjenje broja mladih stanovnika negativno odraziti na obim radne snage.

Primetno starenje stanovništva takođe će uticati na smanjenje veličine radnog kontingenta, ali i na povećanje broja lica s ličnim prihodom, tj. doći će do povećanja opterećenosti radno-aktivnog stanovništva starim stanovništvom. Ovaj će problem posebno

doći do izražaja u narednih nekoliko godina kada vreme za penzionisanje bude pripadnicima tzv. *baby boom* generacije rođene nakon Drugog svetskog rata.

Tabela 47. Udeo zaposlenog stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema sektorima delatnosti 1961, 1971, 1981, 1991, 2001. te procena 2011. godine; (u %)

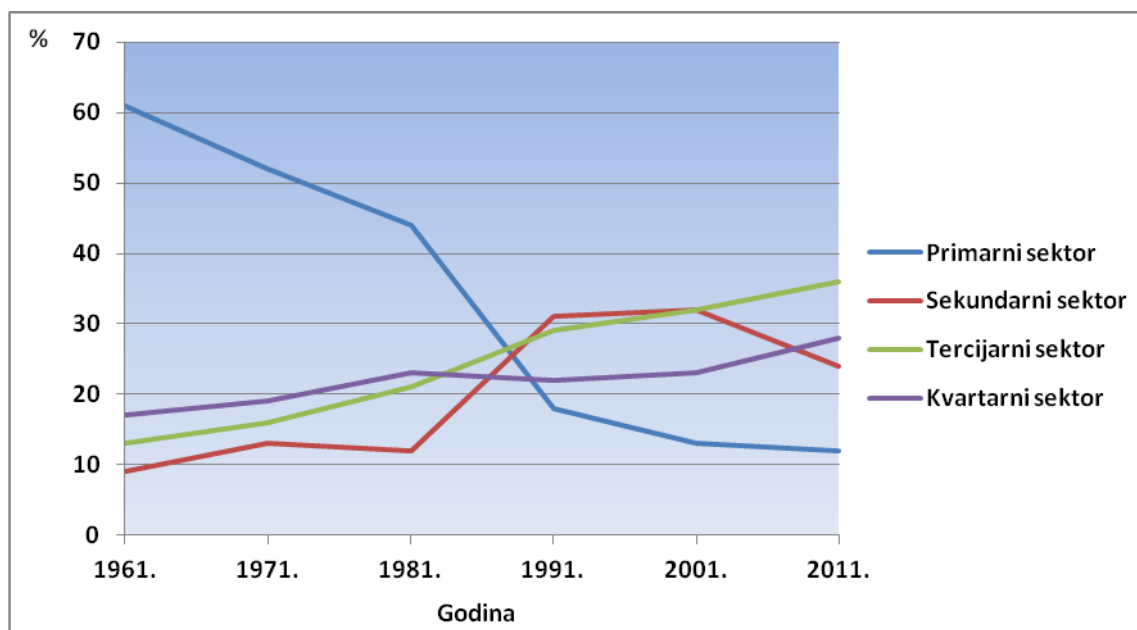
Godina	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor	Kvartarni sektor
1961.	61	9	13	17
1971.	52	13	16	19
1981.	44	12	21	23
1991.	18	31	29	22
2001.	13	32	32	23
2011.	12	24	36	28

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971., 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.

U prvoj polovini 20. veka velik je deo aktivnog stanovništva čitave Županije bio zaposlen u primarnom sektoru (tabela 47, grafikon 27). Nakon toga, globalni proces smanjenja udela zaposlenih u poljoprivredi prisutan je i na području Županije. Najvažniji činioci koji su uticali na deagrarijaciju i deruralizaciju svakako su industrijalizacija i urbanizacija koje su se intenzivirale na teritoriji Zapadnohercegovačke županije nakon sedamdesetih godina 20. veka. Razvitak industrijskih delatnosti imao je za rezultat povećanje broja radnih mesta u tom sektoru, a istovremeno je došlo do opadanja broja zaposlenih u poljoprivredi zbog tehnološkog napretka, i s time povezanog smanjenja potrebe za brojnom radnom snagom. Neprimerena razvojna politika (urbano utemeljena industrijalizacija oligarhijskog tipa) podsticala je napuštanje poljoprivrede i ruralnih krajeva što je dovelo do propadanja sela i agrara u svim delovima zemlje.

U skladu s industrijalizacijom koju je socijalistička Jugoslavija sprovodila nakon Drugog svetskog rata, i u Zapadnohercegovačkoj županiji izgrađene su fabrike i preduzeća u opštinama: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. Posledica svega bio je i značajan porast zaposlenih u industriji. Međutim, najveći deo fabrika i pogona bio je izgrađen u gradskim i prigradskim naseljima, što je zasigurno imalo značajan uticaj na centralizaciju privredne proizvodnje te na intenzivniju koncentraciju stanovništva u gradu i prigradskim naseljima. Međutim, budući da je čitava privreda (pa i industrijska proizvodnja) bila centralno-planska, s vremenom su na površinu izbili brojni problemi vezani uz tržišne zakone

proizvodnje, kapitalna ulaganja koja su često bila odraz političkih umesto tržišnih prilika te neodgovarajućeg rukovođenja i planiranja proizvodnje.

Grafikon 27. Kretanje zaposlenog stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema sektorima delatnosti od 1961. do 2011. godine;
(Izvor: Tabela 47)

Rezultat svega je zapostavljanje poljoprivrede i povećanje površina pod trajnim ugarom. Već početkom osamdesetih godina prošlog veka kao najznačajniji sektor delatnosti izdvojio se sekundarni sektor, a primetno je bilo i jačanje uslužnih delatnosti. Istovremeno, nije se vodilo računa o modernizaciji poljoprivrede čime je došlo do ugrožavanja egzistencije velikog dela populacije Zapadnohercegovačke županije te preorientacije na delatnosti sekundarnog i tercijarnog sektora. Takođe je došlo do znatnog iseljavanja stanovništva iz nekad poljoprivrednih delova Županije u gradska naselja i prigradska naseljena mesta.

Prema popisnim podacima iz 1971. godine smanjio se udeo aktivnog stanovništva Zapadnohercegovačke županije zaposlenog u primarnom, dok je počeo rasti broj stanovništva zaposlenog u sekundarnom, tercijarnom i kvartarnom sektoru. Unutar sekundarnog sektora posebno je došlo do povećanja privatnog poslovanja.

Uprkos nepostojanju pouzdanih podataka, poznato je kako je početkom devedesetih godina 20. veka privredni razvitak Županije počeo polako stagnirati, a situacija se dodatno pogoršala za vreme rata 90-ih. Brojne su fabrike i preduzeća zatvoreni ili su u stečaju što se negativno odrazilo i na zaposlenost stanovništva.

Propadanjem poljoprivrednih delatnosti dolazi do napuštanja velikih preduzeća kao što je kompleks Duvanska stanica (opština Široki Brijeg) (slika 17), rudnik boksita u Crnim Lokvama (opština Široki Brijeg) (slika 18).

Slika 17. Ostaci Duvanske stanice u Širokom Brijegu nakon ratnih događanja u BiH; (Izvor: URL 23)

Slika 18. Ostaci rudnika boksita u Crnim Lokvama, opština Široki Brijeg;

(Izvor: Autor rada)

Na nazadovanje primarnog i sekundarnog sektora na području cele Zapadnohercegovačke županije ukazuju i podaci (tabela 48) o zaposlenom stanovništvu 2011. godine prema kojem je samo 12% stanovništva bilo zaposleno u primarnom te 24% u sekundarnom sektoru. U strukturi zaposlenih i dalje dominira uslužni sektor (36%), ali svakako treba istaknuti i povećanje zaposlenih u kvartarnom sektoru (28%). Ovi podaci ukazuju na intenzitet deagrarizacijskih procesa s jedne te industrijalizacije i tercijarizacije s druge strane.

Osim što se značenje poljoprivrede znatno smanjilo, 2011. godine u nekim naseljima nije zabeležen niti jedan stanovnik zaposlen u ovoj grani privrede. Potpuna deagrarizacija posebno je izražena u pojedinim naseljima, u kojima je poljoprivreda vekovima bila najvažnija privredna delatnost, ali i način života. Delatnost u kojoj je bio zaposlen najveći deo stanovništva Zapadnohercegovačke županije 2011. godine bila je trgovina, a potom su sledile prerađivačka industrija, obrazovanje, javna uprava te građevinarstvo.

Tabela 48. Zaposleno stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema delatnostima, 2011. godine

DELATNOST	BROJ ZAPOSLENIH	%
A Poljoprivreda, lov i šumarstvo	141	0,87
B Ribarstvo	20	0,12
C Vađenje ruda i kamena	118	0,73
D Prerađivačka industrija	2657	16,39
E Proizvodnja, snabdevanje el. energijom, plinom i vodom	380	2,34
F Građevinarstvo	1053	6,50
G Trgovina	5323	32,84
H Ugostiteljstvo	611	3,77
I Prevoz, skladištenje i veze	891	5,50
J Finansijsko posredovanje	195	1,20
K Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i posl. delatnosti	585	3,61
L Državna uprava i odbrana; obavezno soc. osiguranje	1376	8,49
M Obrazovanje	1444	8,91
N Zdravstveni i socijalni rad	466	2,87
O Ostale javne, komun., društ. i vlastite uslužne	909	5,61

delatnosti		
P Privatna domaćinstva	3	0,02
0 Neraspoređeno	39	0,24
UKUPNO	16211	100,00

Izvor: Zapadnohercegovački kanton u brojkama, 2012.

6.5.2.1. Primarni sektor

U slabije izraženom, primarnom privrednom sektoru, kao najistaknutija grana privrede javlja se poljoprivreda. Ona je najvećim delom svedena na proizvodnju za vlastite potrebe na okućnicama i oranicama. Veće komercijalne proizvodnje nema, a postojeća je vezana za vinogradarsku, nešto manje za proizvodnju povrća i cveća, te vrlo malo za stočarstvo i proizvodnju mleka. S obzirom na slabu poljoprivrednu iskorišćenost sadašnje stanje u poljoprivredi dovelo je velikim postotkom do neobrađenog poljoprivrednog zemljišta. Čak 60% obradivog poljoprivrednog zemljišta se ne obrađuje, što je posledica nepostojanja jasne državne strategije te rastućeg segmenta uvoza poljoprivrednih proizvoda. Inače, dugi niz godina koji je završio početkom 90-ih godina, u poljoprivredi ovoga kraja dominirala je proizvodnja duvana.

Prednosti za poljoprivrednu proizvodnju postoje na području opština Široki Brijeg, Ljubuški i jugozapadni deo grudske opštine - dobri funkcionalni sistemi za navodnjavanje, kojim je moguće ostvariti i višestruko povećati postojeću vinogradarsku proizvodnju, ali i voćarstvo (proizvodnja trešanja i višanja). Takođe, neiskorišteni su potencijali u proizvodnji povrća, žitarica i stočnog bilja, čemu bi podsticaj trebalo dati osnivanju manjih stočarskih farmi. Opština Posušje ima problema sa vodom u letnjim mesecima i bez sistema za navodnjavanje je, pa je za očekivati da poljoprivrednu proizvodnju neće poboljšati kao i severni deo opštine Grude.

U drugoj polovini 20. veka Bosna i Hercegovina je prošla kroz tranziciju iz centralno-planske u tržišnu ekonomiju. Ekonomsku tranziciju u Bosni i Hercegovini takođe je obeležilo napuštanje poljoprivredne delatnosti, što je karakteristično za proces modernizacije, i razvitak društva te preorijentacija na industrijske i uslužne delatnosti. Veliki deo vrednih poljoprivrednih površina je napušten. Promene u zaposlenosti stanovništva po pojedinim delatnostima i sektorima delatnosti najbolje ukazuju na ekonomsku transformaciju, a

Zapadnohercegovačka županije u celini ne odstupa značajnije od bosanskohercegovačkog proseka u pogledu udela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (tabela 49).

Podaci o zaposlenom stanovništvu 2011. godine ukazuju da je samo 12% stanovništva bilo zaposleno u primarnom sektoru šta je 65% manje od 1961. godine u celoj Županiji. Prema popisu iz 1961. godine opštine Grude i Posušje su imale udeo preko 80% stanovništva u poljoprivredi gde dolazi do drastičnog pada udela u opštini Posušje. Nije puno bolja slika ni u opštinama Ljubuški i Široki Brijeg, gde udeo poljoprivrednog stanovništva pada na svega 5% (kao i opštini Posušje).

Tabela 49. Udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu po opštinama u Zapadnohercegovačkoj županiji, (u %)

Opština	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Grude	86	81	49	34	22	21
Ljubuški	74	71	40	28	19	17
Posušje	83	70	22	6	6	5
Široki Brijeg	65	57	20	4	6	5
Zapadnohercegovačka županija	77	70	33	18	13	12

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971., 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.

Osim što se značenje poljoprivrede znatno smanjilo, 2011. godine u nekim naseljima Županije nije zabeležen niti jedan stanovnik zaposlen u ovoj grani privrede. Potpuna deagrarijacija posebno je izražena u pojedinim naseljima, u kojima je poljoprivreda vekovima bila najvažnija privredna delatnost, ali i način života.

6.5.2.2. Sekundarni sektor

Najrazvijenije privredne grane na području Zapadnohercegovačke županije su industrija i rudarstvo. U industriji su najzastupljenije mesna te metaloprerađivačka industrija, a nešto manje proizvodnja obuće, građevinskih proizvoda i obrada kamena, izolacionih materijala, grafičke delatnosti itd. Takođe na nazadovanje sekundarnog sektora ukazuju i podaci o zaposlenom stanovništvu 2011. godine prema kojem je 24% stanovništva zaposleno u sekundarnom sektoru. Na početku referentnog perioda udeo stanovništva u sekundarnom sektoru bio je samo 9% da bi rastao do 1991. godine na 31% kada mnogi rudnici na području opština Posušje i Široki Brijeg prestaju sa iskopima rude boksita ili u vrlo malom broju su aktivni i danas.

S obzirom na postojeći rast ukupne industrijske proizvodnje, nužna su ulaganja u razvitak postojećih industrijskih kapaciteta za proizvodnju metala i proizvoda od metala, a koji zapošljavaju veći broj radnika. Kao moguće rešenje izdvaja se izgradnja novih te proširenje postojećih poslovno-industrijskih zona čime bi se osiguralo privlačenje domaćeg i stranog kapitala te otvaranje novih radnih mesta.

6.5.2.3. Tercijarni sektor

Tercijarni sektor najizraženiji je u pogledu turističkog razvitka, rastućeg segmenta privrede Bosne i Hercegovine, pa tako i Zapadnohercegovačke županije. Mogućnosti razvitka i korišćenja su brojne, a zasnivaju su uglavnom na postojećim kulturno-istorijskim znamenitostima, arheološkim nalazištima te spomenicima (ostaci antičkog grada Mokriskika, ruševine srednjovekovnog grada u Borku, stećci, najstarija do sada poznata crkvena građevina u ovom kraju). U obzir svakako valja uzeti i blizinu atraktivne jadranske obale, poznatog svetišta u Međugorju te Park prirode Blidinje. Turističku ponudu na području opština u Županiji dodatno bi moglo upotpuniti i osnivanje malih porodičnih firmi s turističkom ponudom.

Što se ostalih delatnosti tiče, na području Županije registrovano je 2200 poslovnih subjekata, a najviše ih posluje u domenu trgovine i ugostiteljstva. Ove firme zapošljavaju 36% ukupno zaposlene radne snage sa područja Zapadnohercegovačke županije. U strukturi zaposlenih i dalje dominira uslužni sektor čiji podaci ukazuju na intenzitet deagrarizacijskih procesa s jedne te industrijalizacije i tercijarizacije s druge strane.

6.5.2.4. Kvartarni sektor

Na području Zapadnohercegovačke županije u ovom je sektoru zaposleno 28% ukupno radno aktivne populacije. Najviše je zaposlenih u delatnostima osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, te zdravstvu i jedinicama lokalne uprave (tabela 50). Skladno tome veći udeo zaposlenih sa VSS se beleži u srednjim i osnovnim školama, dok najveći broj zaposlenika sa VŠS ima sektor osnovnoškolskog obrazovanja (65,1%). Sektor zdravstva ima trećinu od ukupnog broja zaposlenih sa srednjom stručnom spremom, a dvostruko manji udeo beleže jedinice lokalne uprave. U kvartarnom sektoru najmanji je broj zaposlenih radnika sa nižom kvalifikacijom, a najveći udeo beleži sektor osnovnoškolskog obrazovanja (42,0%).

Tabela 50. Zaposleni u kvartarnom sektoru na području Zapadnohercegovačke županije 2011.godine

Sektori	Zaposleni		VSS		VŠS		SSS		VKV, NK	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Zdravstvo	678	14,9	240	12,5	68	4,8	316	34,3	54	19,1
Opština	465	10,2	102	5,3	184	13,0	158	17,1	20	7,1
Županija	415	9,1	198	10,3	107	7,6	82	8,9	28	9,9
Osnovne škole	1661	36,6	592	30,8	918	65,1	32	3,5	119	42,0
Srednje škole	688	15,2	597	31,0	5	0,4	87	9,4	0	0,0
Banke	292	6,4	103	5,4	51	3,6	112	12,1	26	9,2
Porezna uprava	81	1,8	35	1,8	26	1,8	20	2,2	0	0,0
Statistički ured	30	0,7	12	0,6	10	0,7	5	0,5	3	1,1
Županijska inspekcija	113	2,5	18	0,9	26	1,8	51	5,5	18	6,4
Općinski sud	117	2,6	28	1,5	16	1,1	58	6,3	15	5,3
UKUPNO	4539	-	1924	-	1410	-	922	-	283	-

Izvor: Statistička služba opštine Široki Brijeg, ZHŽ, 2012.

6.5.3. Obrazovni sastav

Dva osnovna pokazatelja obrazovnog sastava stanovništva su pismenost i školska sprema. Pismenost je najniži nivo obrazovanja te je stoga stopa pismenosti značajan pokazatelj opšte razvijenosti nekog društva. Analiza školske spreme zasniva se na formalno priznatoj školskoj spremi, odnosno na formalnom obrazovanju (Nejašmić, 2005).

Podaci o obrazovnom sastavu stanovništva Zapadnohercegovačke županije ukazuju na opšti nivo obrazovanosti određenog društva i na nivo obrazovanosti određenih grupa stanovništva. Proučavanje obrazovnog sastava važno je za poređenje promene nivoa obrazovanja stanovništva u određenom periodu, jer povećanje obrazovanosti predstavlja značajan resurs razvitka određenog područja. Naime, modernizacijom društva, razvitkom tehnologije i povećanjem stepena razvitka ljudskog društva do izražaja dolazi potreba za školovanom i stručnom radnom snagom i samim time društva s nižim stepenom obrazovanja u nepovoljnijem su položaju u odnosu na obrazovanija društva. Mogućnosti obrazovanja u svetu danas su puno bolje nego što su bile pre pedeset i više godina, a sve se više smanjuju i razlike u dostupnosti obrazovanja muškarcima i ženama. Međutim, razlike su itekako velike između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Tabela 51. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije staro 10 i više godina, nepismeni po starosti, 1971, 1981. i 1991. godine

Go din e	Ukupno stan.	Nepismeno stanovništvo	Starost (u %)
----------------	-----------------	---------------------------	---------------

		staro 10 i više godina	svega	%	10-19	20-34	35-49	50-64	65+
Grude	1971.	15565	4178	26,8	0,9	3,4	20,6	37,2	37,9
	1981.	15077	2882	19,1	0,5	1,1	7,2	31,4	59,8
	1991.	14167	1805	12,7	0,6	1	2,5	22,3	73,6
Ljubuški	1971.	22738	5280	23,2	0,9	3,6	22,5	35,6	37,4
	1981.	23148	3487	15,1	0,8	1,4	7,2	33,2	57,4
	1991.	24423	2258	9,2	0,9	2,2	3,6	22,4	70,9
Posušje	1971.	12946	3563	27,5	0,7	7,5	25,2	37,9	28,7
	1981.	13277	2614	19,7	0,7	1,3	13,6	34	50,4
	1991.	14280	1720	12	0,3	1,9	3,5	28,9	65,4
Široki Brijeg	1971.	21244	5471	25,8	0,8	4,1	24,4	38,1	32,6
	1981.	22044	3715	16,9	0,4	1	9,9	33,5	55,2
	1991.	22837	2397	10,5	0,7	1,8	2,9	25,7	68,9
ZHŽ	1971.	72493	18492	25,8	0,8	4,7	23,2	37,2	34,2
	1981.	73546	12698	17,7	0,6	1,2	9,5	33,0	55,7
	1991.	75707	8180	11,1	0,6	1,7	3,1	24,8	69,7

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., uporedni podaci 1971., 1981. i 1991., 1998.

U Zapadnohercegovačkoj županiji stopa nepismenosti je 1991. godine iznosila 11,1%, a gotovo 70% nepismenih bilo je starije od 65 godina (tabela 51). Budući da je stopa nepismenosti niska i uglavnom se odnosi na stanovništvo starije od 65 godina, koje je ionako najvećim delom privredno neaktivno, ovo se obeležje obrazovnog sastava stanovništva neće detaljnije razmatrati, već će se veća pažnja posvetiti školskoj spremi stanovništva.

Kao dobar pokazatelj promene nivoa obrazovanosti stanovništva Zapadnohercegovačke županije može se uzeti školska sprema stanovništva na početku i na kraju referentnog statističkog perioda, odnosno 1961, 1981. i 1991. godine. Međutim, valja naglasiti da podaci za ove tri popisne godine nisu u potpunosti uporedivi, jer je popis 1961. godine u obzir uzimao stanovništvo staro 10 i više godina, a popisi 1981. i 1991. godine stanovništvo staro 15 i više godina. Uprkos tome, na osnovu popisnih podataka moguće je dati uvid u promenu obrazovnog sastava stanovništva. Osnovno obeležje slike obrazovanosti stanovništva u navedenom periodu je povećanje nivoa obrazovanosti uzrokovano znatnim smanjenjem udela stanovništva koje nije završilo ni jedan razred osnovne škole te stanovništva s nepotpunim primarnim obrazovanjem (osobe sa završenih 1-7 razreda osnovne škole).

Istovremeno, povećao se udeo stanovništva sa završenom osnovnom i srednjom školom te udeo osoba s višim i visokim stepenom obrazovanja. Godine 1961. najveći udeo stanovništva Županije imao je između jednog i sedam razreda osnovne škole, a ako se tome doda i udeo osoba bez škole, jasno je da gotovo 44 % stanovnika nije imalo završenu osnovnu školu (tabela 52, grafikon: 28, 29 i 30).

Obrazovna struktura po pravilu je u vezi sa stepenom društveno-ekonomskog razvitka pa tako i nije neobičan visok procenat stanovništva bez formalnog obrazovanja i nezavršenom osnovnom školom u Zapadnohercegovačkoj županiji 1971. godine. Naime, Županija je do sedamdesetih godina prošlog veka bila izrazito orijentisana na primarne i sekundarne delatnosti koje su zapošljavale gotovo 50% aktivnog stanovništva, a obavljanje tih delatnosti nije zahtevalo formalno obrazovanje. Osim toga, u ruralnim krajevima obrazovanju se davalo relativno malo pažnje i najveći broj dece u tim područjima završavao je tek četiri razreda osnovne škole. Problem je bio i u velikom broju dece po porodici, stoga roditelji nisu bili u mogućnosti školovati svu decu.

Tabela 52. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije staro 10/15 i više godina prema stepenu obrazovanja prema popisima 1961, 1981. i 1991. godine; (u%)

	Godina	Ukupno	%						
			Bez šk. sprema	Nezavrš. osn. obr.	Osn. obrazovanje	Završena škola			Nepoznato
						Sred. obr.	Više obr.	Vis. obr.	
Grude	1961.	14863	50,0	43,5	4,0	2,2	0,1	0,1	0,0
	1981.	13491	27,4	26,7	27,4	16,6	1,6	0,1	0,1
	1991.	13068	16,7	24,8	20,8	30,3	2,7	2,5	2,2
Ljubuški	1961.	20961	50,6	42,6	3,5	2,9	0,1	0,3	0,0
	1981.	20692	20,1	39,5	19,5	17,7	1,5	1,3	0,4
	1991.	22460	12,3	28,4	18,1	31,3	2,4	2,8	4,7
Posušje	1961.	11920	59,7	35,7	2,8	1,6	0,1	0,1	0,0
	1981.	11604	30,6	27,0	23,4	16,1	1,7	1,1	0,1
	1991.	12863	18,0	20,7	24,3	30,4	2,5	2,3	1,8
Široki Brijeg	1961.	18775	52,2	41,5	3,3	2,6	0,1	0,2	0,0
	1981.	19493	27,0	25,0	23,2	20,2	3,1	1,2	0,3
	1991.	21043	16,3	20,0	18,2	37,7	2,8	2,8	2,2
ZHŽ	1961.	66519	52,5	41,3	3,5	2,4	0,1	0,2	0,0
	1981.	65280	25,4	30,4	23,2	17,7	2,0	1,1	0,3
	1991.	69434	15,4	23,7	19,8	32,9	2,6	2,7	2,9

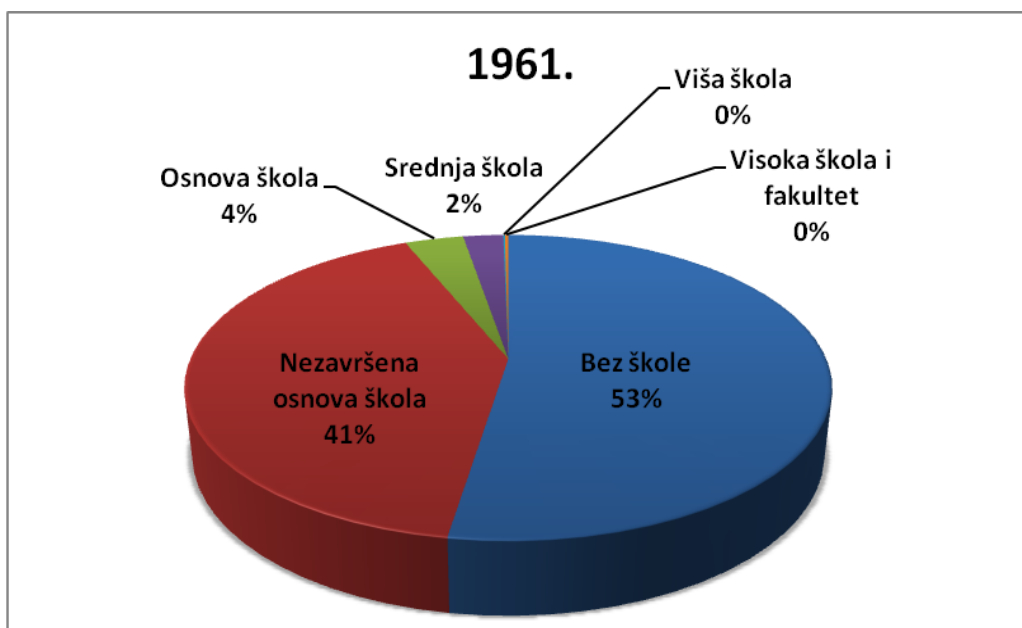
Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, Knjiga 13, 1965., Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., uporedni podaci 1971., 1981. i 1991., (1998).

Jačanjem industrije, a kasnije uslužnih i kvartarnih delatnosti, javila se potreba za školovanom radnom snagom. Modernizacijom društva i tranzicijom iz agrarnog u industrijsko i uslužno društvo povećala se potražnja za školovanom i kvalifikovanom radnom snagom. Isto tako, obrazovanje je postalo ne samo dostupnije, već i obavezno. Boljoj obrazovanosti svakako je doprinelo i otvaranje novih škola u brojnim naseljima Zapadnohercegovačke županije.

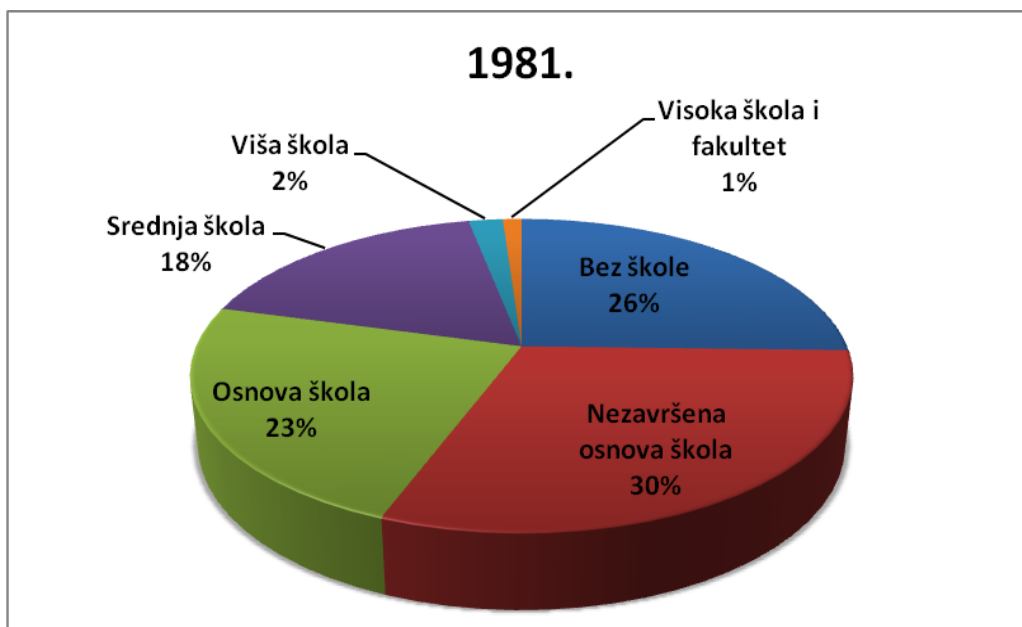
Povećanju nivoa obrazovanosti stanovništva Zapadnohercegovačke županije u narednim decenijama doprineli su sve veći zahtevi modernog društva i privrede za obrazovanom i stručnom radnom snagom, te širenje mreže osnovnih i srednjih škola. Preorientacijom ekonomije na nepoljoprivredne delatnosti otvorile su se mogućnosti zapošljavanja izvan poljoprivrede, međutim, takvi su poslovi često tražili kvalifikovanu radnu snagu, što je dodatno podstaklo interes za daljnje obrazovanje. Slika obrazovnog sastava stanovništva Zapadnohercegovačke županije 1991. godine znatno se razlikuje od one iz 1961. godine. Prvenstveno treba istaknuti da je došlo do povećanja udela lica sa sekundarnim i tercijarnim stepenom obrazovanja, a istovremeno se smanjio udeo stanovnika s najnižim stepenom obrazovanosti. Ukupno gledano, najveći udeo stanovnika Zapadnohercegovačke županije starijih od 15 godina imao je završeno srednjoškolsko obrazovanje (33%), dok se udeo stanovnika bez škole smanjio na 15%. Nivo obrazovanosti stanovništva Zapadnohercegovačke županije 1991. godine nije značajnije odstupao od proseka Bosne i Hercegovine⁶⁵.

Nivo obrazovanosti danas je znatno veći, no još su uvek prisutne razlike između pojedinih delova opštine. I dalje je najniži nivo obrazovanosti prisutan u selima. Pri analizi obrazovnog sastava stanovništva svakako treba uzeti u obzir i starosni sastav stanovništva. Naime, naselja s najlošijim pokazateljima obrazovanosti stanovništva u velikom su broju slučajeva ujedno i naselja u brdskim predelima s najnepovoljnijim starosnim sastavom stanovništva, odnosno naselja zahvaćena intenzivnom depopulacijom u kojima prevladava staro stanovništvo.

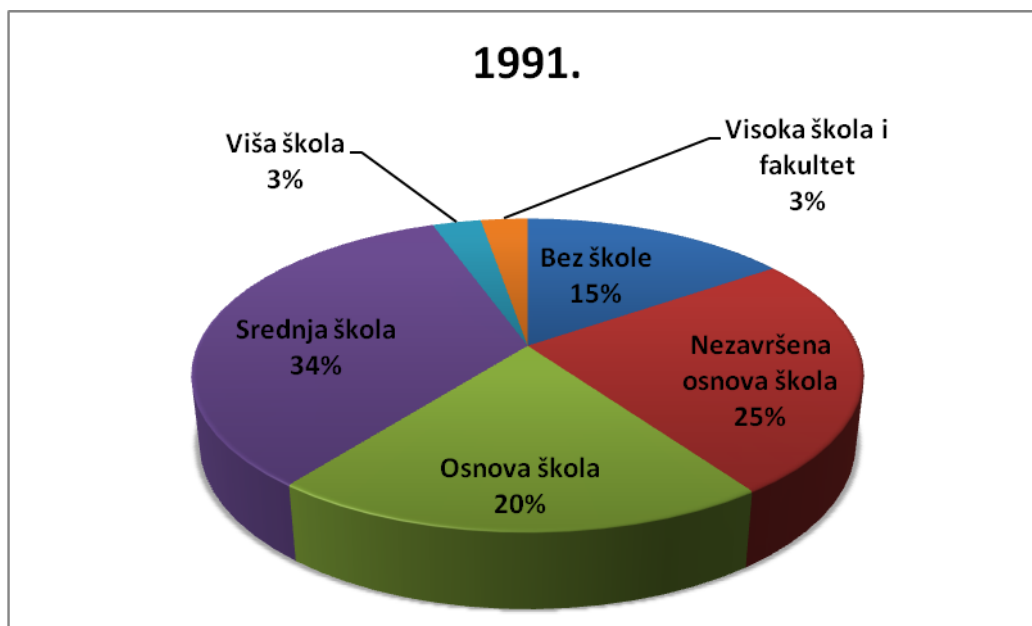
⁶⁵ U ovu su grupu uključeni i oni stanovnici koji formalno imaju završenu osnovnu školu, jer je do 1946. godine osnovna škola zakonski trajala šest godina, od 1946. do 1950. godine sedam godina, a od 1950. osam godina. Međutim, iz popisnih podataka nije bilo moguće izdvojiti one koji su završili osnovnu školu po starom sistemu, te su uključeni u grupu onih koji nemaju završenu osnovnu školu, odnosno nemaju završeno osmogodišnje osnovno obrazovanje.

Grafikon 28. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije staro 10 i više godina prema stepenu obrazovanja, prema popisu 1961. godine; (Izvor: Tabela 52)

Grafikon 29. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije staro 15 i više godina prema stepenu obrazovanja, prema popisu 1981. godine; (Izvor: Tabela 52)

Grafikon 30. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije staro 15 i više godina prema stepenu obrazovanja, prema popisu 1991. godine; (Izvor: Tabela 52)

Do polovine 20. veka brdski prostor je tradicionalno bio agrarni kraj kojeg su karakterisale visoke stope fertiliteta, patrijarhalnost, znatne potrebe za radnom snagom te povezanost s porodičnim imanjem koje je bilo osnovni izvor prihoda. Iz navedenih razloga porodice su imale velik broj dece koja su od ranog detinjstva pomagala roditeljima u obavljanju poljoprivredne delatnosti i ostalih svakodnevnih obaveza.

Osnovne škole postojale su samo u većim mestima pa je za stanovništvo pojedinih naselja udaljenost škole predstavljala problem. Osim toga, srednje škole postojale su samo u gradskim naseljima pa je srednjoškolsko obrazovanje predstavljalo značajan finansijski izdatak za ionako siromašno ruralno stanovništvo.

Osim što je samo deo dece imao priliku školovati se, znatne su bile i razlike u školovanju muške i ženske dece. Budući da su žene imale tradicionalnu ulogu majke i domaćice, uglavnom su bile lišene mogućnosti za školovanje. S obzirom da su deca bila potrebna kao radna snaga na porodičnim imanjima, školovanje je, dakle, bilo uglavnom ograničeno na niže razrede osnovne škole koji su omogućavali tek osnovnu pismenost, ali ne i veštine za obavljanje delatnosti izvan poljoprivrede.

Budući da je obavljanje poljoprivredne delatnosti i stočarstva ipak omogućavalo određene prihode, a nizak stepen obrazovanja nije bio dovoljan za pronalazak posla i odlazak u urbane centre, mobilnost stanovništva nije se značajnije razvila. Nešto mobilnije bilo je

žensko stanovništvo koje je zbog udaje, eventualno, odlazilo živeti u druga naselja. Situacija se, po pitanju obrazovanosti stanovništva brdskih sela, znatno popravila nakon Drugoga svetskog rata otvaranjem većeg broja škola i uvođenjem obaveznoga osnovnoškolskog obrazovanja.

Kao posledica intenzivne depopulacije koja se događa u brdskim krajevima poslednjih decenija, došlo je do smanjenja udela mladoga, obrazovanog stanovništva, koje se u potrazi za boljim uslovima života preselilo u prigradski deo opštine, ostale urbane centre u Bosni i Hercegovini, Hrvatsku te u inostranstvo. Stoga, velik udeo stanovništva brdskih sela čini staro stanovništvo koje je imalo vrlo nizak stepen obrazovanja, jer je živelo u prilikama u kojima sticanje obrazovanja nije bilo ni nužnost, ni pravilo, već izuzetak. Ukoliko se u obzir uzme i činjenica da najveći deo starog stanovništva čine žene koje su imale manje mogućnosti za obrazovanje, jasno je zbog čega pojedina naselja u tim selima karakteriše visok udeo stanovništva bez škole ili s nepotpunim osnovnim obrazovanjem u odnosu na prigradska naselja.

Muškarci su često odlazili na privremeni rad u inostranstvo (Nemačku, Austriju, a posebno u SAD, Kanadu i Australiju), dok su žene preuzimale glavnu ulogu u domaćinstvu i odgoju dece. Zahvaljujući boljim prihodima brdsko stanovništvo je imalo bolje mogućnosti za obrazovanje i to ne samo osnovno, već i srednjoškolsko. Osim toga, zbog nemogućnosti znatnijeg zapošljavanja u poljoprivredi i stočarstvu, obrazovanje je postalo neophodno za osiguravanje sredstava za život zapošljavanjem u drugim delatnostima. Istovremeno, pogoršanje ekonomskih prilika bilo je važan faktor iseljavanja stanovništva. Kao posledica intenzivne depopulacije te smanjenja broja mladog stanovništva krajem 20. veka, naselja su se počela suočavati sa zatvaranjem škola zbog nedostatka dece školskog uzrasta, i to posebno ona najudaljenija, kao što su Gornja Britvica, Gornji Gradac, Grabova Draga i Crne Lokve (opština Široki Brijeg), Podbila (opština Posušje) i Greda (opština Ljubuški). U brdskim delovima opština Posušje, Široki Brijeg i Grude, zahvaćenima intenzivnom depopulacijom, u pojedinim se godinama u prvi razred osnovne škole upiše tek nekoliko, pa čak i samo jedno dete, diskutabilna je održivost takvih napora.

Odlazak na školovanje u gradske centre u Županiji te regionalnom centru Mostaru kao i drugim gradovima Bosne i Hercegovine pa i susednih država, veće mogućnosti zapošljavanja i život u urbanoj sredini često imaju presudnu ulogu u odlasku mladog stanovništva iz ruralnih naselja.

6.5.4. Etnički sastav

Identifikacija naroda najčešće se zasniva na istorijsko-etnografskim, kulturno-privrednim, jezičkim i nekim drugim kriterijumima. Jezički kriterijum je posebno važan jer olakšava svrstavanje srodnih naroda u etničko-jezičke grupe. Pripadnost nekom narodu i karakteristike koje obeležavaju neku narodnost (običaji, tradicija, istorijski razvoj itd.) mogu u određenoj meri uticati na razlike u demogeografskom razvitku. Ipak, istraživanja su pokazala da na to u većoj meri utiču društveno-ekonomske razlike (Nejašmić, 2005).

Narodnost je kulturalni koncept koji se zasniva na zajedničkim normama, vrednostima, verovanjima, kulturalnim simbolima i istorijskom razvitku. Uspostavljanje etničkih grupa oslanja se na zajedničke kulturne odrednice koje su se razvile u određenim istorijskim, društvenim i političkim kontekstima i koje podstiču osećaj pripadanja određenoj grupi. U najvećem broju zemalja sveta proces nacionalnog formiranja je završen. S obzirom na udeo pojedinih nacionalnih grupa, razlikuju se dva tipa stanovništva: homogeno (80-90% stanovništva čini jedna etnička grupa) i heterogeno. Nadalje, kod heterogenog stanovništva mogu se izdvojiti dva podtipa: bimodalna heterogenost (prevladavaju dve etničke grupe) i trimodalna heterogenost (tri glavne etničke grupe) (Nejašmić, 2005).

Nacionalna pripadnost se u Bosni i Hercegovini beležila u gotovo svim popisima⁶⁶. Prema metodologiji popisa stanovništva prethodnih godina, narodnost je obeležje koje označava pripadnost pojedinca narodu ili etničkoj grupi. Narodnost se tumači i kao osećaj pripadnosti društvenoj zajednici (narodu) koju karakteriše etničko, jezično i kulturno srodstvo njenih pripadnika te svest o celovitosti vlastite zajednice i njene posebnosti u odnosu na druge takve zajednice⁶⁷.

S obzirom na manje bitan rasni i jezični segment u problematici ovoga rada, u daljnjem tekstu analiziran je sastav stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema nacionalnom te verskom sastavu. Analiza nacionalnog sastava stanovništva u ovom će se radu temeljiti na podacima poslednja tri popisa stanovništva, i to od 1971. do 1991. godine i procene za celu Županiju (2001)

Hrvati su na ovom području najbrojnija nacionalna grupa, većinska ili gotovo stoprocentna. Njihov udeo nije znatno varirao tokom 20. veka. Krajem 19. i početkom 20.

⁶⁶ Reč je o popisima stanovništva 1880., 1890., 1900., 1910., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. godine.

⁶⁷ Na osnovi Zakona o Popisu stanovništva, domaćinstava i stanova, čl. 5. st. 2, osobe nisu bile dužne izjašnjavati se o nacionalnoj pripadnosti. U tom je slučaju popisivač upisao odgovor: "Nije se izjasnila ili izjasnio".

veka u nacionalnom sastavu stanovništva Zapadnohercegovačke županije isticale su se tri etničke grupe: Hrvati, Srbi i Muslimani. Hrvati su bili najbrojniji, dok su Srbi bili druga malobrojna skupina stanovništva, potom Muslimani i Jugoslaveni.

U periodu 1971-1991. godine etnički sastav stanovništva Zapadnohercegovačke županije nije se značajnije menjao. U opštini Široki Brijeg udeo Srba kretao se između 0,2 i 0,5%, a Hrvata oko 97-99%. Opština Ljubuški beleži najveći udeo muslimanskog stanovništva 1971. godine (6,4%), te lagani pad 1991. za 0,8%.

Svakako treba izdvojiti 1981. godinu kada je bilo primetno povećanje udela stanovnika koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni, što je dovelo do manjeg smanjenja udela hrvatskog i srpskog stanovništva. Godine 1971. od ukupnog broja Srba najveći broj ih je živeo na području opštine Široki Brijeg, u naseljima Biograci i Dobrič (64%). U odnosu na 1971. godinu, 1981. godine broj Jugoslavena povećao se za čak deset puta, iako se broj stanovnika u istom periodu smanjio za 4%. U nacionalnom sastavu stanovništva Županije 1991. godine nije bilo značajnijih promena u odnosu na prethodni popis, osim što se broj Jugoslavena smanjio gotovo trostruko, i nakon toga se kontinuirano smanjuje udeo Srba u Županiji. Takođe se 1991. godine povećao broj onih koji se nisu izjasnili o svojoj nacionalnoj pripadnosti (0,8%) (tabela 53, grafikon 31).

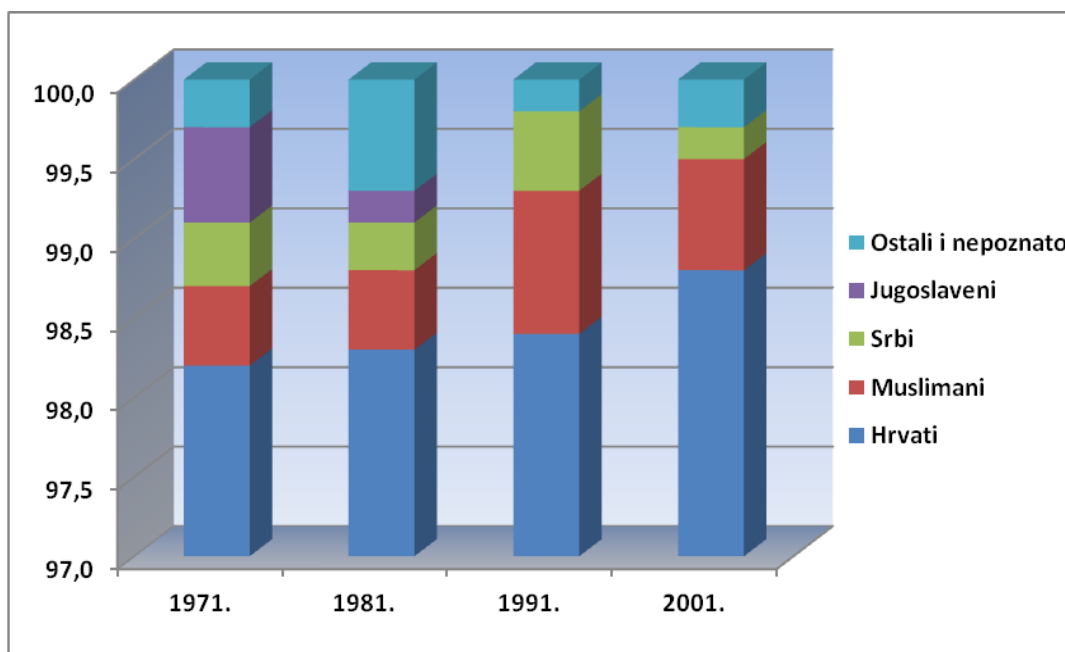
Od nacionalnih manjina izdvajaju se Muslimani i Srbi čiji udeo u nacionalnom sastavu nije prelazio 2, odnosno 1%. Godine 2001. struktura je prilično homogena i činilo ju je 98,8% Hrvata, 0,7% Muslimana, 0,2% pripadnika srpske nacionalnosti te 0,3% pripadnika ostalih manjina.

Tabela 53. Nacionalni sastav stanovništva Zapadnohercegovačke županije 1971, 1981. i 1991. godine te procena za 2001. godinu

		Ukupno		Hrvati		Muslimani		Srbi		Jugoslaveni		Ostali i nepoznato	
		broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Grude	1971.	19203		19111	99,5	0	0	32	0,2	5	0	55	0,3
	1981.	17767		17608	99,1	4	0	35	0,2	40	0,2	80	0,5
	1991.	16358		16210	99,1	4	0	9	0,1	5	0	130	0,8
Ljubuški	1971.	28269		26198	92,7	1812	6,4	118	0,4	49	0,2	92	0,3
	1981.	27603		25334	91,8	1498	5,4	83	0,3	515	1,9	173	0,6
	1991.	28340		26127	92,2	1592	5,6	65	0,2	227	0,8	329	1,2
Posušje	1971.	16882		16778	99,4	15	0,1	58	0,3	8	0	23	0,1
	1981.	16455		16298	99,0	15	0,1	34	0,2	71	0,4	37	0,2

	1991.	17134	16963	99,0	6	0	9	0,1	26	0,2	130	10,8
Široki Brijeg	1971.	27285	26940	98,7	43	0,2	234	0,9	12	0	56	10,2
	1981.	26076	25638	98,3	7	0	180	0,7	148	0,7	103	0,4
	1991.	27180	26884	98,9	9	0	148	0,5	20	0,1	119	0,4
Zapadnoherceg. žup.	1971.	91639	89027	97,6	1870	1,7	442	0,5	74	0,1	226	0,2
	1981.	87901	84878	97,1	1524	1,4	332	0,4	774	0,8	393	0,4
	1991.	89012	86184	97,3	1611	1,4	231	0,2	278	0,3	708	0,8
	2001.	81304	80314	98,8	608	0,7	138	0,2	n/a ⁶⁸		204	0,3

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., uporedni podaci 1971., 1981. i 1991., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 1998.; URL -22.

Grafikon 31. Kretanje stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema nacionalnoj strukturi 1971, 1981, 1991. i procena za Županiju za 2001. godinu; (Izvor: Tabela 53)

6.6. Domaćinstva

Uporednim pregledom broja domaćinstava na području Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1948. do 2011. godine, te popisom iz 2013. godine, vidljivo je povećanje broja domaćinstava (tabela 54, grafikon 32). U posmatranom periodu opština Široki Brijeg beleži najveći rast broja domaćinstava i to za 4254 više, te opštine Ljubuški i

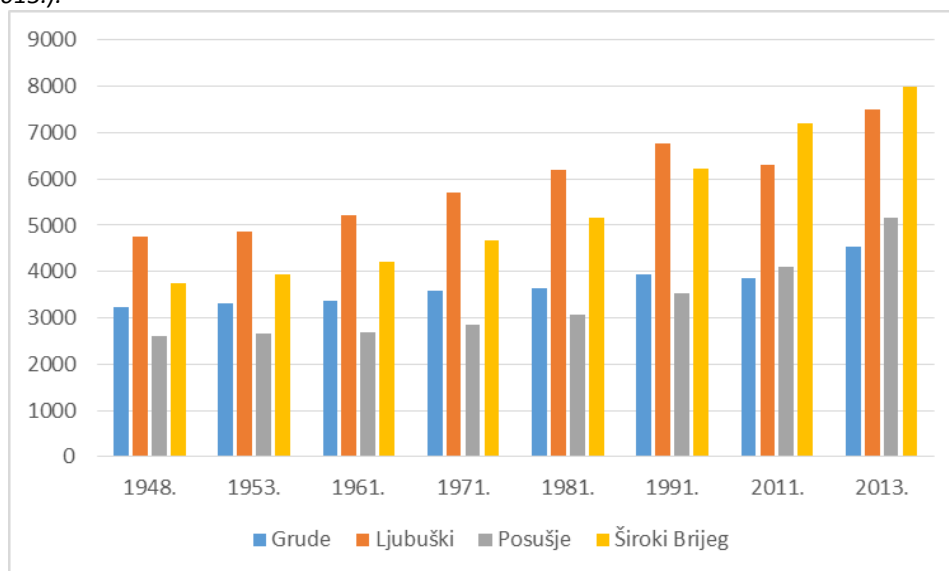
⁶⁸ Prema ovim je podacima nepoznat je broj stanovnika koji su se izjasnili Jugoslavenima, no njihov broj je izražen u kategoriji „Ostali i nepoznato“.

Posušje takođe beleže dvostruko povećanje broja domaćinstava dok opština Grude u navedenom periodu beleži povećanje za 1279 domaćinstava.

Tabela 54. Uporedni prikaz broja domaćinstava na području Zapadnohercegovačke županije prema popisima 1948-1991., procena za 2011. godinu te popis stanovništva u BiH za 2013. godinu

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
Grude	3245	3320	3378	3575	3647	3938	3855	4524
Ljubuški	4745	4852	5220	5708	6193	6765	6313	7489
Posušje	2596	2651	2679	2853	3069	3543	4103	5150
Široki Brijeg	3739	3929	4210	4678	5168	6226	7199	7993
ZHŽ	14325	14752	15487	16814	18077	20472	21470	25156

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine (1975.); Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, (1983.); Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (1998.); Podaci iz župa Zapadnohercegovačke županije (2011.); Popisa stanovništva u BiH, preliminarni rezultati (2013.).

Grafikon 32. Kretanje broja domaćinstava na području Zapadnohercegovačke županije prema popisima 1948-1991., procena za 2011., popis 2013.; (Izvor: Tabela 54)

Najveći rast broja domaćinstava zabeležen je u ruralnim naseljima Županije prilikom popisa 1991. godine i iznosio je čak 40%. Godine 2011. beleži se pad broja domaćinstava u pojedinim naseljima, što je posledica ratnih događanja i iseljavanja stanovništva, ali i razlike u metodologiji prikupljanja podataka, u odnosu na prethodne godine.

S druge strane, povećanje broja domaćinstava i povećanje koncentracije stambenih jedinica u Širokom Brijegu i Posušju ukazuje na privlačnu snagu ovih urbanih naselja te ističe njihove socioekonomske funkcije. Uporedo s brojem domaćinstava, primetan je i rast broja stanova, kako u središnjim gradskim tako i u ostalim ruralnim naseljima Županije.

Analizom podataka (tabela 55) vidljiv je rast broja domaćinstava (od 1961-2011.) na posmatranom području za 5983 domaćinstva. Međutim, zanimljiv podatak o broju članova domaćinstava pokazuje povećan broj samačkih domaćinstava 2011. godine (2768) ali i broj porodica s dva, tri i četiri člana je u povećanju, u čemu prednjači opština Široki Brijeg. U svim opštinama Županije beleži se smanjen broj porodica sa 5 i više članova u celokupnom periodu, međutim izuzetak (1991) su opštine Posušje i Široki Brijeg koje su beležile povećanje porodica, a onda smanjenje 2011. godine, što nije bio slučaj u opštinama Grude i Ljubuški.

Tabela 55. Usporedni prikaz domaćinstva prema broju članova u opštinama u Zapadnohercegovačkoj županiji 1961, 1991. i 2011. godine (procena)

	Godina	Ukupno	Broj članova u domaćinstvu					Prosečan broj članova
			1	2	3	4	5 i više članova	
Grude	1961.	3378	200	327	320	410	2121	5,6
	1991.	3938	508	582	491	639	1718	4,2
	2011.	3855	557	719	519	796	1264	4,1
Ljubuški	1961.	5220	451	552	636	693	2888	5,1
	1991.	6765	876	814	917	1297	2861	4,2
	2011.	6313	896	1208	962	1107	2140	3,9
Posušje	1961.	2679	160	226	228	291	1774	5,9
	1991.	3543	312	377	353	541	1960	4,8
	2011.	4103	465	598	649	875	1516	4,2
Široki Brijeg	1961.	4210	224	346	398	483	2759	5,9
	1991.	6226	603	686	818	1310	2809	4,4
	2011.	7199	849	1370	1086	1450	2444	3,8
ZHŽ	1961.	15487	1035	1451	1582	1877	9542	5,6
	1991.	20472	2299	2459	2579	3787	9348	4,4
	2011.	21470	2767	3895	3216	4228	7364	4,0

Izvor: Popis stanovništva 1961., (1965); Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., (1999.); Podaci župa Zapadnohercegovačke županije, 2011.

Prosečan broj članova u Županiji kreće se u negativnom smeru od 5,6 do 3,8 za navedeni pedesetogodišnji period što pokazuje da se porodice odvajaju iz tradicionalnih višečlanih u tzv. nuklearne porodice. Prema podacima vidljivo smanjenje prosečnog broja članova u domaćinstvu beleži opština Široki Brijeg, slede takođe i ostale opštine u Županiji.

7. PROMENE KOD NASELJA KAO POSLEDICA DEMOGRAFSKIH DOGAĐANJA

Ukupno ili opšte kretanje stanovništva posledica je prirodnog kretanja i jednog oblika prostorne pokretljivosti (konačne migracije), koje su ujedno i osnovne odrednice razvitka stanovništva neke zemlje ili kraja. Na nekom području može, u određenom periodu, doći do porasta, zastoja (stagnacije) ili smanjenja broja stanovnika (depopulacije), a na njih utiču natalitet i doseljavanje kao pozitivne komponente, te mortalitet i iseljavanje kao negativne komponente opšteg kretanja stanovništva. Zavisno od toga da li je migracioni bilans pozitivan ili negativan, određuje se da li je određeno područje emigracijskog (E) ili imigracijskog (I) tipa, a na osnovu nivoa tipova opšteg kretanja stanovništva temeljene na intenzitetu emigracijskog ili imigracijskog obeležja.

Zapadnohercegovačka županija poznati je migracijski prostor čije je stanovništvo u prošlosti emigriralo uglavnom u zemlje zapadne i severozapadne Evrope, a vrhunac iseljavanja dosegnut je nakon devedesetih godina 20. veka. Tome u prilog idu i podaci prikupljeni kroz popise stanovništva te vitalne statistike, odnosno podaci koji su relevantni pri određivanju dinamike i tipa opšteg kretanja stanovništva.

Analizirajući popise stanovništva i podatke o prirodnoj promeni stanovništva iz 1961, 1971, 1991. i procene za 2011. godinu, vidljivo je kako Zapadnohercegovačka županija prilikom sva četiri analizirana perioda pripada emigracijskom (E) tipu opšteg kretanja stanovništva. Popisne godine 1971. i 2011. pokazuju slična obeležja i pripadaju E_I tipu opšteg kretanja stanovništva te ukazuju na trend emigracije stanovništva Županije. To je tip koga obeležava pozitivna prirodna promena, pozitivno popisom utvrđeno kretanje, a stopa prirodnog priraštaja veća je od stope popisom utvrđenog povećanja. Pritom postoje određena odstupanja, zavisno od tipa naselja, udaljenosti od gravitacionog središta te važnijih saobraćajnica. Vezano za to, ruralna, a posebno brdska naselja, poseduju izraženija emigracijska obeležja pa neka od njih, osim emigracije, ukazuju i na depopulaciju te izraženu depopulaciju (Lukić et al, 2012). No, ova su obeležja ipak manje izražena u odnosu na opšte kretanje stanovništva 1991. godine kada je stanovništvo masovnije iseljavalo s područja Zapadnohercegovačke županije. Nasuprot tome, demografska analiza županijskog središta Široki Brijeg ukazuje na I_I imigracijski tip opšteg kretanja stanovništva te trend porasta

imigracijom. Popisi su ukazali na povećanje broja stanovnika, prirodna je promena pozitivna, a stopa popisom utvrđenog povećanja broja stanovništva veća je od stope prirodne promene. S obzirom na ratna događanja devedesetih godina 20. veka, u Županiji su dominirala depopulacijska (E_2) te izražena depopulacijska obeležja (E_3). Jedno je naselje u opštini Široki Brijeg u potpunosti izumrlo (Gostuša) i dva planinska naselja u opštini Posušje (Bare i Vučipolje) (Glamuzina, 1996). Uprkos izraženom iseljavanju stanovništva, broj stanovnika je nadalje nastavio tendenciju demografskog rasta na području Županije.

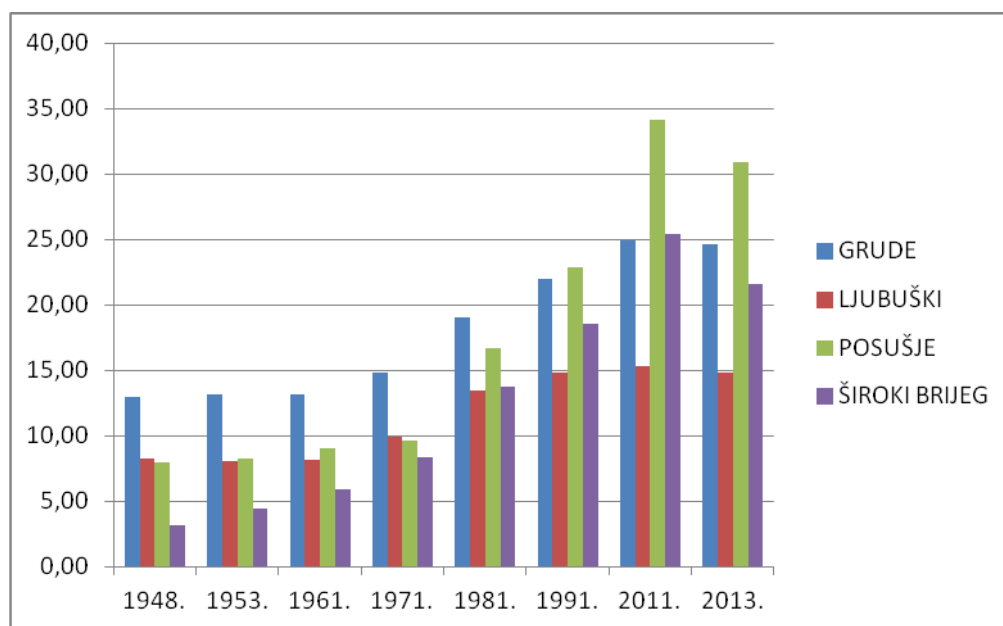
7.1. Promene stepena urbanizacije

Prema podacima, vidljivo je da je stepen urbanizacije na području Zapadnohercegovačke županije dosta nizak što ukazuje da su pretežno seoska naselja i da jedino gradska obeležja imaju naselja Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. No, da se zaključiti da se ipak u periodu od 1948. do 2013. godine stepen urbanizacije značajno povećavao, a posebno od 1981. do 2011. godine (tabela 56, grafikon 33). Znatno povećan stepen urbanizacije pokazuju opštine Posušje i Široki Brijeg u posmatranom periodu no, opštine Grude i Ljubuški beleže dvostruko povećanje. Povećanje urbanizacije u navedenom periodu ukazuje na opšte procese koji su se događali u ovom području, a to je nagla deagrarijacija tj. napuštanje agrarne ekonomije (stočarstvo i uzgoj duvana) i povećanja stepena industrijalizacije u navedena četiri centralna naselja u kojima su se počeli razvijati industrijski pogoni.

Tabela 56. Stepenn urbanizacije u opštinama Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1948. do 2013. godine; (u %)

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
Grude	12,9	13,2	13,1	14,8	19,0	22,0	24,9	24,7
Ljubuški	8,3	8,0	8,1	9,9	13,4	14,8	15,3	14,9
Posušje	7,9	8,3	9,1	9,7	16,6	22,8	34,1	30,9
Široki Brijeg	3,2	4,4	5,9	8,4	13,8	18,6	25,4	21,6

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine (1975.); Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, (1983.); Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (1998.); Zapadnohercegovački kanton u brojkama (2012.); Podaci iz župa ;Zapadnohercegovačke županije (2011.); Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godini; Statistički bilten 195; Sarajevo, decembar/prosinac 2013.

Grafikon 33. Stepen urbanizacije u opštinama Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1948. do 2013. godine;
(Izvor: Tabela 56)

7.2. Promene prostorno-populacionog sastava

Depopulacija je ovde jače počela 60-ih godina prošlog veka, kada se napušta stočarska ekonomija i postepeno se smanjuje uzgoj duvana na područjima opština Široki Brijeg, Ljubuški, te posebno nekad najveći proizvođač duvana Donji Mamići (opština Grude). Veliki broj muške radne snage ide u ekonomsku migraciju, na privremeni rad u inostranstvo (Zapadna Nemačka, Austrija, Francuska, Nordijske zemlje i dr.).

U većini brdskih i planinskih naselja/sela Zapadnohercegovačke županije prisutan je kontinuirani trend pada stanovništva već decenijama, stoga nije realno očekivati ni planirati njihovo širenje, rast ili povezivanje. U prostornim planovima opština nužno je predvideti režime kojima se ovakva postojeća izgradnja može zadržati i, gde je to slučaj kod tradicionalne arhitekture, koristiti. Stanovništvo se preseljava iz brdskih prostora prema nižim predelima, uz glavne saobraćajnice i na periferiju centralnih naselja. Broj stanovnika u brdskim selima, uglavnom severnim područjima Županije (opštine: Posušje i Široki Brijeg) se menja od početka posmatranog perioda i to u negativnom smeru, tako da je vidljiva depopulacija, pa i nestanak pojedinih sela, (tabela o ukupnom kretanju stanovništva).

Depopulacija prethodi udaljenim brdskim i planinskim naseljima, u većem broju na području severnih delova Zapadnohercegovačke županije. Značajniji pad broja stanovnika beleže naselja Crne Lokve, Gornja Britvica, Gornji Gradac i Grabova Draga (opština Široki Brijeg), Podbila, Zagorje i Zavelim (opština Posušje), Jabuka i Puteševica (opština Grude) te delom na južnom području Županije u brdskim naseljima Bijača, Dole, Gradska, Greda i Kašće (opština Ljubuški). Na području opštine Posušje su tri planinska naselja (Konjsko, Bare, Vučipolje) bez stanovnika u kojima su napravljene vikendice i stanovi za odmor. Stočarska ekonomija, koja je nekada bila snažna na ovim područjima, potpuno je nestala šta je izazvalo egzodus i iseljavanje stanovnika gde je depopulacioni učinak uslovio izumiranje naselja (Glamuzina et al 2009).

Udeo gradskog stanovništva u Zapadnohercegovačkoj županiji se povećao od 1948. godine 15% u posmatranom periodu šta ukazuje na preseljenje stanovništva u gradska i prigradska područja, a procenat seoskog stanovništva se smanjuje (Lukić et al, 2012). Prema podacima 1948. godine vidljivo je da centralno naselje Široki Brijeg ima najmanji udeo gradskog stanovništva dok iste godine Grude beleže veću vrednost za 9,7 procenata više od Širokog Brijega. Takođe, naselja Ljubuški i Posušje beleže povećanje udela gradskog stanovništva u periodu od 1948. do 2013. godine (Posušje ima povećanje za 23%).

Tabela 57. Udeo gradskog i seoskog stanovništva po opštinama Zapadnohercegovačke županije od 1948. do 2013. godine; (u %)

Opština	Područja	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
Grude	Grad	12,9	13,2	13,1	14,8	19,0	22,0	24,9	24,7
	Selo	87,1	86,8	86,9	85,2	81,0	78,0	75,1	75,3
Ljubuški	Grad	8,3	8,0	8,1	9,9	13,4	14,8	15,3	14,9
	Selo	91,7	92,0	91,9	90,1	86,6	85,2	84,7	85,1
Posušje	Grad	7,9	8,3	9,1	9,6	16,6	22,8	34,1	30,9
	Selo	92,1	91,7	90,9	90,4	83,4	77,2	65,9	69,1
Š.Brijeg	Grad	3,2	4,4	5,9	8,4	13,8	18,6	25,4	21,6
	Selo	96,8	95,6	94,1	91,6	86,2	81,4	74,6	78,4
Županija	Grad	8,1	8,5	9,1	10,7	15,7	19,5	24,9	23,0
	Selo	91,9	91,5	90,9	89,3	84,3	80,5	75,1	77,0

Izvor: Tabela 20.

Udeo ruralnog stanovništva se kreće u negativnom smeru, a najveću promenu ima opština Posušje, sledi opština Široki Brijeg za 18,4% manje stanovništva u selima šta potvrđuje preseljenje stanovnika u centralna naselja na severnom području Županije dok

njeno južno područje beleži manji procenat preseljenja u centre opština Grude i Ljubuški (tabela 57). Nije teško zaključiti da brdska i brdsko-planinska područja u pedesetogodišnjem periodu gube stanovništvo, a proces depopulacije se nastavlja, dok centralna naselja rastu, šire se prema periferiji na susedna granična seoska naselja, posebno kod centralnih naselja Široki Brijeg i Posušje (2011).

7.2.1. Promene gustine stanovništva u naseljima

U posmatranom periodu (1948-2011), Zapadnohercegovačka županija beleži rast gustine stanovništva do 1971. godine kada iznosi 67,3 st./km², zatim se beleži lagani pad do 2011. godine (62,0 st./km²). Sva četiri centralna naselja Zapadnohercegovačke županije pokazuju rast gustine stanovništva u međusobnom odnosu. Najveću pozitivnu promenu gustine beleži centralno naselje Široki Brijeg, što je razumljivo s obzirom na nagli rast broja stanovnika u posmatranom periodu. Centralno naselje Posušje beleži veću vrednost gustine u periodu od 1991. do 2011. godine, i značajniji demografski rast centralnog naselja. Povećanu vrednost gustine stanovnika beleži i centralno naselje Grude, i veću vrednost od 1981. do 2011. godine. Centralno naselje Ljubuški beleži ujednačene vrednosti gustine do 1971. godine, kada dolazi do njenog povećanja i nastavlja se do 1991. godine pa ponovni pad beleži 2011. godine, što je posledica smanjenja broja gradskog stanovništva nakon ratnih događanja.

7.2.2. Unutargradska preseljenja stanovništva

Nakon Drugog svetskog rata u centralnim naseljima se povećava broj stanovnika iz već pomenutih razloga i rast je brži. Gradska naselja su nastajala povećanim prilivom stanovništva i gradnjom kuća na lokacijama koje su odgovarale njihovim potrebama i željama ali i prema mestu rada, izuzev onih koji su bili smešteni u stambene zgrade, a to je kadar koji je radio u raznim opštinskim upravama, u policiji, školstvu i drugo. O tom delu nema podataka, jer ih nemaju statističke službe u Bosni i Hercegovini.

Tako na području Zapadnohercegovačke županije, unutargradska preseljenja uopšte nisu značajna, jer većinom građene su privatne kuće i stanovništvo nema potrebe da se seli iz nastanjenih delova u druge delove gradskih naselja niti iz grada u grad, posebno jer ovi gradovi po svojoj privrednoj razvijenosti ne traže da se stanovništvo preseljava. S obzirom na male udaljenosti, i ako ima dnevnih migranata, oni putuju do radnog mesta pa nemaju potrebu za preseljenjem.

U svakom gradskom središtu Županije, napravljeni su objekti *društvenog standarda*-zgrade u koje su useljavali razni službenici (uprava, policija, prosveta, zdravstvo i ostale delatnosti tercijarnog sektora). Stanovništvo koje doseljava iz seoskih naselja, uglavnom gradi privatne kuće, pa je slaba ili gotovo nikakva unutargradska dinamika i preseljenja.

7.2.3. Socijalna topografija grada

Socijalna topografija podrazumeva promenu društvene strukture u pojedinim delovima gradova tj. koncentraciju različitih društvenih slojeva (izdvojena na rasnoj, verskoj, nacionalnoj, ekonomskoj ili drugoj osnovi) (Vresk, 2002). Gradnja kuća i stambenih zgrada u opštinskim centrima Županije uzima veći zamah nakon 70-ih godina kada jača industrija, a posebno privatne kuće gradi stanovništvo koje je počelo zarađivati novac u inostranstvu pa se preseljava iz brdskih krajeva u gradove ili prigradska naselja. U početku je bila *divlja gradnja* bez kontrole i planske dokumentacije, a infrastruktura je bila na niskom nivou. Kuće su građene prema vlastitom nahođenju i stihijski na područjima koja su uglavnom bila u privatnom vlasništvu. U svim centralnim naseljima Zapadnohercegovačke županije (Grude i Posušje sporija izgradnja) izgrađena je potrebna infrastruktura (kanalizacija, vodovod, saobraćajnice i drugo), u nepotpunom obimu da bi se u kasnim 80-im godinama preuređivala i nadograđivala, proširujući se i na naselja uz gradske centre. Trgovine sa osnovnim životnim namirnicama kao i ostalih vrsta robe su postojale u centralnim i ruralnim naseljima. Čak i najudaljenija sela od centralnih naselja početkom 70-ih imala su male trgovine kojima su pratilac i gostionice/kafane. Međutim, nestajanje malih trgovina i gostionica uslovlila je situacija nakon 90-ih godina prošlog veka.

U gradskim centrima otvaraju se ambulante 70-ih godina, i prelaze u Domove zdravlja 80-ih godina gde je jedino Široki Brijeg imao važnu funkciju u zdravstvu - porođajno odeljenje, kratko delovao zbog nedostatka stručnog kadra i drugih popratnih elemenata. Školstvo je zaživelo u centralnim mestima Županije (osnovno i srednje obrazovanje). Opštinske uprave postoje od Drugog svetskog rata u sva četiri opštinska centra.

Zapadnohercegovačka županija po društvenom sastavu je uglavnom jednonacionalna i iste vere (opštine Grude, Posušje i Široki Brijeg), izuzev Ljubuškog gdje žive i stanovnici islamske veroispovesti (Stari grad Ljubuški, Vitina i jedno muslimansko selo Gradska u severoistočnom delu opštine Ljubuški). Muslimansko stanovništvo smešteno je po

*mahalama*⁶⁹ i imaju i svoje džamije za održavanje verskih obreda. Ujedno i najstarija džamija na ovim područjima je u starom delu gradskog naselja Ljubuški.

U poslednjih 20-ak godina (u ekonomskom smislu), naime, jedan deo ljudi se obogatio, posebno oni koji su radili u inostranstvu i oni se preseljavaju u gradska i prigradska područja, prave kuće - savremene nastambe sa većim korisnim prostorom, sa savremenom opremom enterijera i eksterijera (slika 19). Uz kuću neguju okolinu/zelenilo, a neki su izgradili bazene i igrališta (posebno tenisko). U svim opštinama Zapadnohercegovačke županije ima takvih primera. Zadnjih decenija u svim centralnim i susednim seoskim naseljima se grade moderne upravne zgrade, firme/preduzeća kao i ostalo (slika: 20, 21 i 22). Posebno je vidljivo u novije vreme, bogati sloj stanovništva idu u sela gdje su rođeni i prave vile sa modernom opremom, od najsavremenijih materijala i kao i ostalo što prati modernu izgradnju. Neki imaju kuće i u gradu jer su im roditelji napravili. Navedene primere povratka iz inostranstva bogatijih stanovnika u seoska područja beleže sva četiri opštinska centra.

Slika 19. Porodična kuća na Pecari, centralno naselje Široki Brijeg, 1990; (URL 24)

⁶⁹ *Turski način gradnje naselja , autohtoni naziv za zaseoke, zbijene kuće.*

Slika 20. Izgled moderne fabrike u opštini Posušje, Weltplast, 1999; (URL 25)

Slika 21. Izgled preduzeća Grafotisak, Grude; (URL 26)

Slika 22. Izgled moderne upravne zgrade Feal, Široki Brijeg; (URL 27)

7.2.4. Dnevni urbani sistemi

Osnovni preduslov funkcionalne organizacije prostora jest dobra i funkcionalna saobraćajna povezanost. Naime, dobre saobraćajne veze omogućavaju putovanje na veće udaljenosti uz minimalan utrošak vremena te je stoga moguće svakodnevno putovati iz mesta stanovanja do mesta rada ili školovanja. S demografskog gledišta vrlo je važno istaknuti da su mnoga udaljenija ruralna područja Zapadnohercegovačke županije u velikoj meri doživela depopulaciju zbog toga, tako da su dnevne migracije slabe.

Izgradnjom saobraćajnica krajem 20-og veka i dogradnjom u poslednje dve decenije unutar svih opština asfaltirani putevi povezuju i udaljenija sela od centralnih naselja izuzimajući planinska područja i udaljenije zaseoke brdskih sela. U sve četiri opštine organizovane su linije za seoska naselja iz kojih se radnim danima za vreme školske godine, prevoze uglavnom učenici i nešto radnika. Gradski/đački autobusi u određenom vremenu/terminu (za vreme trajanja školske godine) prevoze učenike (osnovnih i srednjih

škola) i manji deo radnika do radnih mesta u centralna naselja. Njihova učestalost je ograničena na vreme trajanja nastave u školama, pa ne odgovara svim dnevnim migrantima u toku godine. Na žalost, za vreme školskog raspusta radnicima i ostalim dnevnim migrantima potrebno je organizovanje ličnog prevoza.

Centralna naselja Zapadnohercegovačke županije imaju organizovane međugradske autobuske linije prema regionalnom centru Mostar tokom cele godine, koje odgovaraju učenicima, studentima, radnicima i drugim dnevnim migrantima u čemu prednjači Široki Brijeg zbog manje udaljenosti od Mostara. Veća je učestalost autobuskih linija iz Širokog Brijega nego iz Gruda, Ljubuškog i Posušja, kojima prolaze tranzitne autobusne linije pa radnicima i studentima uglavnom odgovaraju u dnevnom kretanju.

Udeo dnevnog kretanja stanovnika opada proporcionalno s povećanjem udaljenosti, što znači da najveći deo migranata ipak putuje na kraće udaljenosti. Navedena teza takođe se potvrđuje na primeru Zapadnohercegovačke županije. Naime, gotovo svi zaposleni dnevni migranti u opštinama Županije putuju u drugi grad/opštinu unutar posmatranoga područja te u drugo naselje istog grada/opštine. Tek manji deo ih putuje na posao u druge županije.

Ukoliko se oblici dnevne migracije razmotre po polu, razlike su gotovo neznatne – nešto veći udeo žena cirkuliše unutar opštine, dok muškarci nešto više učestvuju u cirkulaciji na veće udaljenosti (u druge županije). Veći udeo dnevnih migranata čini aktivno stanovništvo, a potom učenici i studenti. Osim u gradskim središtima, srednje škole ne postoje u drugim naseljima, zbog čega su učenici/srednjoškolci primorani na dnevno kretanje u drugo centralno naselje i drugu Županiju (Mostar).

7.3. Morfološke promene naselja

Područje Zapadnohercegovačke županije ima specifične mogućnosti razvitka centralnih opštinskih kao i njima pripadajućih seoskih naselja. Ovde je najčešće reč o raštrkanim zaseocima u brdima i dolinama, često vrlo starim, ali uglavnom bez ikakve jasne prostorne strukture, van svake kategorije. U prostoru su ponegde prisutne pojedinačne građevine, najčešće porodične kuće ili poljoprivredna imanja, koja su razbacana usamljeno

po krajoliku, van obuhvata bilo kakve naseljene strukture. Često je reč o starim, ponekad i napuštenim građevinama uglavnom agrarnog karaktera.

Gradovi su u skladu sa svojom veličinom i funkcijama nosioci preobražaja svoje okoline i organizacije života svojih regija. Gradovi kao centri rada privlače doseljavanje stanovništva, posebno iz slabije razvijenih, udaljenijih i prometno izoliranih naselja (Vresk, 1998).

Nakon Drugoga svetskog rata centralna naselja u Zapadnohercegovačkoj županiji su prema broju stanovnika bili najmanji među bosanskohercegovačkim gradovima. Međutim, od 60-ih, nakon obnove gradova te njihove bolje saobraćajne povezanosti s ostatkom regije i Bosne i Hercegovine, gradovi su zabeležili privredni i populacioni rast. Privredni se rast u početku bazirao na razvitku industrije, a potom povećanje broja stanovnika. Koncentracija privrednih aktivnosti, posebno industrije, započela je nakon Drugoga svetskog rata i bila je usko povezana s povećanjem naseljenosti u centralnim naseljima. Naravno, okosnica privrednog razvitka među gradovima Zapadnohercegovačke županije bio je grad Široki Brijeg koji je prema broju stanovnika bio najmanji među centrima u Županiji, pa je svojim privrednim i demografskim potencijalima znatno uticao na transformaciju prigradskih naselja (Lise, Knešpolje, Mokro, Trn i Oklaji).

Izgradnja novih fabrika i pogona te saobraćajnica u Županiji znatno je uticala na sam izgled centralnih naselja Gruda, Ljubuškog, Posušja i Širokog Brijega te njihovo širenje u prostoru. Industrijski razvitak te otvaranje novih radnih mesta bili su privlačan faktor za doseljavanje stanovništva iz brdskog i planinskog dela Županije u centralna naselja, što se vidi i iz povećanja broja stanovnika u periodu 1961-1971. godine koja beleže zajedno 2012 stanovnika više (četiri centralna naselja), a ukupno povećanje stanovnika na području Županije je 5466 lica u navedenom periodu. Osim populacionog rasta, centralna naselja u Županiji su beležila i prostorno širenje koje se nastavilo do danas. Osim izgradnje fabrika i industrijskih pogona na prostorno širenje gradova uticala je i povećana stambena izgradnja. Teritorije gradskih naselja dodatno se šire prema prigradskim naseljima značajnije u zadnje dve decenije.

Završetkom rata devedesetih godina centralna naselja su zabeležila veći privredni razvitak i tako učvrstili svoj položaj u mreži opštinskih centara Zapadnohercegovačke županije. Na transformaciju urbanog prostora u gradskim naseljima primetan uticaj imalo je propadanje pojedinih industrija, te stvoren prostor za izgradnju novih objekata. Istodobno,

brojne firme koje su bile smeštene unutar grada i zauzimale veću površinu prenamenjene su u druge svrhe – danas se na tim površinama nalazi deo objekata (sportski tereni, sportski objekti, trgovački centri, ustanove, zanatske radnje, ugostiteljski objekti, trgovine i ostalo).

Dakle, urbani prostor gradskih područja neprestano se menja zahvaljujući povećanoj stanogradnji, izgradnji trgovinskih centara te ostalih stambenoposlovnih i drugih objekata. Na društveno-ekonomsku revitalizaciju gradskih naselja povoljno je uticala izgradnja zaobilaznice - saobraćajnice na perifernom delu gradskog područja. Sva četiri centralna naselja; Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg imaju dobre predispozicije za daljnje prostorno širenje. Naime, zahvaljujući povoljnim geomorfološkim odlikama i znatnom neizgrađenom području na perifernom gradskom području, gradovi se mogu dodatno širiti u budućnosti. Ostatak prigradskih naselja takođe je obeležila znatna transformacija prostora posebno pod uticajem razvitka industrije i povećanja broja stanova za življenje. Iako je deo prigradskih naselja u periodu 1981-2011. godine beležio demografski rast, i s time povezanu povećanu stambenu izgradnju, tempo izgradnje novih objekata bio je intenzivniji od populacionog rasta. Stanovnici iz udaljenijih naselja (brdskih sela) na privremenom radu u inostranstvu grade kuće u blizini opštinskih centara.

Pod uticajem betonizacije znatno je narušena ekološka ravnoteža, jer su uprkos zakonskoj regulativi brojni objekti stihijski građeni na privatnim posedima te često nisu u skladu s urbanističkim planom dotičnog prostora. U pojedinim slučajevima, vredne poljoprivredne površine nepovratno su uništene. Isto tako, nije se vodilo mnogo računa o nosivosti prostora i popratnoj infrastrukturi i uslužnim servisima. Nosivost prostora definiše se kao maksimalan broj organizama koji mogu preživjeti na određenom prostoru s obzirom na proizvodnju hrane, ali na način da se ne unište kapaciteti proizvodnje, već sačuvaju za buduće naraštaje (Barrett, 1992). Međutim, u savremenom svetu nosivost prostora ne definiše se nužno u odnosu na proizvodnju hrane već i u odnosu na postojeću infrastrukturu te mogućnosti uslužnih servisa da zadovolje potrebe stanovnika. Važno je napomenuti da nosivost prostora nije fiksna kroz vreme, već zavisi o stepenu tehnološke razvijenosti koja je može povećati ili smanjiti. Dakle, stepen ekonomskog razvitka i tehnološki napredak određuju nosivost nekog područja. Optimalan broj ljudi koje jedan prirodni sastav može podneti bez da dođe do degradacije naziva se održivo stanovništvo (engl. *sustainable population*) (Barrett, 1992).

Brdska područja Županije takođe su doživela znatnu transformaciju nakon Drugoga svetskog rata, posebno nakon 1990. godine. Stanovništvo najvećeg dela brdskih sela tradicionalno se bavilo poljoprivredom i stočarstvom i to se agrarno korišćenje prostora ogledalo i u izgledu samog krajolika tih delova Zapadnohercegovačke županije.

Na transformaciju krajolika u brdskim područjima značajnu ulogu imalo je i zapuštanje poljoprivrednih površina. Naime, usled sveprisutne deagrarizacije te preorientacije na tercijarne delatnosti brojne poljoprivredne površine u selima obrasle su autohtonom vegetacijom. Napuštanje stočarstva na najvećem delu brdskih i planinskih naselja (manje u opštini Posušje) takođe je uticalo na menjanje izgleda brdskog krajolika. Zbog smanjenja ispaše, autohtona vegetacija sve više prekriva nekadašnja mesta za ispašu.

Način gradnje privatnih kuća, u početku razvitka kod svih centralnih naselja u Zapadnohercegovačkoj županiji odvijao se neplanski, posebno pri širenju perifernih gradskih područja, bez kontrole i uticaja institucija iz razloga jer se radilo na privatnom zemljištu po vlastitom nahođenju i bez planske dokumentacije. U centralnim naseljima Županije nalaze se stare zbijene kuće uglavnom prizemnice i jednospratnice sa uskim prolazom i okrenute prema glavnim ulicama sa manjim površinama namenjenim za vlastite potrebe. Prve građevine su zidane kamenom, a šesdesetih godina i betonskim blokovima i ciglom. Kuće su pokrivene crepom s krovnom konstrukcijom na dve vode (uglavnom porodične) sa izuzetkom planiranih gradnji kuća za opštinske službenike od strane opština, krovovi su rađeni na četiri vode (turski oblik gradnje) i ravni krovovi kod viših zgrada društvene namene (opštinske zgrade, zgrade policije, Domovi zdravlja kao i upravne zgrade raznih preduzeća). U početku razvitka pomenutih naselja dominirala je jedna glavna asfaltirana ulica/saobraćanica, uz koju su otvarani svi važniji objekti za životne potrebe stanovnika (trgovine, razni servisi, kafane, hoteli, škole i drugo).

Vremenom gradska jezgra se širi na sve strane prema mogućnosti, dodeljuju se lokacije za izgradnju porodičnih kuća licima koja su obavljala važnije funkcije u raznim upravama. Usledila je izgradnja 70-ih godina stambenih zgrada tzv. društvene zgrade, uglavnom četvorospratnice bez liftova i otvorenog tipa sa okolnim prostorom. Zgrade su građene od betona na početku gradnje, a kasnije od drugih građevinskih materijala, često ciglenih blokova i ravnih krovova. Zadnjih dve decenije primećuje se gradnja privatnih stambenih zgrada (u privatnom vlasništvu kapitala) i prodaju se stanovnicima koji žele ostati živeti u gradskim centrima (Široki Brijeg i Grude). Zgrade su moderne gradnje i sa potpunim

sadržajem (garaže i prostor za šetnju, trgovine) kao i s liftovima (manji broj), jer su uglavnom četverospratnice. Na području gradskih naselja planirano se grade stambene zgrade između privatnih kuća na opštinskom zemljištu, ili pak na mestima srušenih starih privatnih kuća, a često na bivšim društvenim objektima (upravne zgrade propalih preduzeća). Gradske četvrti se šire i stvara se zagušenje u prostornom rasporedu, a mnoge stare kuće su ostale nedirnutе iz razloga da su stanovnici napustili grad ili zbog autentičnosti stare gradnje - kamene kuće.

Karakteristično za gradnju kuća u planinskim i većini ruralnih krajeva Županije je, da je građevni materijal u početku kamen, prizemnice su pokrivene uglavnom slamnatim krovovima, koje su se zadržale do sredine 80-ih, kada se napušta stočarstvo i zemljoradnja. Od šesdesetih godina prošlog veka u ruralnim krajevima gde su bile uglavnom kuće građene od klesanog kamena počinju se graditi kuće od betona, betonskih i ciglenih blokova te pokrivane crepom. Uglavnom su građene tipične porodične kuće - prizemnice i često dvojne na ivicama polja ili obradivih površina okrenute prema saobraćajnicama sa ograđenim dvorištem. U novije doba gradnja kuća u ruralnim područjima je modernija i gradnja je pojedinačna sa uređenom okućnicom i vrtovima, a smeštene su u nizinskim delovima brdskih krajeva i uglavnom uz saobraćajnice. Otvoreni tip gradnje je u selima bližim područjima uz centralna naselja i najčešće su jednospratnice sa balkonima i uređenim okućnicama. Čest je primer dvojnih kuća koje su okrenute saobraćajnicama izgrađenim do svake kuće.

Centralna naselja na području Zapadnohercegovačke županije međusobno se razlikuju po veličini, fizionomiji, razvojnim mogućnostima i vremenu izgradnje. Grad Široki Brijeg, zajedno s preostala tri opštinska centra, Grudama, Ljubuškim i Posušjem, formirali su se, istorijski gledajući, duž glavnih trgovačkih puteva, na nižim područjima, gde su reljefne karakteristike bile povoljnije.

Nakon Drugoga svetskog rata Zapadnohercegovačka županija zabeležila je industrijski razvitak te otvaranje novih radnih mesta. Na području centralnog naselja Grude osnovu industrijske proizvodnje do 1992. god. činila je fabrika „SOKO“ sa paletom proizvoda za namenu u ratnom vazduhoplovstvu, te zemaljskom opremom za civilno vazduhoplovstvo. Takođe „Duvanska stanica“ za obradu duvana i veletrgovina „Bekija“. U Grudama se nakon rata 90-tih godina, osim jake grafičke industrije, za što je zaslužno poduzeće „Grafotisak“, razvila i proizvodnja higijenskih papira čiji nosioc je preduzeće „Violeta“. Od drugih privrednih preduzeća u Grudama vredno je spomenuti: Preduzeće za proizvodnju kartonske ambalaže iz Drinovaca, te preduzeće „Lumen“ koje se bavi

proizvodnjom sveća, pogrebne opreme i proizvoda za cvećarne, „Antonio trade“, „Bilotrad“, Fabrika za proizvodnju piva „Prima“, itd. U opštini Grude nalazi se i jedina hidroelektrana na području Županije Zapadnohercegovačke *Peć-Mlini-Tihaljina*. Posle 2000. godine razvitak firme „Violeta“ koja, koristeći reciklažu starog papira tržištu Bosne i Hercegovine i šire, nudi proizvode palete higijenskog papira.

Bekijsko polje sa neophodnom vodozaštitnom infrastrukturom je idealno za razvitak poljoprivrednih mediteranskih kultura (vinova loza, aktinidija, smokva) što je dobra osnova za razvitak zadrugarstva i mikroprerađivačkih kapaciteta. Proizvodnja duvana orijentalnog tipa sve se više napušta pa je i bivša duvanska stanica promenila namenu.

Na području opštine Široki Brijeg do 1992. godine industrijske aktivnosti bile su u rudarstvu, duvanskoj industriji i građevinarstvu. Razvilo se više industrijskih preduzeća, metalna industrija u ovoj opštini razvijala se u sistemu „SOKO“ (Mostar) kroz firmu „FeAl“ (Trn) i firmu „Metalac“ (Pecara-Široki Brijeg). Buran razvitak firme „FeAl“ sa uduplanim kapacitetom proizvoda posle 2001. godine je osnova za pozitivan razvitak niza mikrofirmi na bazi Al-profila u proizvodnji građevinske galanterije. Firma „Metalac“ je, u svom programu čelične građevinske konstrukcije, uspešno privatizovana i nastavila je svoju delatnost.

Kada je u pitanju restrukturiranje privrede nakon rata devedesetih godina, onda se može kao pozitivan primer, navesti lagano restrukturiranje na području opštine Široki Brijeg. U ovoj opštini privreda je bila izrazito uslužnog, tercijarnog karaktera, no, posebno u poslednje vreme, proizvodnja uzima sve više maha. Snažan razvitak doživela je aluminijska industrija, proizvodnja aluminijskih profila i proizvoda od aluminijskih profila („FeAl“-Trn i „Presal“-Knešpolje), te na desetine manjih preduzeća za proizvodnju aluminijumskih, plastičnih i metalnih otvora, kao i drugih proizvoda od navedenih materijala. Uz ovu proizvodnju u Širokom Brijegu razvila se i proizvodnja električnih kablova („Kabeli“-Knešpolje), te niz pogona za preradu kamena i proizvodnju proizvoda od kamena („AG Kamen“ i „Brekston“ - Trn). Ne sme se zaboraviti niti obnovljena fabrika za proizvodnju obuće („LIŠTO“ - Pecara), grafičku industriju („Logotip“ - Trn i Suton grafika - Pecara), Fabrika za proizvodnju mesa i mesnih prerađevina („Lijanovići“ - Visoka Glavica, Trn), dva građevinska preduzeća („Hering“ i „A3“), preduzeće za preradu stakla („Termostaklo“, Kočerin), te nekoliko pogona za preradu drveta itd.

Poljoprivredna proizvodnja temeljena na porodičnom imanju na području kraškog polja Mostarskog blata bila je skromna zbog nereguliranih poplavnih voda u zimskom

periodu. Rubni predeli polja daju skromne prinose u grožđu i kukuruzu uglavnom za domaćinstvo. Hidropotencijal reke Lištice i Ugrovače koristi će se za izgradnju dveju malih hidroelektrana kapaciteta do 20 MW. Izgradnjom hidroelektrane i kontrolom voda omogućić će se kvalitetno korišćenje zemljišta kako u poljoprivrednoj proizvodnji dobara tako i u uzgoju stoke. Na osnovu korišćenja zemljišta u mogućoj proizvodnji grožđa, smokava, aktinidija, šipaka moguć je razvitak prerađivačkih kapaciteta kroz mala i srednja preduzetništva.

„Duvanska stanica“ sa Zavodom za fermentaciju (FEM) i skladištem duvana prestala je sa aktivnošću. Firma je u procesu privatizacije i ne radi. Na području bivše fabrike hidroizolacionih materijala („Timal“ - Ciglana, Donji Gradac), investitor iz Italije realizovao je firmu istog proizvodnog programa kao i „FEAL“ za potrebe svoga tržišta, a sirovine za ovaj kapacitet koristi iz firme „Aluminij“ - Mostar. Bogatstvo boksita u podzemnoj eksploataciji otvara mogućnosti ponovne aktivnosti ovoga proizvodnog sektora.

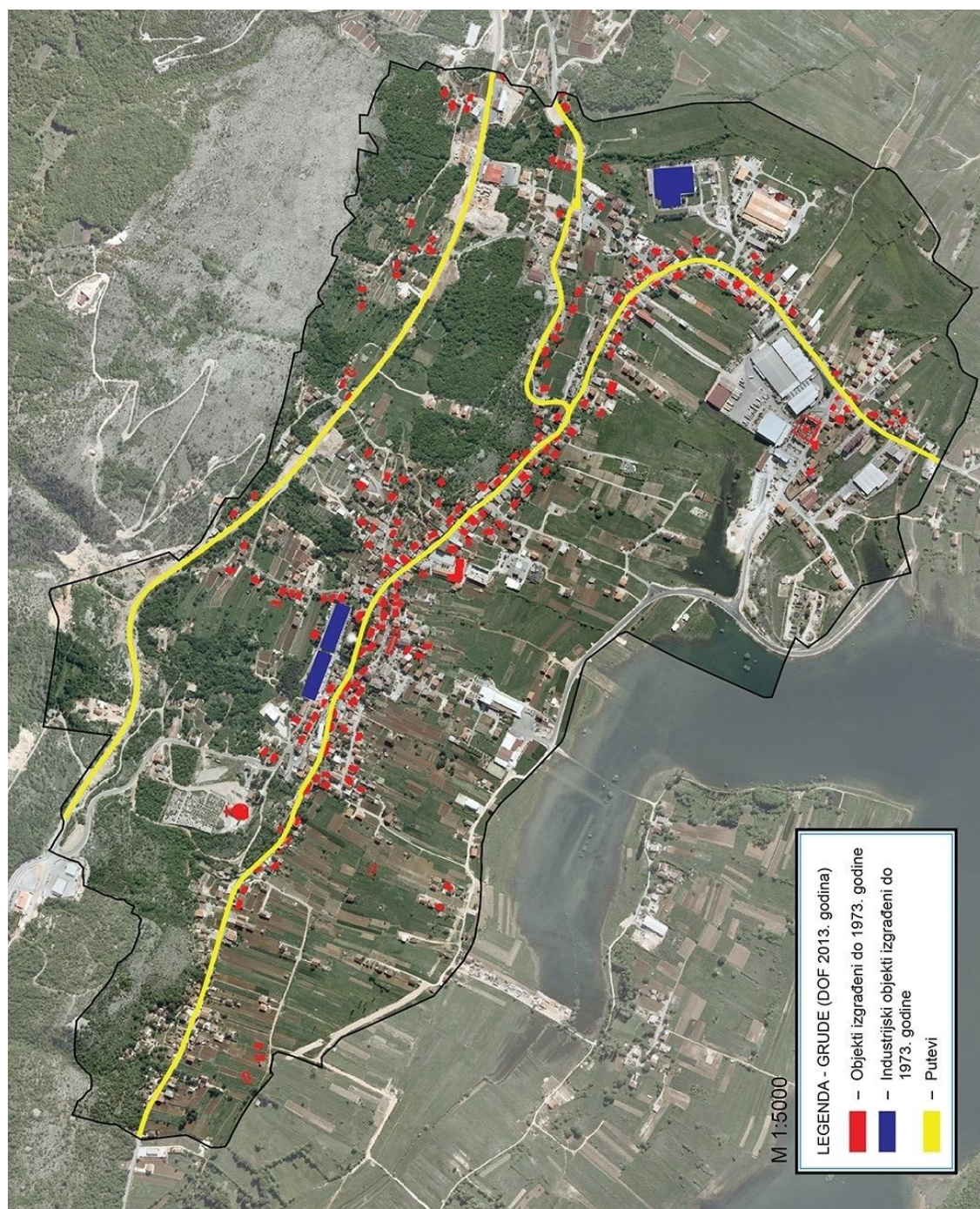
Na području opštine Posušje osnova industrijske aktivnosti je do 1992. godine bila rudarstvo (kamen-boksit) i prerada kamena („Ukras kamen“ - Posušje), fabrika plastičnih cevi („Polivinil“ - Posušje) kako u bivšim društvenim tako i u mikropreduzetničkoj aktivnosti. Ova aktivnost je i dalje u toku. „SOKO“ - fabrika kardanskih vratila za poljoprivredne mašine okončala je svoj proizvodni program i posle rata privatizovana, te radi u manjem obimu. Područje opštine velikim delom pripada visokoj Hercegovini, pa klima i ambijent uzrokuju poljoprivredu i stočarstvo prilagođenu ovim uslovima (voćarstvo, ovčarstvo, ozime žitarice).

Nakon devedesetih godina prošlog veka na području opštine Posušje razvija se privatno preduzetništvo i važno je spomenuti posebno „Weltplast“ – fabriku za proizvodnju pvc cevi (Rastovača), Fabriku za proizvodnju mesa i mesnih prerađevina „Šišović“ (Poklečani), fabriku za proizvodnju stočne hrane „Farmaland“, „Lager“, „Ukras kamen“, „Mobiliju“, te građevinsko preduzeće „Brina“ itd. Na osnovu resursa stočnog fonda u okviru fabrike „Lijanovići“ (Široki Brijeg) je i prerada mleka u paletu mlečnih proizvoda. Na području opštine je u fazi istraživanje karakteristike vetra (Rakitno - Poklečani i obronci planine Vran) koji u budućnosti mogu biti izvor energije za lokalne potrebe ili elektroenergetski potencijal Bosne i Hercegovine. Naime, već sada je prisutna privatna inicijativa gde se za vlastite potrebe instalirala mikrofarma kapaciteta 3x80 kW.

Novoizgrađena komunikacija prema masivu Čvrsnice i jezera Blidinje na lokaciji platoa Blidinje razvija se turističko naselje sa dobrom infrastrukturom za zimske sportove.

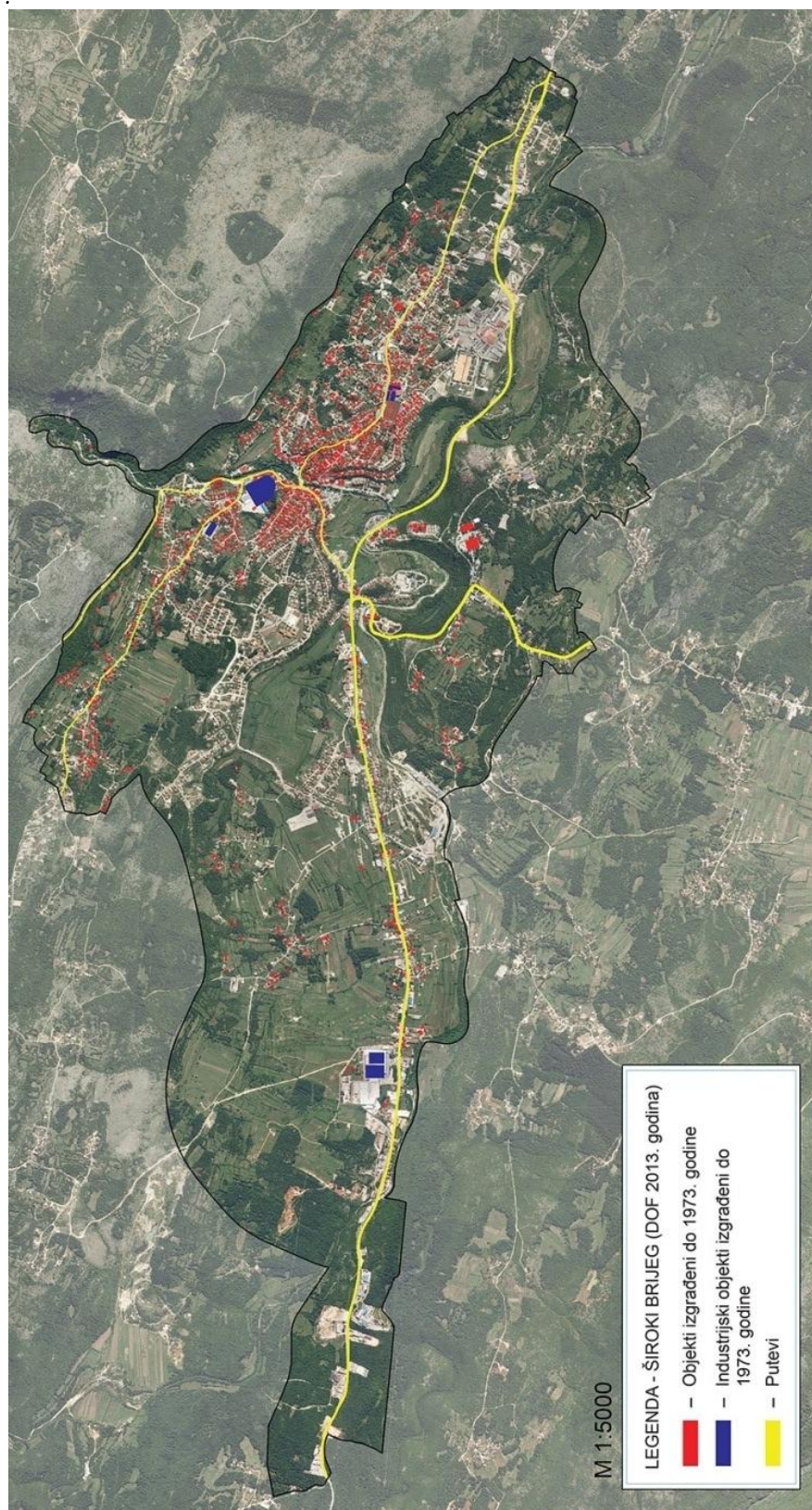
U Ljubuškom se posebno dobro razvila industrija građevinskih betonskih elemenata za šta je zaslužna građevinska „Grupacija Mucić“. Ljubuški je poznat i po svojim vinima Žilavka i Blatina koje se proizvode u „Vinariji Ljubuški“. U Ljubuškom se nalazi i preduzeće „Röfix“ – fabrika za proizvodnju termo i silikatnog maltera, zatim „Eromerc“ – fabrika za proizvodnju nameštaja, „RM“ – Fabrika za proizvodnju betonskih elemenata itd. Ljubuški je i sedište osiguravajuće grupacije „AGRAM“ u čijem se sastavu nalazi desetak osiguravajućih kuća širom Bosne i Hercegovine i susedne države Hrvatske. Od ostalih preduzeća u opštini Ljubuški važno je spomenuti: „Unitrade“, „Mate commerce“, „Gojan“, „MB-Ivanić“, „Kiwi šport“, „Nuić“, „Kerametal“ itd.

Centralna naselja na području Zapadnohercegovačke županije se postepeno šire izgradnjom privatnih kuća i novih industrijskih objekata i srastaju sa njihovim prigradskim naseljima te dobijaju nove karakteristike. Tako centralnom naselju Široki Brijeg naselje Lise postaju deo grada, te delovi naselja Oklaji i Pribinovići (deo naselja Mokrog) većim delom i naselja Trn (karta 22). Prostorno širenje ima centralno naselje Ljubuški prema prigradskim seoskim naseljima Humac, Mostarska vrata i Predgrađe (karta 24). Opštinski centar Grude širi se prema naseljima Dragićina i Ružići (karta 21), te centralno naselje Posušje prostorno se širi prema susednom naselju Rasovača, Čitluk kao i manjem delu naselja Osoje (karta 23). Priložene karte su izrađene preklapanjem dveju karata iz kojih su vidljive promene u sva četiri opštinska centra u Zapadnohercegovačkoj županiji u periodu od premera 1973. godine do orto foto snimka iz 2013. godine (TK25, 1975 i DOF, 2013). Na kartama su označeni izgrađeni privatni i industrijski objekti do 1973. godine, na osnovu čega se može videti prostorni obuhvat centralnih naselja tada i 2013. godine.

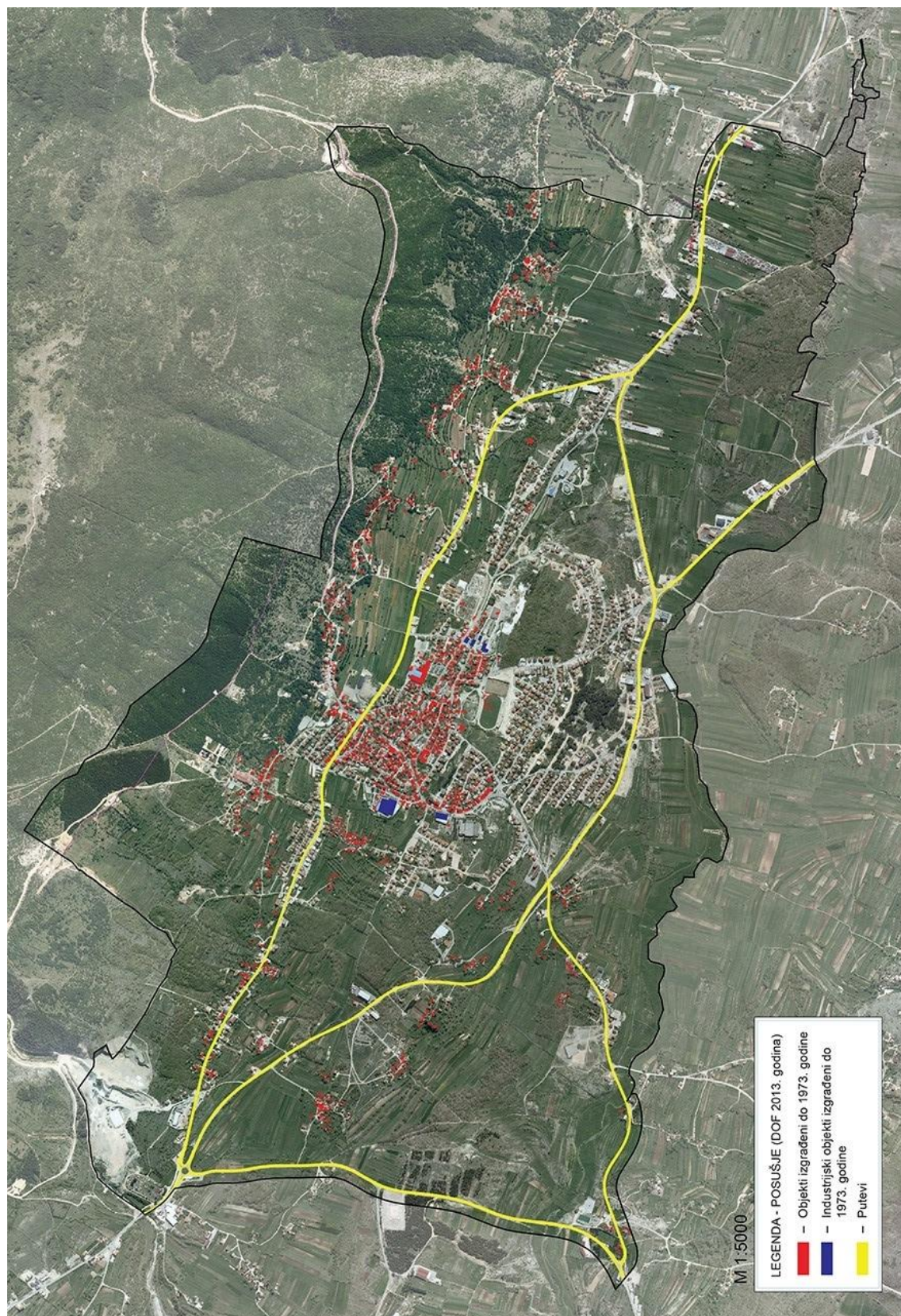

Karta 21. Prostorni obuhvat centralnog naselja Grude, (2013.);

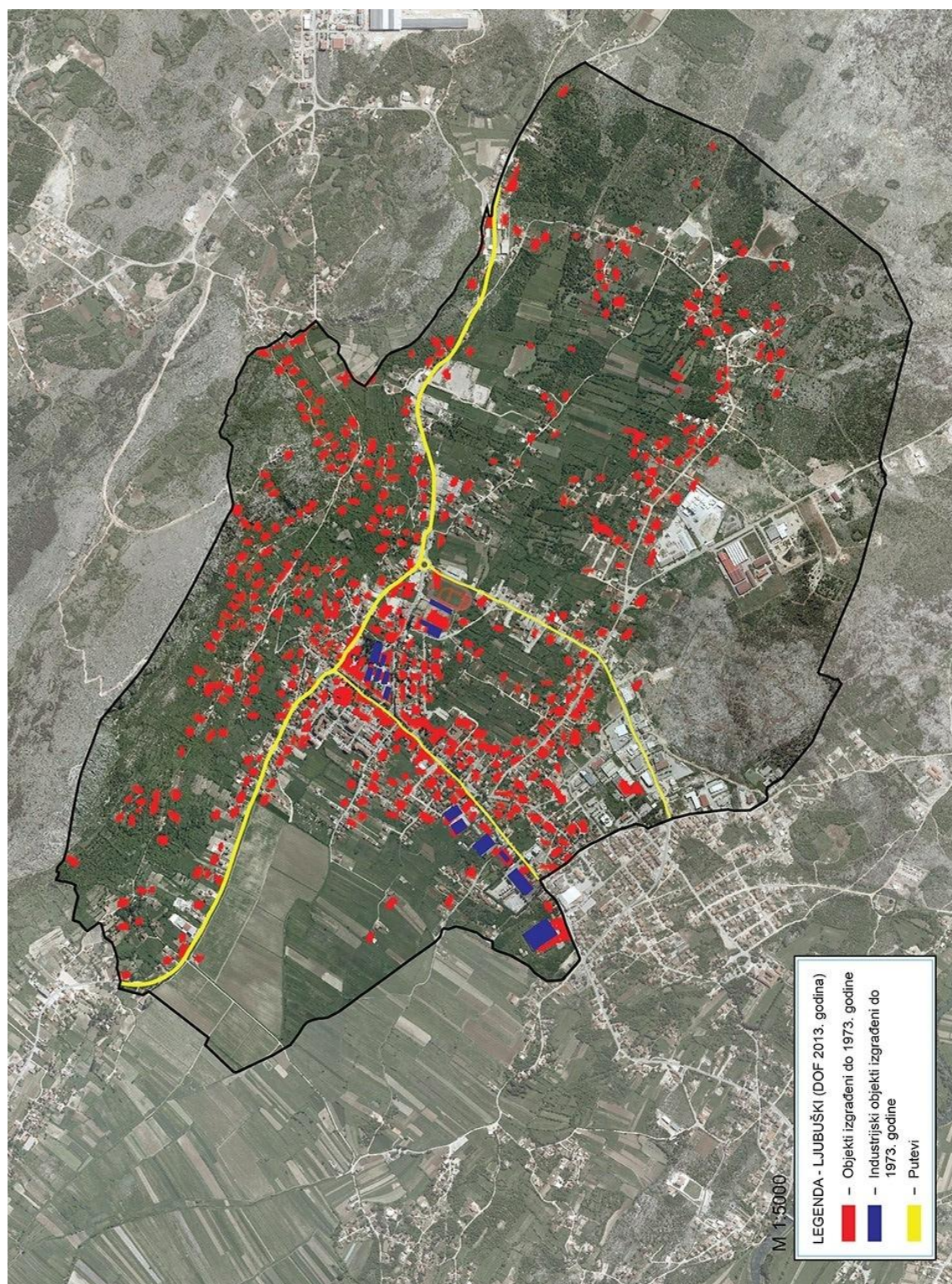
Izvor: Topografska karta 1:25.000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1975., Digitalna ortofoto karta 1:5.000, Federalna geodetska uprava, Sarajevo, 2013

Karta 22. Prostorni obuhvat centralnog naselja Široki Brijeg, 2013; (Izvor: kao i za kartu 21)

Karta 23. Prostorni obuhvat centralnog naselja Posušje, 2013; (Izvor: kao i za kartu 21)

Karta 24. Prostorni obuhvat centralnog naselja Ljubuški, 2013; (Izvor: kao i za kartu 21)

7.4. Raspored centralnih funkcija po naseljima u Zapadnohercegovačkoj županiji

Kako je glavni model prostornog razvitka županije policentričan, četiri središnja naselja: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg moraju zaživjeti kao nosioci prostornog, društvenog i političkog razvitka, ne samo na nivou pripadajućih im naselja, nego i na nivou Županije. Ovakav ravnomeran odnos bez izraženije hijerarhije jedinstvenog županijskog centra prilika je za planiranje na principima ravnomernog održivog razvitka. To za sobom povlači i ravnomernu raspodelu sadržaja na nivou Županije, čiji se razvitak i prostorni razmeštaj tada također treba planirati i usklađivati između sva četiri središta na županijskom nivou, koji zajednički moraju težiti ukupnom razvitku i raspodeli obrazovnih, zdravstvenih, socijalnih i privrednih kapaciteta koji će moći zadovoljiti potrebe stanovništva cele Županije. Trenutna prostorna raspodela političkih delatnosti Vlade Županije (po dva ministarstva u svakome od četiri naselja) dobar je primer kako se i u drugim sferama ljudskog života – kulturi, rekreaciji, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti – može postići ravnomerna raspodela između više usklađenih i dobro povezanih županijskih centara. Široki Brijeg, kao sedište Županije, treba u tom kontekstu posmatrati u relaciji prema Mostaru. Segmenti nekih viših funkcija pravog grada već se u određenoj meri šire i dislociraju iz Mostara prema Širokom Brijegu: Akademija likovnih umetnosti Široki Brijeg u sastavu Univerziteta u Mostaru je dobar primer. Takav postepen trend treba nastaviti i u vidu drugih gradskih sadržaja na područjima zdravstva, socijalne zaštite, kulture, sporta, rekreacije i privrede. Složenije funkcije, poput Univerziteta ili Kliničke bolnice Mostar se nalaze u Mostaru kao regionalnom centru, a korisne su stanovnicima Zapadnohercegovačke županije, kao i stanovništvu šireg područja.

Uključujući centralna naselja na posmatranom području deluje 12 osnovnih škola kojima pripadaju 51 područna škola u naseljima gravitacionog područja, a broj ugašenih škola u svim opštinama se zadnjih decenija povećava što pokazuje nedostatak dece u

brdskim naseljima i starenje stanovništva. Osnovna muzička škola deluje samo u centralnim naseljima Županije.

Srednje škole deluju u opštinskim centrima: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg u kojem se nalazi i Visoka škola - Akademija likovnih umetnosti - odeljak Univerziteta Mostar. Opštinska uprava deluje u navedenim opštinskim centrima, zatim opštinski sud u Širokom Brijegu kome pripada opština Posušje, te opštinski sud u Ljubuškom kome pripada područje grudske opštine.

Ustanove za decu u predškolskom uzrastu kao i jaslice ima svako centralno naselje u Županiji, te ruralna naselja Humac i Mostarska Vrata (opština Ljubuški), Trn i Knešpolje (opština Široki Brijeg) i Poklečani (opština Posušje). Dom zdravlja deluje u gradskim centrima, te područne ambulante u naseljima opštine Grude (Drinovci, Sovići i Tihaljina), Studenci i Vitina (opština Ljubuški), zatim u naseljima Poklečani i Vir (opština Posušje) te naseljima Kočerini i Uzarići (opština Široki Brijeg). Apoteke imaju gradski centri i sekundarni centri opština: Vitina (opština Ljubuški), Kočerini (opština Široki Brijeg) i Poklečani (opština Posušje). Biblioteke poseduju gradski centri u Županiji i ruralno naselje Humac (opština Ljubuški-samostanska biblioteka). Sportske terene poseduju centralna naselja i nekoliko ruralnih naselja: Ružići (Grude), Studenci (Ljubuški), Poklečani (Posušje) te Trn i Pribinovići/Mokro (Široki Brijeg).

Glavnu poštu imaju opštinski centri u Županiji dok područne pošte deluju u ruralnim naseljima opštine Grude - Donji Mamići, Drinovci, Sovići, Ružići i Tihaljina, zatim Klobuk, Radišići, Studenci i Vitina (opština Ljubuški), tri područne pošte u naseljima Broćanac, Poklečani i Vir (opština Posušje). Mesni matični ured pored četiri opštinska centra imaju ruralna naselja Donji Mamići (Grude) i Vitina (Ljubuški). Dom za stare imaju dva centralna opštinska naselja Grude i Ljubuški i ruralno naselje Šipovača (opština Ljubuški). Hotelski smeštaj imaju tri centralna naselja u Županiji (Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg), a hotel u Grudama je zatvoren i čeka privatizaciju. Restorane imaju centralna i veća ruralna naselja po svim opštinama u Županiji, međutim, nejednako su raspoređeni (Humac, Mostarska vrata, Vitina, Ružići, Poklečani, Vir, Knešpolje, Trn,

Uzarići). Izuzev centralnih naselja u kojima ima više gostionica, 90% ruralnih naselja ima gostionicu, što je mesto okupljanja meštana i za putnike namernike.

Prema podacima beleže se zanatske radnje u Zapadnohercegovačkoj županiji (ruralna naselja i gradski centri) i više od 50% naselja, koji su izvor prihoda mnogim domaćinstvima u vremenu velike nezaposlenosti. Osnovne trgovine su zastupljene u naseljima uz saobraćajnice te u centralnim naseljima, dok udaljenija sela u brdskim i planinskim područjima Županije nemaju trgovine (Bare, Jabuka, Puteševica, Drinovačko Brdo, Kašće, Dole, Greda, Bijača, Sutina, Tribistovo, Podbila, Zavelim, Crne Lokve, Gornji Crnač, Gornji Gradac, Grabova Draga) (tabela 58). Zbog pada broja stanovnika ispod kritičnog nivoa, različite usluge, trgovine i škole postaju neisplativi i prestaju sa radom, ipak su potrebne malobrojnom stanovništvu u navedenim područjima. Uglavnom, centralne funkcije u urbanim područjima zadovoljavaju stanovništvo Zapadnohercegovačke županije.

Tabela 58. Raspored centralnih funkcija u naseljima Zapadnohercegovačke županije, 2013.

Opština	Grude		Ljubuški		Posušje		Široki Brijeg	
Broj naselja	13		35		18		35	
Područna škola	6	46,2%	17	48,6%	6	33,3%	21	60,0%
Osmogodišnja škola	4	30,8%	3	8,6%	4	22,2%	4	11,4%
Centralna škola	1	7,7%	1	2,9%	1	5,6%	1	2,9%
Srednja škola	1	7,7%	1	2,9%	2	11,1%	1	2,9%
Visoka škola	0	0,0%	3	8,6%	0	0,0%	1	2,9%
Muzička osnovna škola	1	7,7%	1	2,9%	0	0,0%	1	2,9%
Dečji vrtić	2	15,4%	2	5,7%	2	11,1%	3	8,6%
Dom zdravlja	1	7,7%	1	2,9%	1	5,6%	1	2,9%
Ambulanta	3	23,1%	2	5,7%	2	11,1%	2	5,7%
Apoteka	1	7,7%	1	2,9%	2	11,1%	3	8,6%

Opština	Grude		Ljubuški		Posušje		Široki Brijeg	
Broj naselja	13		35		18		35	
Veterinarska stanica	1	7,7%	1	2,9%	2	11,1%	1	2,9%
Opštinska uprava	1	7,7%	1	2,9%	1	5,6%	1	2,9%
Opštinski sud	0	0,0%	1	2,9%	0	0,0%	1	2,9%
Opštinski tužilac	0	0,0%	1	2,9%	0	0,0%	1	2,9%
Mes. (Mat.) ured	2	15,4%	1	2,9%	3	16,7%	2	5,7%
Glavna pošta	1	7,7%	1	2,9%	1	5,6%	1	2,9%
Područna pošta	5	38,5%	3	8,6%	3	16,7%	3	8,6%
Sportski tereni	2	15,4%	1	2,9%	1	5,6%	1	2,9%
Sportska dvorana	1	7,7%	1	2,9%	2	11,1%	1	2,9%
Hotel	1	7,7%	2	5,7%	1	5,6%	2	5,7%
Restoran	2	15,4%	7	20,0%	1	5,6%	5	14,3%
Gostionica	6	46,2%	13	37,1%	7	38,9%	24	68,6%
Bioskop/kino	1	7,7%	1	2,9%	1	5,6%	1	2,9%
Osnovna trgovina	5	38,5%	22	62,9%	9	50,0%	23	65,7%
Dečje jaslice	1	7,7%	1	2,9%	1	5,6%	1	2,9%
Biblioteka	1	7,7%	1	2,9%	2	11,1%	1	2,9%
Dom za stare	1	7,7%	1	2,9%	0	0,0%	0	0,0%
Zanatske radnje	8	61,5%	24	68,6%	11	61,1%	21	60,0%

Lična anketa; (Autor rada, 2013)

8. POPULACIONI I URBANO-RURALNI RAZVITAK ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE I NJEGOVE PERSPEKTIVE

Demografske promene često su uzrok brojnih društvenih, političkih ili ekonomskih problema s kojima se savremeni svet suočava (Weeks, 1999). Problemi demografskog razvitka pojedinih zemalja sveta privlače sve veću pažnju naučnika raznih profila, političkih krugova i javnosti uopšte, posebno iz razloga što je demografski razvitak deo ukupnoga razvitka određenog prostora; dakle demografski, ekonomski, socijalni, politički, tehnološki i ekološki činioci međusobno čine skup uslova, uzroka i posledica jedinstvenog procesa društvenog razvitka. Poznavanje demografskih zakonitosti i savremenih kretanja te predviđanje budućih trendova temelj su postizanja skladnog odnosa između stanovništva, resursa i razvitka. Razvitak i modernizacija društva utiču na menjanje kvantitativnih (broj stanovnika) i kvalitativnih (stepen obrazovanja, stečena iskustva i znanja, preduzetnost, psiho-fizičko stanje i slično) obeležja stanovništva, odnosno na ljudske resurse, koji uz prirodne resurse čine temelj ekonomskog napretka. Međutim, kao što promene u razvitku stanovništva i njegovim obeležjima mogu pozitivno ili negativno uticati na celokupan društveno-ekonomski razvitak, tako i društveno-ekonomski razvitak povratno deluje na razvitak stanovništva bilo da ga podstiče ili usporava. Može se zaključiti da između demografskog i ekonomskog razvitka postoji snažna uzročno posledična veza. Stanovništvo je izvor radne snage na kojoj se temelji ukupan proces proizvodnje dobara i usluga, ali je isto tako stanovništvo i potrošač proizvedenih dobara i usluga.

Jedan od najznačajnijih faktora koji ograničava ukupan društveno-ekonomski razvitak određenog prostora jest depopulacija. Naime, to je proces s kojim se Bosna i Hercegovina pa i Zapadnohercegovačka županija suočava već decenijama, a posebno je izražen u ruralnim krajevima što uzrokuje izrazitu deruralizaciju.

Deruralizacija je problem s kojim se suočavaju brojne zemlje sveta. Tokom tridesetih godina 20. veka kriza u poljoprivredi uzrokovala je još veće iseljavanje

stanovništva iz ruralnih krajeva. Paradoksalno, promena izvora prihoda i prostorni prerasmeštaj stanovništva posebno je došao do izražaja zbog veće produktivnosti koja je bila neophodna nakon Drugoga svetskog rata, da bi se nadoknadili poljoprivredni manjkovi. Iseljavanje stanovništva iz ruralnih krajeva u potrazi za zaposlenjem u industriji i uslužnom sektoru ozbiljno je ugrozila opstanak manjih zajednica. Kada broj stanovnika padne ispod kritičnog nivoa, različite usluge, trgovine, saobraćaj i škole postaju ekonomski neisplativi. Sastav stanovništva menja se usporedo s iseljavanjem radne snage koja nalazi malo svetlih tačaka u bavljenju poljoprivredom te ih u ruralnim sredinama zamenjuju dnevni migranti, vikendaši ili penzionisani bračni parovi (Coleman, Salt, 1992).

U urbanim sredinama koje su perspektivnije u društvenom i ekonomskom smislu dolazi do drugačijih problema. Povećanim populacijskim rastom dolazi do prenaseljenosti te pojačanih pritisaka na prirodne resurse, što može negativno uticati na kvalitet životne sredine i na kvalitet života u tim sredinama. U takvim slučajevima moguća je revitalizacija pojedinih ruralnih područja u vidu decentralizacije.

Tokom poslednjih tri do četiri decenije istraživanja i politike vezane uz životni standard više se ne odnose isključivo na ekonomska, već i na socioekonomska i druga obeležja. Ova promena fokusa istraživanja može se objasniti dvama međusobno povezanim uzrocima:

1. nakon što se dosegne određeni stepen ekonomskog razvitka i nakon što prihodi stanovništva dosegnu "zadovoljavajući" nivo, povećava se važnost drugih parametara poput kvaliteta životne sredine, mogućnosti potpunog razvijanja posebnosti pojedinca, ličnih i javnih usluga koje je moguće doseći itd.;
2. uočeno je da ekonomski razlozi nisu jedini činioci koji utiču na ljudsko ponašanje. Poslednjih 15-20 godina primećuje se povećanje broja lica koje se preseljavaju u ruralna područja, iako se ta područja smatraju manje razvijenima u ekonomskom smislu (Andreoli, et al. 2001).

U opštinama Zapadnohercegovačke županije (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) beleži se povećanje broja naselja u kojima je vidljiva depopulacija - naselja u brdskim i brdsko-planinskim područjima.

Na području **opštine Grude** većina naselja imaju negativan trend kretanja stanovništva u periodu od 1971-1991. godine, sem novonastalih naselja Drinovačko Brdo i Jabuka koja se statistički pojavljuju 1991. godine, a najveći pad ima izrazito brdsko naselje Puteševica (59,64%). Jedino centralno naselje Grude u navedenom periodu beleži stalni populacioni rast (26,38%). Prema proceni iz 2011. godine demografski rast beleže naselja: Gorica (pogranično naselje s Republikom Hrvatskom), gradsko naselje Grude i prigradsko naselje Ružići, a ostala naselja na području grudske opštine imaju pad stanovništva. Navedeni podaci ukazuju da se proces depopulacije nastavlja u većini seoskih naselja, a posebno treba naglasiti da nekada bogata poljoprivredna sela u grudskoj opštini (Donji Mamići, Drinovci, Ružići, Sovići i Tihaljina) beleže znatniji pad stanovništva od 70-ih godina, i pad se nastavlja do 2011. godine (tabela 59).

Tabela 59. Rast i pad broja stanovnika opštine Grude po naseljima u periodima 1971-1991. i 1991-2011. godine

Naselje	1971.	1991.	2011.	Razlika (u %)	Razlika (u %)
				1971-1991.	1991-2011.
Blaževići	267	209	169	-21,72	-19,14
Borajna	372	295	245	-20,70	-16,95
Donji Mamići	2371	1696	1412	-28,47	-16,75
Dragićina	705	695	647	-1,42	-6,91
Drinovačko Brdo	/	362	315	-	-12,98
Drinovci	3516	2440	2298	-30,60	-5,82
Gorica	998	795	879	-20,34	10,57
Grude	2847	3598	3893	26,38	8,20
Jabuka	/	70	54	-	-22,86
Puteševica	332	134	88	-59,64	-34,33
Ružići	2194	1550	1708	-29,35	10,19

Naselje	1971.	1991.	2011.	Razlika (u %)	Razlika (u %)
				1971-1991.	1991-2011.
Sovići	3209	2664	2580	-16,98	-3,15
Tihaljina	2392	1850	1352	-22,66	-26,92
OPŠTINA	19203	16358	15640	-14,82	-4,39
Broj naselja sa padom broja stanovnika				10	10
Broj naselja sa rastom broja stanovnika				3	3

Izvor: Tabela 20.

O kretanju stanovništva na području **opštine Ljubuški** može se zaključiti da je u periodu 1971-1991. godine pad stanovništva imalo 22 naselja (63%). S najvećim padom je periferno brdsko naselje Bijača (56,97%). Istovremeno rast stanovnika beleži 13 naselja (Crveni Grm, Gradska, Humac, Lisice, Ljubuški, Orahovlje, Otok, Predgrađe, Radišići, Teskera, Vašarovići, Veljaci i Vitina). Najveći rast beleži centralno naselje Ljubuški (49,71%), zbog većeg broja radnih mesta i intenzivnijeg razvitka industrije u navedenom periodu. U periodu 1991-2011. godine nastavlja se dalji pad stanovništva u još 6 ruralnih naselja ljubuške opštine, a najveći pad beleži brdsko naselje Gradska (85,28%) usled ratnih događanja (100% bošnjačko stanovništvo). U tom periodu populacioni rast beleži svega 7 naselja (Hrašljani, Humac, Lisice, Mostarska Vrata, Predgrađe, Teskera i Zvirici), a najveći rast imaju naselja Mostarska Vrata (36,75%, u kojem se razvijaju industrijski pogoni), te prigradsko naselje Humac (33,78%), što je posledica doseljavanja stanovništva iz brdskih krajeva iste opštine (tabela 60).

Tabela 60. Rast i pad broja stanovnika opštine Ljubuški po naseljima u periodima 1971-1991. i 1991-2011. godine

Naselje	1971.	1991.	2011.	Razlika	Razlika
				1971-1991.	1991-2011.
				(u %)	(u %)
Bijača	244	105	78	-56,97	-25,71
Cerno	428	403	377	-5,84	-6,45
Crnopod	303	222	171	-26,73	-22,97
Crveni Grm	987	1081	835	9,52	-22,76
Dole	348	271	129	-22,13	-52,40
Grab	1415	1344	1012	-5,02	-24,70
Grabovnik	519	396	225	-23,70	-43,18
Gradska	304	326	48	7,24	-85,28
Greda	192	113	63	-41,15	-44,25
Grljevići	624	475	388	-23,88	-18,32
Hardomilje	764	730	628	-4,45	-13,97
Hrašljani	593	481	579	-18,89	20,37
Humac	1182	1572	2103	32,99	33,78
Kašće	148	81	38	-45,27	-53,09
Klobuk	1982	1579	1175	-20,33	-25,59
Lipno	719	536	362	-25,45	-32,46
Lisice	554	567	581	2,35	2,47
Ljubuški	2804	4198	3771	49,71	-10,17
Miletina	456	427	410	-6,36	-3,98
Mostarska Vrata	518	381	521	-26,45	36,75
Orahovlje	189	207	179	9,52	-13,53
Otok	543	549	506	1,10	-7,83
Predgrađe	514	641	746	24,71	16,38
Proboj	808	769	615	-4,83	-20,03
Prolog	753	726	598	-3,59	-17,63
Radišići	2383	2502	2110	4,99	-15,67
Stubica	354	299	262	-15,54	-12,37
Studenci	1237	1190	1122	-3,80	-5,71
Šipovača	759	623	445	-17,92	-28,57
Teskera	247	285	351	15,38	23,16

Naselje	1971.	1991.	2011.	Razlika	Razlika
				1971-1991.	1991-2011.
				(u %)	(u %)
Vašarovići	957	970	746	1,36	-23,09
Veljaci	1211	1218	1022	0,58	-16,09
Vitina	2127	2154	1748	1,27	-18,85
Vojnići	654	644	412	-1,53	-36,02
Zvirići	449	275	289	-38,75	5,09
OPŠTINA Ljubuški	28269	28340	24645	0,25	-13,04
Broj naselja sa padom broja stanovnika				22	28
Broj naselja sa rastom broja stanovnika				13	7

Izvor: Tabela 20.

Prema popisima od 1971-1991. godine **opština Posušje** beleži rast ukupnog stanovništva. Centralno opštinsko naselje Posušje beleži nagli rast stanovnika od 1971. do 1991. godine (140,2%), te prigradsko naselje Rastovača (23,6%), dok 15 seoskih naselja imaju pad u istom periodu s najvećim padom u perifernom, brdskoplaninskom naselju Podbila (68,06%). Međutim, u periodu 1991. do 2011. godine na području opštine pad stanovnika beleži 14 naselja (82%), a povećanje broja lica pokazuju četiri naselja: Čitluk, Poklečani, Rastovača i Posušje (najveći demografski rast beleži centralno naselje Posušje - 48,91%). Navedeni podaci ukazuju da većina brdskih i brdskoplaninskih naselja posuške opštine beleži stalni populacini pad u periodu od 1971. do procene 2011. godine, s naglaskom da dva planinska naselja beleže izumiranje (Bare i Vučipolje) (tabela 61).

Tabela 61. Rast i pad broja stanovnika opštine Posušje po naseljima u periodima 1971-1991. i 1991-2011. godine

Naselje	1971.	1991.	2011.	Razlika	
				1971-1991. (u %)	1991-2011. (u %)
Bare	/	1	/	/	-100,00
Batin	806	629	624	-21,96	-0,79
Broćanac	1229	1147	976	-6,67	-14,91
Čitluk	978	944	998	-3,48	5,72
Gradac	1037	850	724	-18,03	-14,82
Osoje	667	634	587	-4,95	-7,41
Podbila	504	161	94	-68,06	-41,61
Poklečani	1060	808	898	-23,77	11,14
Posušje	1629	3913	5827	140,21	48,91
Rastovača	1162	1436	1450	23,58	0,97
Sutina	1558	1325	653	-14,96	-50,72
Tribistovo	454	273	147	-39,87	-46,15
Vinjani	1177	1159	1157	-1,53	-0,17
Vir	1872	1675	1495	-10,52	-10,75
Vrpolje	959	827	715	-13,76	-13,54
Vučipolje	146	50	/	-65,75	-100,00
Zagorje	1112	993	635	-10,70	-36,05
Zavelim	532	309	91	-41,92	-70,55
OPŠTINA Posušje	16882	17134	17071	1,49	-0,37
Broj naselja sa padom broja stanovnika				15	14
Broj naselja sa rastom broja stanovnika				3	4

Izvor: Tabela 20.

Opština Široki Brijeg je prema popisima od 1971-1991. godine beležila rast stanovništva u 10 naselja, dok je u 25 naselja evidentiran pad. Naselja s demografskim rastom su: Dobrič, Doci, Knešpolje, Lise, Oklaji, Podvranić, Potkraj, Rujan, Široki Brijeg (gradsko naselje) i Trn, najveći rast beleži centralno naselje Široki Brijeg (121,01%). Prema proceni iz 2011. godine od ukupno 34 naselja, broj naselja s padom stanovništva se povećava, te samo 8 naselja beleži rast broja stanovnika (Čerigaj, Doci, Donji Gradac,

Duboko Mokro, Jare, grad Široki Brijeg, Oklaji i Trn). Znatniji rast stanovništva u oba navedena perioda evidentan je kod gradskog naselja Lištica/Široki Brijeg, s manjim rastom u periodu 1991-2011. godine (36%), šta ukazuje na veću imigraciju u prigradska naselja koja istovremeno beleže povećani broj stanovnika u oba posmatrana perioda (Knešpolje, Lise, Oklaji i Trn). Navedeni podaci ukazuju da je proces depopulacije evidentan u većini seoskih naselja širokobriješke opštine od popisa 1971. do procene 2011. godine (tabela 62).

Tabela 62. Rast i pad broja stanovnika opštine Široki Brijeg po naseljima u periodima 1971-1991. i 1991-2011. godine

Naselje	1971.	1991.	2011.	Razlika	Razlika
				1971-1991. (u %)	1991-2011. (u%)
Biograci	793	741	696	-6,56	-6,07
Buhovo	793	518	380	-34,68	-26,64
Crne Lokve	758	357	112	-52,9	-68,63
Čerigaj	470	401	440	-14,68	9,73
Dobrič	540	667	529	23,52	-20,69
Dobrkovići	635	429	427	-32,44	-0,47
Docci	/	187	245	-	31,02
Donja Britvica	353	292	143	-17,28	-51,03
Donji Crnač	1081	804	469	-25,62	-41,67
Donji Gradac	845	797	962	-5,68	20,70
Duboko Mokro	713	639	1507	-10,38	135,84
Dužice	815	586	581	-28,10	-0,85
Gornja Britvica	389	238	38	-38,82	-84,03
Gornji Crnač	803	473	200	-41,10	-57,72
Gornji Gradac	494	339	21	-31,38	-93,81
Gornji Mamići	620	543	441	-12,42	-18,78
Grabova Draga	334	101	16	-69,76	-84,16
Izbično	440	315	290	-28,41	-7,94
Jare	1348	1040	1004	-22,85	-3,46
Knešpolje	951	1110	1236	16,72	11,35
Kočerin	2536	1143	1101	-54,93	-3,67
Lise	670	1406	1037	109,85	-26,24

Naselje	1971.	1991.	2011.	Razlika	Razlika
				1971-1991. (u %)	1991-2011. (u%)
Lištica (Š.Brijeg)	2280	5039	6886	121,01	36,65
Ljubotići	1390	966	715	-30,50	-25,98
Ljuti Dolac	1704	1496	1326	-12,21	-11,36
Oklaji	393	547	869	39,19	58,87
Podvranić	/	182	137	-	-24,73
Potkraj	/	535	379	-	-29,16
Pribinovići	713	641	-	-10,10	-100,00
Privalj	411	369	232	-10,22	-37,13
Rasno	1062	779	588	-26,65	-24,52
Rujan	/	223	106	100,00	-52,47
Trn	751	1274	2128	69,64	67,03
Turčinovići	791	691	607	-12,64	-12,16
Uzarići	1406	1292	1289	-8,11	-0,23
OPŠTINA Široki Brijeg	27282	27160	27137	-0,45	-0,08
Broj naselja sa padom broja stanovnika				25	26
Broj naselja sa rastom broja stanovnika				10	8

Izvor: Tabela 20.

Broj naselja na području Zapadnohercegovačke županije u posmatranom periodu raste i pada prema administrativno-teritorijalnim podjelama i popisnim metodologijama. U analizi se uzima pedesetogodišnji period od 1961. do 2011. godine. Prema popisima iz 1961, 1971. i 1981. godine u sastav Županije ulaze 94 naselja, a sledećim popisom iz 1991. godine dolazi do nove administrativne podele naselja čiji se broj povećava za 7 naselja, kada se u sastavu Županije beleži 101 naselje (povećava se broj naselja na području opštine Široki Brijeg za četiri naselja i opštine Grude tri naselja više). No, prema popisu iz 2011. godine se beleži manje jedno naselje u sastavu opštine Široki Brijeg, tako ukupan broj naselja na području Županije iznosi 100 naselja.

U posmatranom periodu najveće promene broja naselja beleži područje opštine Široki Brijeg sa 31 naselje (1961, 1971. i 1981. godine) na 35 naselja 1991. godine (nova naselja su Doci, Potkraj, Podvranić i Rujan). Zatim prema proceni 2011. godine novom administrativnom podelom naselja u sastavu opštine Široki Brijeg se nalaze 34 naselja

(naselje Mokro umesto Duboko Mokro i Pribinovići). Takođe, promenu broja naselja u svom sastavu beleži opština Grude. Od 1948. do godine 1981. godine ima 11 naselja, na sledećim popisom 1991. godine dolazi do nove administrativne podele, s dva naselja više (Drinovačko Brdo i Jabuka) te opština beleži 13 naselja i zadržava isti broj do 2011. godine. Opština Posušje u svom sastavu broji 17 naselja do 1981. godine, a sledećim popisom iz 1991. godine u sastav opštine ulazi jedno novo naselje (Bare) kada beleži 18 naselja, dok je naselje Konjsko stalno bez stanovnika u svim popisima, te je izuzeto iz analize ukupnog broja naselja u tabelama (statistički se vodi u broju naselja). U posmatranom periodu izuzetak čini područje opštine Ljubuški gde nije dolazilo do novih administrativnih podela u posmatranom periodu. U svom sastavu stalno broji 35 naselja. Zbog različitih metodoloških pristupa i administrativnih podela na području Zapadnohercegovačke županije, za analizu se uzelo 100 naselja (zadnja statistička podela naselja 2011. godine, i ostaje do 2013. godine) radi lakše obrade i razumevanja (prethodno objašnjeno) što neće značajnije uticati na konačnu analizu i zaključak kao i potvrdu hipoteza (tabela 63).

Tabela 63. Broj naselja po opštinama u Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1948. do 2013. godine

Opština	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2011.	2013.
Grude	11	11	11	11	11	13	13	13
Ljubuški	35	35	35	35	35	35	35	35
Posušje	17	17	17	17	17	18	18	18
Široki Brijeg	32	33	31	31	31	35	34	34
ZH županija	95	96	94	94	94	101	100	100

Izvor: Tabela 20.

Na nivou Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1971-1991. godine pad broja stanovnika beleži 72 naselja (71,2%), dok se rast beleži kod 29 naselja (28,8%)⁷⁰.

⁷⁰ Broj naselja se menja u referentnom periodu od 1971. godine (94 naselja) do 1991. godine (101 naselje), dolazi do novih statističkih podela naselja i računa se zadnjim brojem (u %).

Zatim, u periodu 1991-2011. pad stanovnika beleži 79 naselja (79,7%), dok samo 22 naselja (20,3%)⁷¹ beleži rast broja stanovnika (tabela 64).

Tabela 64. Broj naselja sa rastom i padom broja stanovnika po opštinama u Zapadnohercegovačkoj županiji u periodu od 1948. do 2013. godine

	Broj naselja sa padom/rastom			
	Period 1971-1991.		Period 1991-2011.	
Opština	Pad	Rast	Pad	Rast
Grude	10	3	10	3
Ljubuški	22	13	28	7
Posušje	15	3	14	4
Široki Brijeg	25	10	27	8
ZH županija	72	29	79	22

Izvor: Tabela: 59, 60, 61 i 62.

Uprkos prisutnim procesima deagrarizacije i deruralizacije u brdima, agrarna proizvodnja se u određenoj meri uspevala održati sve do rata 90-ih godina 20. veka. U razvojnoj politici tadašnje države očiti su bili propusti vezani uz zanemarivanje razvitka ruralnih područja što je, uz intenzivnija ulaganja u razvitak urbanih centara, dodatno postaklo stvaranje odnosa centar – periferija. U Zapadnohercegovačkoj županiji su najintenzivniji privredni i populacioni rast u posleratnom periodu beležila centralna naselja. Ruralni, posebno brdski prostori, beleže konstantnu društveno-ekonomsku regresiju.

Ekonomska revitalizacija depopulacionih područja za cilj ima da utiče na zaustavljanje daljnje depopulacije pa čak i na repopulaciju pojedinih područja. Međutim, taj cilj još uvek nije moguće u potpunosti ostvariti. S druge strane, teško je i očekivati da se u tako kratkom periodu kompenzuju negativni učinci višedecenijskog zanemarivanja razvitka ekonomski i demografski ugroženih područja.

⁷¹ Novnom administrativnom podelom naselja dolazi do promene broja od 1991. godine (101 naselje) do 2011. godine (100 naselja), računa se sa zadnjim brojem (u %).

Prisutna značajna polarizacija stanovništva i privrednih delatnosti, koja je uticala na izdvajanje urbanih centara, te na stvaranje periferije koja obuhvata brdska i planinska područja. Vidljivi su pozitivni učinci migracije na populacioni rast u centralnim i njima susednim naseljima. S druge strane, svi negativni učinci polarizovanog razvitka koji su postaknuli intenzivnu deruralizaciju uzrokovali su intenzivnu depopulaciju brdskog i planinskog područja Županije. Osim ratnih zbivanja, koja su imala uticaj na depopulaciju ovog područja, i ekonomska tranzicija je bila značajan faktor depopulacije.

Privredna i demografska regresija najveći su intenzitet doživele tokom 80-ih i nakon rata 90-ih godina prošlog veka, dok je Županija tradicionalno emigracijsko područje čija je ukupna depopulacija započela već sredinom 20. veka, kao posledica oskudnih prirodnih resursa te nepostojanja kvalitetne razvojne strategije i bezvoljnosti države da spreči društveno-ekonomsku eroziju toga područja. Brdskoj izolovanosti dodatno su doprinele i neadekvatne saobraćajne veze koje su onemogućavale dnevno kretanje stanovništva.

Centralizacija te preseljavanje stanovništva iz ruralnih područja u urbana (posebno u gradska i prigradska naselja) takođe su karakteristični za područje Županije, kao i za druga područja na prostoru Bosne i Hercegovine. U strateškim razvojnim dokumentima Zapadnohercegovačke županije (na primer u Prostornom planu Zapadnohercegovačke županije) jasno se ističe perspektiva koncentrisanja stanovništva te postupnog izumiranja manjih naselja u kojima ne postoje održivi ekonomski temelji za njihov opstanak i razvitak (Glamuzina et al, 2009). U skladu s time, naglasak treba staviti na razvitak uravnotežene policentrične mreže naselja. Ovakvu strategiju moguće je ostvariti jačanjem postojećih opštinskih centara koji bi potom mogli stvoriti vlastita snažnija gravitacijska područja te na taj način doprineti usporavanju koncentracije stanovništva u prigradskim naseljima.

Potrebno je destimulisati intenzivno doseljavanje u centralna naselja na način da se postiče suburbanizacija i preraspodela stanovništva unutar Županije. Osnovni uzrok slabog procesa suburbanizacije te iznimno niskog stepena decentralizacije je nepostojanje odgovarajuće infrastrukture i nedovoljna razvijenost lokalnih saobraćajnica koje bi

omogućilo dnevno kretanje stanovnika. Dugoročni razvitak mreže naselja u Županiji trebao bi se bazirati kroz razvitak sekundarnih centara, koji bi mogli preuzeti deo centralnih funkcija.

Dugo se vremena smatralo da su mali gradovi važni za ruralni razvitak i društva širom Evrope. Međutim, s vremenom su se njihove funkcije izmjenile. Na taj način, gradovi mogli bi postati žarišta razvitka u područjima kojima je potrebna regeneracija te servisni centri za okolno područje koji će istaknuti potencijal čitavog područja kao privlačnog mesta za život, rad i razonodu. Prema Prostornom planu Zapadnohercegovačke županije (2013), osim centralnih naselja, sistem trebali bi sačinjavati sekundarni centri u opštinama, kao i tercijarni centri.

Ravnomerni demografski i ekonomski razvitak svih delova Zapadnohercegovačke županije strateški je cilj održivog razvitka čitave regije. Da bi se postigao ujednačen razvitak potrebno je osigurati optimalno korištenje prirodnih i ljudskih resursa te razvojnih potencijala, voditi računa o nosivosti prostora i sprečavati prekomernu eksploataciju i pritisak na određene delove Županije te očuvati predeonu i biološku raznolikost. Naime, zbog depopulacije s jedne strane i prekomerne eksploatacije resursa s druge dolazi do iščezavanja ili narušavanja izvornih vrednosti koje čine važan element kulturne baštine, tradicije i identiteta pojedinih delova Županije.

Kada se govori o održivom i skladnom razvitku određenog prostora svakako treba voditi računa o činjenici da svako područje unutar nekog prostora ima svoje prirodne i društvene specifičnosti koje treba uzeti u obzir pri izradi razvojne strategije. Osim određenih specifičnosti, u obzir treba uzeti i trenutno stanje, a osim nedostataka potrebno je istaknuti i komparativne prednosti. Iz analiza demografskog i ekonomskog razvitka Županije koje su obrađene u prethodnim poglavljima svakako je jasno vidljivo da dosadašnji društveno-ekonomski razvitak pojedinih delova Županije nije bio ujednačen te da se svaki deo ističe specifičnim prednostima i nedostacima. Stoga, cilj razvojne strategije svakako je na sprovođenju mera koje će uticati na postojeće nedostatke i tako doprineti ujednačenom razvitku Županije koliko god je to moguće postići.

Kao osnovne prepreke u postizanju ujednačenog razvoja Županije ističu se: 1) urbani centri društveno-ekonomskog razvitka; 2) neujednačen društveno-ekonomski razvoj kojeg karakteriše koncentracija stanovništva i privrednih delatnosti u urbanom području te zaostajanje brdskog dela; 3) nepovoljni demografski trendovi među kojima se ističu depopulacija brdskih naselja uzrokovana prirodnim priraštajem i migracijskim saldonom te daljnje narušavanje starosne strukture stanovništva u kojem sve više dominiraju starije grupe; 4) nepovoljna obrazovna struktura stanovništva u depopulacionim delovima Županije; 5) slabo razvijena komunalna, saobraćajna i društvena infrastruktura u velikom delu Županije koja deluje destimulirajuće na cirkulaciju stanovništva te podstiče trajnu emigraciju. Jedan od osnovnih preduslova postizanja uravnoteženog razvitka jeste utvrđivanje razvojnih celina te mreže razvojnih žarišta koja bi trebala biti nosioci razvitka svake od celina.

Vlada Zapadnohercegovačke županije i Ministarstvo privrede, rada i preduzetništva pokrenuli su projekt izgradnje preduzetničkih zona u jedinicama lokalne i županijske samouprave. Cilj projekta jest podsticanje i brža izgradnja preduzetničkih zona u funkciji ravnomernog razvitka Županije, bržeg rasta preduzetništva i povećanja zaposlenosti. Jednakim ulaganjima u preduzetničke zone Vlada županije stvara preduslove za uvođenje niza podsticaja za razvitak malog i srednjeg preduzetništva, prvenstveno putem pružanja olakšica preduzetnicima prilikom izgradnje poslovnih prostora na infrastrukturno opremljenom zemljištu (Prostorni plan Županije, 2013).

Na opštinskom nivou, pojedini centri moraju zadovoljavati funkcije u vidu vaspitanja i obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, određenog razvitka i koncentracije privrede, te ponude kulturnih i sportsko-rekreativnih usluga unutar granica vlastite opštine. Konkretnije, apsolutno minimalni sadržaji za svaki centar na nivou opštine trebali bi uključivati: dečji vrtić, osnovnu i srednju školu, dom zdravlja i socijalnu službu, biblioteku, pozorišnu i/ili bioskopsku dvoranu, sportsko-rekreativnu, kao i javnu zelenu površinu. Dalji razvitak ovih naselja kao opštinskih centara nužno povlači za sobom i dalje jačanje njihovih javnih, kulturnih, sportskih i privrednih sadržaja.

Sekundarnim centrima mogu se smatrati naselja, koja poseduju osnovnu školu s osam razreda, a trebalo bi težiti i razvitku primarne zdravstvene zaštite u vidu ambulante te određenih kulturnih i sportskih sadržaja. Sekundarni centar se također mora nalaziti uz neku od važnijih županijskih komunikacija kojima su povezana opštinska središta, međusobno ili s centrima van Županije. Glavna funkcija sekundarnih centara u planerskom smislu je da fokusiraju urbanizaciju i izgradnju duž pojedinih saobraćajnih tokova.

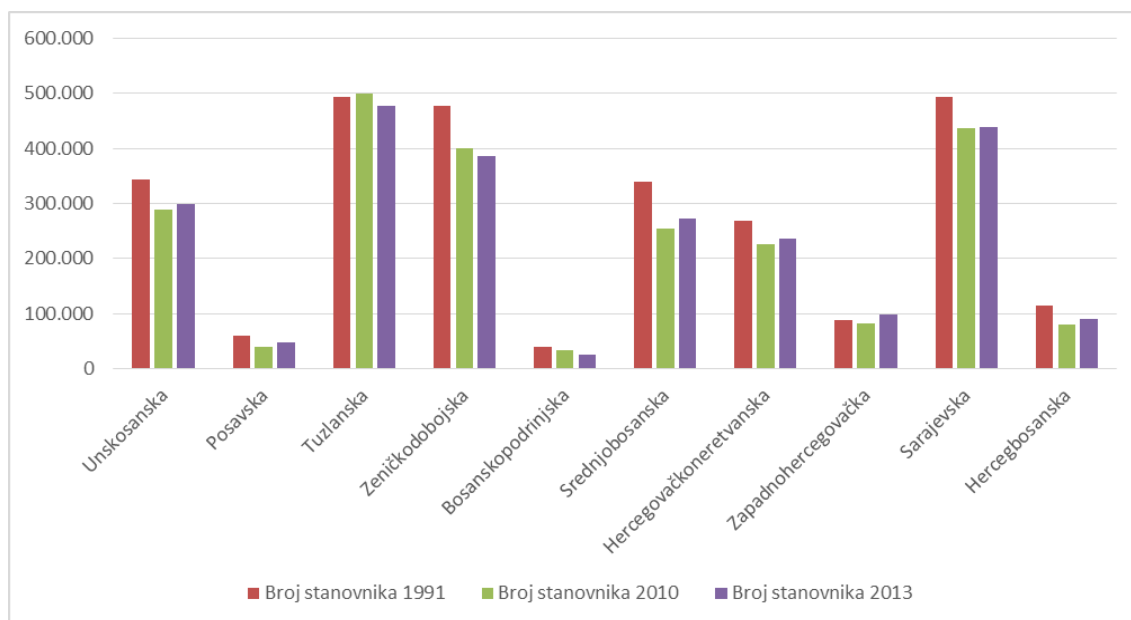
Najniži nivo centraliteta zahteva postojanje područne škole i mesne zajednice u naselju, te uslov da naselje broji 1000 stanovnika. Ovakva se naselja tada mogu smatrati tercijarnim centrima, koji oko sebe okupljaju zajednicu manjih sela i zaselaka. Funkcije takvih raštrkanih ruralnih aglomeracija, bez ikakvog centraliteta, sastoje se uglavnom od stanovanja i poljoprivrede, a potencijal za njihovo očuvanje leži u prvome redu u razvitku ruralnog i etno turizma.

Zapadnohercegovačka županija po površini je sedma (1.362,20 km²), a prema podacima 2013. godine po broju i gustini stanovnika je na osmom mestu u Federaciji (tabela 65, grafikon 34 i 35).

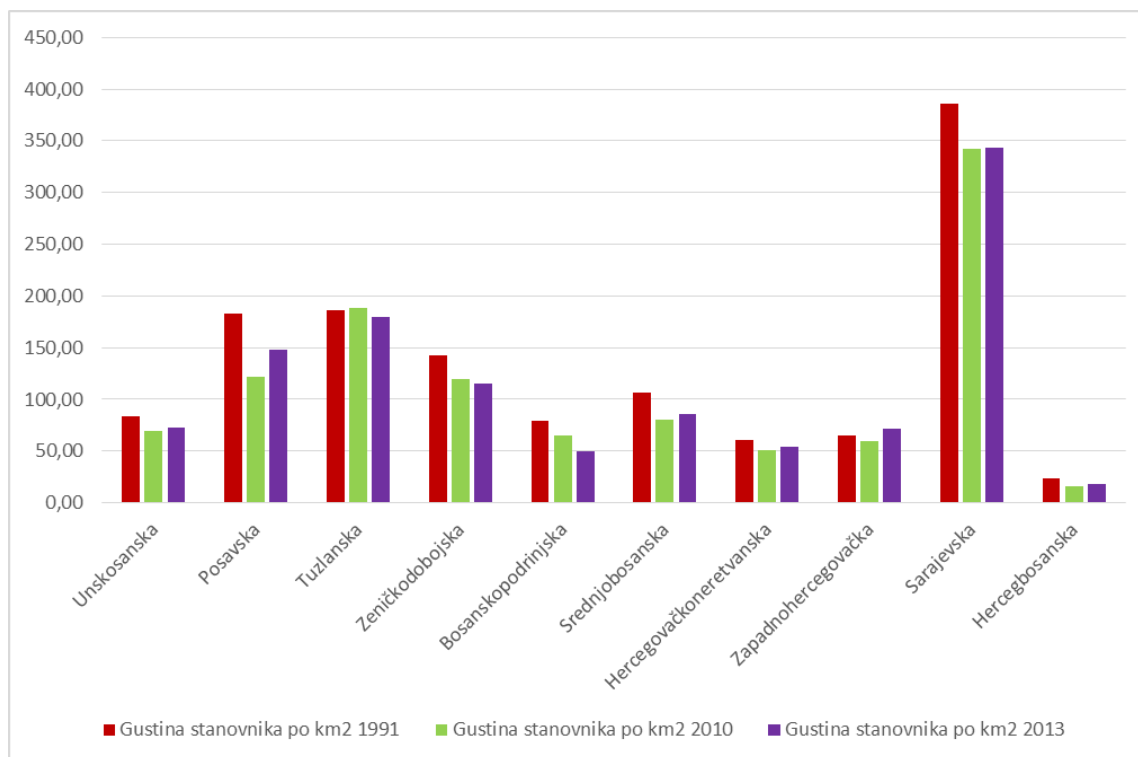
Tabela 65. Broj i gustina stanovnika pokantonima/ županijama u Federaciji Bosni i Hercegovini: 1991, 2010. i 2013. godine

Kanton/Županija	Površina km ²	Broj stanovnika			Gustina stanovnika po km ²		
		1991.	2010.	2013.	1991.	2010.	2013.
Unskosanska	4.125,00	343.317	287.869	299.343	83,23	69,79	72,57
Posavska	324,60	59.478	39.520	48.089	183,23	121,75	148,15
Tuzlanska	2.649,00	493.887	499.047	477.278	186,44	188,39	180,17
Zeničkodobojska	3.343,30	477.868	400.126	385.067	142,93	119,68	115,18
Bosanskopodrinjska	504,60	40.205	32.931	25.336	79,68	65,26	50,21
Srednjobosanska	3.189,00	340.072	254.572	273.149	106,64	79,83	85,65
Hercegovačkoneretvanska	4.401,00	267.590	225.268	236.278	60,80	51,19	53,69
Zapadnohercegovačka	1.362,20	88.992	81.433	97.893	65,33	59,78	71,86
Sarajevska	1.276,90	492.983	436.572	438.443	386,08	341,90	343,37
Hercegbosanska/Kanton 10	4.934,90	115.682	80.322	90.727	23,44	16,28	18,38
Ukupno Federacija BiH	26.110,50	2.720.074	2.337.660	2.371.603	104,18	89,53	90,83

Izvor: Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2012.

Grafikon 34. Broj stanovnika pokantonima/ županijama (izvor: Tabela 65)

Grafikon 35. Gustina stanovnika po kantonima/županijama (izvor: Tabela 65)

9. MOGUĆA REŠENJA DEMOGRAFSKIH PROBLEMA

U pojedinim slučajevima, na području Zapadnohercegovačke županije vredne poljoprivredne površine nepovratno su uništene. Isto tako, nije se vodilo mnogo računa o nosivosti prostora i popratnoj infrastrukturi te uslužnim servisima.

Mogućnosti opšteg društveno-ekonomskog razvitka Zapadnohercegovačke županije svakako treba posmatrati kroz prizmu osnovnih razvojnih ograničenja među kojima se posebno ističu pojedina prirodno-geografska obeležja prostora, te kroz uticaj dveju dominantnih demografskih procesa – depopulacije i starenja stanovništva – koji obeležavaju najveći deo Županije.

Kao najizglednije rešenje za, barem delimično rešenje problema depopulacije u Bosni i Hercegovine pa tako i u Zapadnohercegovačkoj županiji, nameće se osmišljavanje realno ostvarive i delotvorne populacione politike koja bi uključivala komponente pronatalitetne i redistribucijske populacione politike te eventualno mere selektivne imigracijske politike. Međutim, osmišljavanje delotvorne populacione politike vrlo je zahtevan poduhvat čije mere nisu uvek delotvorne i čiji rezultati nisu uvek onakvi kakvi se očekuju. Pri osmišljavanju populacionih politika svakako je potrebno analizirati iskustva drugih zemalja.

Društvene i ekonomske posledice rasta broja stanovnika prisilile su vlade brojnih država da usvoje različite populacione politike kako bi regulisale veličinu i raspored stanovništva; međutim, isto tako, brojne su visokorazvijene zemlje bile prisiljene sprovesti različite oblike pronatalitetne populacione politike zbog vrlo niskih stopa nataliteta i prirodnog priraštaja. Cilj pronatalitetne populacione politike jest povećati stope prirodnog priraštaja stanovništva kroz povećanje stopa nataliteta. Jedan od načina provođenja ove politike jest ograničavanje dostupnosti metoda kontrole fertiliteta (kontracepcijskih sredstava, dobrovoljnog prekida trudnoće) te pružanja finansijske pomoći i stvaranja društvenog okruženja koje prihvata velike porodice (Barrett, 1992).

Osim na povećanje broja stanovnika, država može uticati i na promenu preraspodele stanovništva unutar određene regije ili države u celini. Međutim, malo je zemalja koje su prihvatile eksplicitne politike o preraspodeli stanovništva, iako mnoge zemlje imaju ekonomske ciljeve koji indirektno utiču na razmeštaj. S druge strane, brojne zemlje Trećega sveta sve više primenjuju prisilne politike da bi izmjenile razmeštaj stanovništva. Mnoge vlade, posebno u razvijenim zemljama, indirektno utiču na razmeštaj stanovništva putem regionalnih razvojnih politika i planerskih regulativa.

Problem depopulacije i sprovođenja populacione politike u Zapadnohercegovačkoj županiji također zahteva aktivaciju tela lokalne uprave i samouprave. Teško je verovati da je demografska i privredna revitalizacija pojedinih brdskih naselja i naselja u planinskom delu moguća, jer takvu promenu trendova nije realno očekivati, stoga napore treba usmeriti na revitalizaciju onih naselja i područja koja imaju realne šanse i potencijale za oporavak. Isto tako, u ostvarenje pojedinih segmenata nacionalne populacione politike teško je verovati, posebno u značajniji povratak iseljeničtva kao i u finansijske mogućnosti države da ostvari sve navedene ciljeve.

Vrlo je teško postići ravnotežu između potrebe društveno-ekonomskog razvitka i optimalne nosivosti prostora. Uopšteno, za dalji razvitak privrede na području Županije potrebno je povećati broj poslovnih subjekata, pojednostaviti izdavanje dokumenata radi lakšeg otvaranja preduzeća, utvrditi načine finansiranja te definisati oblike podsticaja za pokretanje proizvodnje. U industrijskoj proizvodnji su neophodna ulaganja u razvitak postojećih industrijskih kapaciteta koja zapošljavaju veći broj radnika, posebno koje se odnose na proizvodnju metala i proizvoda od metala. Što se drugih sfera privrede tiče, Županija poseduje visoke potencijale za razvitak ekoturizma, što uključuje: planinski turizam, verski, kulturalni, seoski, pa i tranzitni turizam.

Težište privrednog razvitka zapadnohercegovačke županije treba da bude proizvodnja za izvoz i kao konkurencija delu uvožene robe, zatim uvođenje modernih tehnologija, korištenje lokalnih potencijala i proizvodnja koja će rezultirati većom finalizacijom proizvoda (prerađivački pogoni i hladnjače u poljoprivrednim krajevima, prehrambena industrija, drvna prerađivačka industrija u krajevima sa šumama, praćenje

lokalnih značajnijih preduzeća npr. industrije aluminijuma, potencijalne farmaceutske industrije bazirane na lekovitom bilju itd.).

Za Županiju će svakako od posebnog značaja biti ulaganja u energetske sektor (iskorištenje vodenih potencijala, energije vetra i sunca) te je potrebna transformacija metaloprerađivačke industrije u tom pogledu. Strateški cilj je uspostavljanje i razvitak pravno-institucionalnog okvira koji bi bio afirmativan prema korištenju obnovljivih izvora u proizvodnji energije⁷².

Ciljevi razvitka privrede u planerskom smislu moraju biti izvor za razvitak malog i srednjeg preduzetništva, kao glavnog nosioca razvitka Županije. Planom je za to potrebno oformiti privredne i poslovne zone kao izdvojene prostorne jedinice, specifične namene i dovoljne površine, na za to prikladnim lokacijama u krajoliku. Pri tom treba računati i s povećanjem postojećih kao i s planiranjem posve novih, a sve zajedno bi trebalo voditi ka povećanju broja poslovnih subjekata i ujedno većim mogućnostima otvaranja preduzetničkih objekata.

Privreda Zapadnohercegovačke županije još nije dostigla stanje razvitka 90-tih godina 20. veka, ali pokazuje vidne elemente napretka i pozitivnog rasta. Tendencije kretanja zaposlenosti u Županiji u skladu je sa procesom tranzicije društva i privrede, koja je pratila i značajne teškoće izazvane posledicama rata devedesetih godina, što je pogodovalo značajnom zamahu sive ekonomije. Deo radne snage prevremeno je povučen sa tržišta rada kroz programe prevremenih penzionisanja, ali i povlačenjem u skrivenu rezervu radne snage koja će se možda odmah aktivirati u privredno povoljnijim uslovima. Iako neprecizan, broj registrovanih nezaposlenih lica ipak je indikator trenutno raspoloživih neiskorištenih radnih resursa⁷³.

Za stvarnu sliku o tom problemu njima bi trebalo priključiti lica koja su još uvek u radnom odnosu, ali ne rade jer su na čekanju, i lica koja su prevremeno napustile posao

⁷² *Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, 2012.*

⁷³ *Isto*

zbog privrednih okolnosti. Istovremeno, obrazovni sastav nezaposlenih pokazuje veću zastupljenost stručnih kadrova, što posebno naglašava težinu problema neiskorištenosti ljudskih resursa, ali pokazuje i značajne potencijale za privredni razvitak na temelju njihova angažovanja. Koncentracija privrednih aktivnosti i stambenih objekata u gradovima i prigradskim naseljima na području Županije često za posledicu ima neracionalno korištenje prirodnih resursa i zagađenje, stoga se javlja potreba osmišljavanja i sprovođenja strategija koje bi uskladile privredni razvitak i zaštitu okoline.

Korištenje oraničnih površina bilo je nerentabilno, poljoprivreda je u potpunosti zavisila od prirodno-geografskih faktora, upotreba mehanizacije bila je na niskom nivou, a zemljišni posedi bili su dosta usitnjeni (Medin, 1957). Kraška polja na području zapadnohercegovačke županije po svom sastavu su dosta plodna no zbog svoje propusnosti i nedovoljno sistema za zalivanje poljoprivredna proizvodnja je gotovo nestala. Planinski prostori su tokom istorije najčešće funkcionisali kao periferija, a iscrpljivanjem njihove socioekonomske baze perifernost je još više došla do izražaja, posebno iz razloga što se istovremeno nisu sprovodile podsticajne mere koje bi zaustavile ili makar ublažile negativne trendove.

Područje Zapadnohercegovačke županije ne obiluje posebno vrednim prirodnim resursima za razvitak privrede. Osim boksita za proizvodnju aluminija na prostoru šire Hercegovine, a posebno u Županiji Zapadnohercegovačkoj, gotovo da i nema drugog rudnog bogatstva. Doduše, struktura privrede nije posebno povoljna, nije onakva kakva se želi, no u budućnosti će se morati privreda Županije restrukturirati ukoliko se želi zadržati stepen razvitka i uzlazni trend.

10. ZAKLJUČAK

Područje Bosne i Hercegovine, pa tako i Zapadnohercegovačke županije, tokom 20. veka zabeležilo je snažnu spoljašnju i unutrašnju migraciju koja je prvenstveno bila uzrokovana ekonomskim i političkim faktorima. Zbog agrarne prenaseljenosti, visokog prirodnog priraštaja seoskog stanovništva i krize u agrarnoj proizvodnji, kao i pogoršanja društveno-ekonomskih prilika stanovništvo je bilo primorano na iseljavanje. Otvaranjem jugoslavenskih granica 60-ih godina prošlog veka značajan broj stanovnika iz Bosne i Hercegovine, pa i stanovništvo Zapadnohercegovačke županije, odlučio se na odlazak na privremeni rad u inostranstvo koji se često pretvarao u trajno iselenje. Ubrzana deagrarizacija i deruralizacija u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svetskog rata nisu bili adekvatno praćeni otvaranjem novih radnih mesta u sekundarnim i tercijarnim delatnostima, što je rezultiralo velikom nezaposlenošću pa je stanovništvo bilo prisiljeno potražiti zaposlenje u evropskim zemljama na čijim tržištima rada je postojala potražnja za radnicima.

Društveno-ekonomske prilike u zemlji nakon Drugoga svetskog rata, podsticale su preseljenje iz pasivnih ruralnih krajeva u urbane centre. Usled iseljavanja mladog, radnoaktivnog stanovništva došlo je do nesrazmera između demografskih resursa u gradskim naseljima i ruralnim delovima. Navedena neravnoteža znatno je doprinela destabilizaciji i depopulaciji ruralnih krajeva Zapadnohercegovačke županije.

Savremene društveno-ekonomske promene u Zapadnohercegovačkoj Županiji odvijale su se u skladu s društveno-ekonomskim prilikama i dominantnim trendovima u čitavoj Republici Bosni i Hercegovini, ali i pod uticajem specifičnih regionalnih prilika. Sve te promene značajno su uticale na prostornu i funkcionalnu transformaciju naselja u Županiji. Među faktorima i procesima koji su imali ključan uticaj na fizionomsku i funkcionalnu transformaciju prostora svakako su, deagrarizacija, deruralizacija, rat 90-tih godina te razvitak sekundarnih i tercijarnih delatnosti. Najveći deo gradskih područja pod pritiskom je stanovništva i privrede na područjima cele Bosne i Hercegovine.

Koncentracija stanovništva i privrednih delatnosti u gradovima u početku je imala značajniji uticaj na socioekonomsko nazadovanje brdsko-planinskih područja, a kasnije se taj uticaj u znatnijoj meri proširio i na druga udaljenija naselja od centralnih. Brdsko-planinsko područje Zapadnohercegovačke županije je, posebno posle ratnih događanja, zabeležilo socioekonomsku regresiju koja se, kao i u slučaju nekih brdskih sela, ogledala u značajnim promenama krajolika. Istovremeno, krajolik se u skladu s privrednim napretkom centralnih naselja i depopulaciono menjao, drugačijim tempom i na drugačiji način.

Koncentracija privrednih aktivnosti, započela je nakon Drugoga svetskog rata i bila je usko povezana s povećanjem naseljenosti u područjima centralnih naselja. Okosnice privrednog razvitka u Zapadnohercegovačkoj županiji bila su centralna opštinska naselja: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg, koji su svojim ekonomskim i demografskim potencijalima znatno uticali na transformaciju ne samo planinskih već i brdskih područja. Izgradnja novih fabrika i preduzeća te saobraćajnica u gradovima, znatno je uticala na sam izgled gradova te njihovo širenje u prostoru. Industrijski razvitak i otvaranje novih radnih mesta bili su privlačan faktor za doseljavanje stanovništva iz brdskih delova, što se vidi i iz povećanja broja stanovnika u centralnim naseljima Županije.

Populacioni razvitak Zapadnohercegovačke županije u 20. veku može se podeliti na dve faze – prva faza trajala je do 70-ih, a druga od 1970-ih do danas. U prvoj fazi razvitka Županija je beležila stalan rast broja stanovnika, koji je prvenstveno bio rezultat pozitivnog prirodnog priraštaja. Rast broja stanovnika trajao je do 1971. godine, kada je pod uticajem industrijalizacije došlo do ruralnog egzodusa stanovništva. Nakon toga Županiju obeležava populacijska regresija, koja je u prvom redu uzrokovana negativnim migracijskim saldom. Depopulacija u planinskom i brdskom području Županije započela je već krajem 70-ih i s vremenom se sve više intenzivirala – samo u periodu 1971-1981. godine, Zapadnohercegovačka županija je izgubila 2644 stanovnika. Osnovni uzrok ovakvih razlika u demografskom razvoju sastavnih delova Županije je privredni razvitak

gradskih i prigradskih naselja s jedne strane te deruralizacija i deagrarizacija brdskoplaninskih naselja s druge strane.

Depopulacija većeg dela brdskih područja Zapadnohercegovačke županije beleži se i u periodu 1981-2011. godine kada su zbog društveno-ekonomskih faktora brdska područja dodatno gubila stanovništvo (5536 lica) na području Županije. Rezultati analize pokazali su da je u brdskim naseljima 90-tih nastupila ukupna depopulacija uzrokovana negativnim prirodnim priraštajem i negativnim migracijskim saldom u ovim delovima Županije u drugoj polovini 20. veka.

U periodu 1971-1991. godine preko 35% naselja u Zapadnohercegovačkoj županiji obeležavali su emigracijski tipovi opšteg kretanja, dok su imigracijski tipovi bili karakteristični samo za opštinske centre i prigradska naselja. Narednih decenija područje demografskog pražnjenja se povećalo. Na širenje depopulacionog područja svakako je ulogu u periodu od 1991-2011. godine, imao i rat 90-ih godina 20. veka, što je rezultiralo demografskim pražnjenjem tog područja. Od 1971. do 2011. godine Zapadnohercegovačka županija iseljavanjem je izgubila 7143 stanovnika, što znači da je iseljavanjem izgubljeno nešto više od najvećeg naselja u Županiji - centralnog naselja Širokog Brijega (6886 stanovnika, 2011).

Društveno-ekonomske prilike u zemlji nakon Drugoga svetskog rata, podsticale su preseljenje iz pasivnih ruralnih krajeva u urbane centre te u prigradska naselja. Usled iseljenja mladog, radnoaktivnog stanovništva došlo je do izrazitog nerazmera između demografskih resursa u prigradskim naseljima i u brdskim (ruralnim) delovima Županije. Navedena neravnoteža znatno je doprinela destabilizaciji i depopulaciji ruralnih krajeva.

Opadanjem intenziteta spoljnih migracija te polarizacijom društveno-ekonomskog razvitka, intenzivirala se unutrašnja migracija. Analiza migracijskih obeležja stanovništva Zapadnohercegovačke županije 2011. godine upućuje na zaključak da je unutaržupanijska migracija najznačajniji oblik migracije. Udeo starog stanovništva se udvostručio i tek je nešto manji od udela mladog stanovništva u posmatranom periodu. Nepovoljan učinak dugotrajne depopulacije i znatnijeg smanjenja nataliteta na starosni sastav stanovništva beleži se u većem delu Županije, posebno u brdskim područjima.

Posledice savremenih globalnih trendova su snižavanje mortaliteta i fertiliteta, produžetak životnog veka stanovništva i promene u starosno-polnom sastavu stanovništva. Za većinu depopulacionih ruralnih naselja u Županiji danas je karakterističan nizak udeo stanovništva u udajno-ženidbenoj starosti te nesrazmera po polu u istoj kohorti, što direktno utiče na bioreprodukciju stanovništva, odnosno na smanjenje rađanja. Takođe, prisutan porast koeficijenta maskuliniteta posledica je intenzivnijeg iseljavanja ženskog stanovništva na ovome području šta potvrđuje hipotezu o porastu koeficijenta maskuliniteta.

Promena aktivnosti stanovništva Županije u periodu 1971-2011. godine znatnim je delom bila rezultat demografskih, društvenih, ekonomskih i političkih promena koje su obeležile taj četrdesetogodišnji period. S obzirom na dominantne demografske trendove u Zapadnohercegovačkoj županiji može se pretpostaviti da će reprodukcija, odnosno obnavljanje, radne snage u budućnosti biti smanjeno. Naime, na navedenu će činjenicu uticati smanjenje stope prirodnog priraštaja stanovništva prisutno na području Zapadnohercegovačke županije, što znači da će se smanjenje broja mladih stanovnika negativno odraziti na obim radne snage. Istovremeno, starenje stanovništva takođe će uticati na smanjenje obima radne snage, ali i na povećanje broja lica s ličnim prihodom, tj. doći će do povećanja opterećenosti radnoaktivnog stanovništva starim stanovništvom. Ovaj će problem posebno doći do izražaja u narednih nekoliko godina kada u kohortama za penzionisanje uđu pripadnici tzv. baby boom generacije rođene nakon Drugoga svetskog rata. Starenje stanovništva posledica je smanjenog prirodnog priraštaja i emigracije stanovništva na području Županije šta potvrđuje navedenu hipotezu.

Posledica dosadašnjih političkih, društveno-ekonomskih i demografskih kretanja je dominacija pustošenja u velikom delu Županije (periferije i brdskih sela), posebno u manjim naseljima koja su ujedno i udaljena od centralnih naselja. Socijalni ugar ogleda se u povećanju broja nenastanjenih i napuštenih kuća te u zapuštanju nekad obrađenih poljoprivrednih površina koje sve više zarastaju u šikaru. Nijedno naselje u brdima 2011. godine nije dostiglo predratni broj stanovnika.

Do 1990. godine u pojedinim naseljima u brdskim krajevima zemljoradnja i stočarstvo bile su najznačajnije privredne delatnosti, dok su u drugima bili dopunske delatnosti. U svakom slučaju, ove su dve delatnosti bitno odredile društveno-ekonomski razvitak ovog dela Zapadnohercegovačke županije, ali i način života lokalnog stanovništva. Depopulacija na brdskom i planinskom području Zapadnohercegovačke županije ima negativne posledice na funkcije naselja te dolazi do zamiranja pojedinih privrednih delatnosti (zemljoradnje i stočarstva). U pojedinim naseljima je došlo do promene u njihovoj strukturi i obliku osnove naselja, a gotovo sva naselja imaju promene u fizionomiji. Osim izgradnje kuća za odmor, za transformaciju krajolika u brdsko-planinskim područjima značajnu ulogu imalo je i zapuštanje poljoprivrednih površina.

Usled sveprisutne deagrarizacije te preorijentacije na tercijarne delatnosti brojne brdske poljoprivredne površine obrasle su autohtonom vegetacijom. Preostale površine koje su nekad bile zasađene povrtnim kulturama više se ne koriste, jer se danas povrće najvećim se delom uzgaja za lične potrebe i to u okućnicama. Jedan od osnovnih razloga zapuštanja poljoprivrednih površina jest nemogućnost navodnjavanja, ekonomska neisplativost te nepovoljna starosna struktura stanovništva u kojoj prevladava staro stanovništvo koje je ekonomski neaktivno. Depopulaciju i izumiranje pojedinih naselja nije moguće zaustaviti, stoga nije realno očekivati njihov oporavak. S obzirom na savremene demografske trendove, velika je verovatnost da će naselja u brdsko-planinskim delovima Županije u potpunosti izumreti što potvrđuje hipotezu o izraženoj emigraciji stanovništva u ruralnim područjima.

Napuštanje stočarstva na najvećem delu brdskih prostora takođe je uticalo na menjanje izgleda krajolika. Zbog smanjenja ispaše, autohtona vegetacija sve više prekriva nekadašnja mesta za ispašu. Osim investicije za uzgoj pojedinih kultura (južni delovi Županije), ulažu se i određeni naponi za podsticanje razvitka stočarske proizvodnje, prvenstveno ovaca i koza. Uzgoj ovaca posebno je značajan u delovima Županije u kojima se zbog oskudice plodnog tla nije uspela značajnije razviti zemljoradnja. Orjentiranost stanovništva na uzgoj sitne stoke u brdskim područjima Županije vidljivo je i u krajoliku toga područja. Za razliku od brdsko-planinskog prostora i depopulacionih

delova u kojima je zbog napuštanja stočarstva došlo do obnavljanja autohtone vegetacije, u delovima u kojima je stočarstvo još uvek znatan izvor prihoda lokalnog stanovništva nije došlo do tako izrazite regeneracije autohtone vegetacije. Uprkos održavanju tradicije uzgoja duvana (opštine: Grude, Ljubuški i Široki Brijeg), postavlja se pitanje hoće li mlađe generacije nastaviti tu tradiciju svojih predaka.

Savremeni demografski procesi nisu uticali samo na prerasmeštaj stanovništva i njegov sastav, već i na transformaciju prostora, odnosno na povećanu izgradnju u prigradskom delu te napuštanje nekadašnjih poljoprivrednih i pašnjačkih površina. Zapadnohercegovačka županija primer je županije u kojoj se ogleda depopulacija ruralnih područja i rast centralnih gradskih naselja. U centralnim naseljima Zapadnohercegovačke županije (2011. godine) živi oko 25% stanovništva, i istovremeno se beleži isti procenat stanovnika u prigradskim naseljima, što je oko 50% stanovnika čitave Županije u odnosu na 1971. godinu kada je udeo gradskog stanovništva iznosio oko 11%. S druge strane, nešto više od 74 naselja ima manje od 500 stanovnika u brdskim naseljima šta potvrđuje hipotezu o rastu udela gradskog stanovništva na području Zapadnohercegovačke županije.

Zapadnohercegovačka županija zaista je dobar primer područja u kojem je polarizovan razvitak doveo do depopulacije pojedinih delova, posebno udaljenih, uglavnom brdskih sela, i koncentracije stanovništva u gradu kao i prigradskim naseljima, pa je stoga danas teško zaustaviti negativne trendove pada stanovništva koji su već decenijama prisutni na ovom području. Imigracijski tipovi opšteg kretanja karakteristični su uglavnom za gradska i prigradska naselja. Polarizovan razvitak je pogodovao privrednoj regresiji i depopulaciji ruralnih naselja te intenzivnom populacijskom i društveno-ekonomskom razvitku centralnih i prigradskih naselja.

Osim populacijskog rasta, gradski centri su beležili i prostorno širenje koje se nastavilo do danas. Osim izgradnje fabrika, malih i srednjih preduzeća na prostorno širenje gradova uticala je i povećana stambena izgradnja. Savremena privredna orijentacija pojedinih delatnosti je dodatno podstakla deagrarizaciju i deruralizaciju te narušavanje

prirodnih vrednosti putem nekontrolisane izgradnje stambenih objekata i porodičnih kuća, nedostatak infrastrukture te nekoordinacija među sektorima delatnosti.

Diskontinuitet u razvitku gradova zabeležen je nakon devedesetih godina prošlog veka lošom privatizacijom državnih preduzeća. Međutim, završetkom privatizacije otvaraju se privatne firme u centralnim i prigradskim naseljima na području Županije. Na transformaciju urbanog prostora u gradskim naseljima važan uticaj imalo je propadanje pojedinih državnih firmi, jer je rušenjem preduzeća stvoren prostor za izgradnju novih privatnih objekata. Dakle, urbani pejzaž gradskih i prigradskih naselja se menja zahvaljujući intenzivnoj stanogradnji, izgradnji trgovačkih centara te ostalih stambeno-poslovnih i drugih objekata.

Koncentracija stanovništva i privrednih delatnosti u gradskom i prigradskom području takođe je uticala na promenu krajolika, što se ogleda u intenzivnoj izgradnji objekata, saobraćajnica i ostale infrastrukture, prostornom širenju gradskih naselja te populacionom rastu. Gradske jezgre šire se prema susednim seoskim naseljima zbog doseljavanja stanovništva iz udaljenijih i perifernih delova opština. Gradnjom novih gradskih četvrti i premeštanjem industrijskih pogona na periferiju grada i susedna seoska područja, centralna naselja srastaju sa susednim selima.

Sva četiri gradska naselja na području Zapadnohercegovačke županije beleže prostorno širenje, gde u sastavu prednjači Široki Brijeg koji se širi prema naselju Lise (u potpunosti) i delom na susedna sela Knešpolje, Mokro, Oklaji i Trn, sa izgrađenim industrijskim zonama i povoljnim mestima za izgradnju objekata za stanovanje/porodičnih kuća, upravnih i stambenih zgrada (Trn). Centralno naselje Grude prostorno zauzima delove susednih seoskih naselja Dragićine i Ružića u kojima su smešteni industrijski pogoni i povoljni uslovi za stambenu gradnju. Prostorno širenje je vidljivo kod nizijskog naselja Ljubuški prema Humcu (u potpunosti) te delom na sela Mostarska Vrata, Predgrađe i Radišići u kojima je izmeštena industrija ljubuške opštine, i povoljni uslovi za stambenu izgradnju. Vidljivo prostorno širenje ima centralno naselje Posušje prema susednim selima Čitluk, Osoje i Rastovača, smeštanjem industrije i drugih proizvodno-trgovačkih delatnosti u navednim naseljima (uglavnom brdska naselja). U

početku je bila stihijska i nekontrolisana gradnja i širenje naselja, bez propratnih planskih dokumenata, a kasnije (od donošenja strateških dokumenata 2006. godine, za sve četiri opštine u Županiji), širenje gradskih jezgri lagano poprima elemente urbanističkih planova, upotpunjava se i rešava pravno-regulativnim putem. Urbane transformacije gradskih centara posledica su ekonomske transformacije prostora. Demografski procesi koji su se dešavali u Zapadnohercegovačkoj županiji uticali su na socio-ekonomsku, fizionomsku i funkcionalnu transformaciju gradskih naselja i pojedinih delova županije čime se potvrđuje hipoteza o urbanoj transformaciji na području Zapadnohercegovačke županije. Stihijska urbanizacija i izrazita polarizacija naseljenosti, neuravnotežena mreža naselja, nedostatak sveobuhvatne strategije privrednog i društvenog razvitka socio-demografski depresivnih područja, su vidljivi.

U velikoj meri lokalni privredni razvitak je intenzivan, sa stanovišta radne snage, i uglavnom se bazira na industrijama koje su usmerene na izvoz. S obzirom na rastuću konkurenciju koja dolazi iz azijskih zemalja, očito je da ovakvo stanje lokalnog privrednog razvitka ne može dugoročno biti održivo. Većina lokalnih preduzeća u poljoprivredno-prerađivačkom sektoru nema posla, dok sveukupan rezultat privrede opada. Poljoprivredna infrastruktura je zastarela, ispod kapaciteta, slabo integrisana, te joj nedostaje kvalitet i standardi. Kretanje broja nezaposlenih u budućem razvoju zavisiće od karakteristika i tempa razvitka privrednih aktivnosti na području Županije, ali i čitave Bosne i Hercegovine. Rešavanja problema nezaposlenosti u prvom je redu, ali ne i isključivo, u privrednoj, a potom i u demografskoj sferi. S obzirom na demografske i privredne karakteristike, visoka stopa nezaposlenosti još će dugo biti pratilac razvitka Zapadnohercegovačke županije.

11. LITERATURA

- Anderson, V. M. (2003): *The Role of Geomarketing in Promotion of Sustainable Development*, 5th International Conference on Ethics and Environmental Policies, Business Styles and Sustainable Development, Kiev.
- Andreoli, M., Colosimo V., Jussila, H. (2001.): *From economic marginality to the problems of "quality of life"*, u: *Globalization and Marginality in Geographical Space: Political, Economic and Social Issues of Development in the New Millenium* (ur. Heikki Jussila, Roser Majoral, Fernanda Delgado-Craividão), Ashgate, Aldershot – Burlington, pp. 175-192.
- Andelić, P., Andelić, T., Sivrić, M. (1999): *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, knj. 101, Mostar, pp. 297.
- Bailey, A. (2005): *Making Population Geography*, Hodder Arnold, London.
- Barrett, H. R. (1992): *Population geography (Conceptual Frameworks in Geography)*, Oliver & Boyd, London.
- Bešlagić, Š. (1971): *Stećci*, Katološko-topografski pregled, "Zavod za izdavanje udžbenika", Sarajevo.
- Brackett, J. W. (1968): *The evolution of Marxist theories of population: Marxism recognises the population problem*, *Demography*, br. 5, pp. 158-173.
- Bubalo-Živković, M., Kovačević, T., Ivkov, A. (2010): *Migration in the Former Yugoslav Republics, Migrations From and To Southeastern Europe*, Bologna: Longo Editore Ravenna.
- Clarke, J. I. (1965): *Population Geography*, Pergamon, Oxford.
- Clarke, J. (1995): *Population and the environment: complex interrelationships*, u: *Population and the Environment* (ur. Bryan Cartledge), Oxford University Press, Oxford-New York – Tokyo, pp. 6-31.

- Coleman, D., Salt, J. (1992.): *The British Population – Patterns, Trends, and Processes*, Oxford University Press.
- Crkvenčić, I. (1981): *Socijalnogeografski aspekti pojave ugara, odnosno neobrađenih oranica*, Geografski glasnik, 43, Zagreb, pp. 95-107.
- Cvitanović, A. (2002): *Geografski rječnik*, Hrvatsko geografsko društvo, Zadar
- Đurđev, B. S., Bubalo-Živković M., Ivkov-Džigurski A., Ivanović Lj. (2009): Majorities and minorities in former Yugoslav countries at turn of the 21st century, *Geographica Pannonica* 13, no. 4.
- Džeba, T. (2010): *Određivanje otjecanja u slivu Ričine, Suvaje i Matice*, Magistarski rad, Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split.
- Fuchs, R., Demko, G. (1978): The postwar mobility transition in Eastern Europe, *Geographical Review*, Vol. 68, pp. 171-182.
- Galić, A. (2008) “*Hidrogeološka istraživanja za potrebe izgradnje hidrotehničkih objekata u kršu zapadne Hercegovine*”, magistarski rad, Univerzitet u Tuzli
- Galić, A., Marinčić, J., Prskalo, M. (2008): *Kompleksna analiza značajki područja vodopada Kravice na rijeci Trebižat*, III kongres geologa BiH s međunarodnim učešćem, Neum.
- Galić, J. (2012): *Stanovništvo i naselja općine Široki Brijeg od 1948. do 2011. godine*, Suton, Široki Brijeg.
- Glamuzina, M. (1996): *Demogeografski aspekt nestajanja starih i stvaranja novih naselja u delti Neretve*, *Geoadria* 1, no. 1, Zadar, pp 59-72.
- Glamuzina, M., Glamuzina, N., Šiljeg, A. (2009): Demogeografski aspekti ruralnih dijelova srednjodalmatinske zagore, *Prvi međunarodni geografski znanstveni simpozij-Transformacija ruralnog područja u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku Uniju*, Kaštela.
- Jones, H. (1990): *Population geography*, 2. izdanje, Paul Chapman Publishing Ltd., London.
- Jurković, M. (1979): *Stanovništvo Ljubuškog*, Diplomski rad u rukopisu, PMF, Institut za geografiju, Novi Sad.

- Kaplan, H. (1996): *A theory of fertility and parental investment in traditional and modern human societies*, *Yearbook of Physical Anthropology*, vol. 39, pp. 91-135.
- Kosir, V. (1970): *Hercegovina prije sto godina (Šematizam fra Petra Bakule)*, Ziral, Mostar.
- Lajić, I. (1989): *Utjecaj društveno-ekonomskih i demografskih promjena na iseljavanje s dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća*, *Migracijske teme*, vol. 5, Zagreb.
- Lee, E. (1966): A theory of migration, *Demography*, br. 3, pp. 47-57.
- Livi Bacci, M. (2000): *The population of Europe: a history*, Blackwell Publishers, Oxford.
- Lovrić, LJ. (1984): *Historijat eksploatacije boksita u Hercegovini*, Energoinvest RO Aluminij Mostar, Mostar.
- Lukic, T., Stojavljevic, R., Đurđev, B., Nagy, I., Dercan D. (2012): Depopulation in the Western Balkan countries, *European Journal of Geography* 3, no. 2.
- Malthus, T. (1798): *An Essay on the Principle of Population*, (reprint, 1993.) (ur. Geoffrey Gilbert), Oxford University Press, Oxford.
- Marić, F. (1997): *Hrvati – Katolici u Bosni i Hercegovini između 1463-1995. godine prema crkvenim dokumentima*, Katehetski salezijanski centar, Zagreb.
- Markotić, A. (1973): *Stanovništvo zapadne Hercegovine 1948-1971. Prilog poznavanju socio-geografskih utjecaja na njegovu dinamiku i strukturu*, (magistarski rad), Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Markotić, A. (2006): *Iseljništvo općine Ljubuški*, Fram- Ziral, Mostar.
- Markotić, A. (2006a): Promejne u demografskoj slivi Širokog Brijega u 20. stoljeću, www.pobijeni.info/dokumenti/samostan/Brig/Promjene-demografske-slike.pdf, 21. 10. 2013.)
- Mendras, H. (1986): *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Globus, Zagreb.
- Mikulić, G. (2008): *Regija Hercegovina, Široki Brijeg- Zagreb*, pp. 32-45.
- Mikulić, G. (2013): *Županija Zapadnohercegovačka*, Grafotisak, Grude, pp. 72-90.
- Miller, G. T. (1998): *Environmental Science: Working With The Earth*, 7. izdanje, Belmont, CA, Wadsworth Publishing Co.

- Nejašmić, I. (1997): *Osnove opće geografije*, Školska knjiga, Zagreb.
- Nejašmić, I. (2005): *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
- Nosić, M. (2010): *Srednjovjekovni jezični spomenici ljubuškog kraja*, Maveda, Rijeka.
- Öberg, S. (1997): *Theories on Inter-Regional Migration: An Overview*, u: *People, Jobs, and Mobility in the New Europe* (ur. H. Blotevogel & A. J. Fielding), John Wiley & Sons, Chichester, pp. 3-22
- Papeš, J. (1999): *Izvišće o istražnim radovima za HE Vrelo Tihaljine*, (knjige A,B,C i D) Integra, Mostar.
- Pašlagić, E. (1960): *Antička naselja i komunikacije Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej- Sarajevo -posebno izdanje, Sarajevo.
- Petz, B. (2002): *Osnovne statističke metode za nematematičare*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2002.
- Predić, T., Lukić, R., Kusturić, T., Bukalo, E., Ćorić, R., Leko, M. (2002): *Agro-ekološko zoniranje BiH*, Zbornik sažetaka sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem „Agrar na pragu trećeg milenija“, Neum.
- Preston, S. H., Haines, M. R. (1991.): *Fatal Years: Child Mortality in Late Nineteenth-Century America*, Princeton University Press, Princeton.
- Riđanović, J. (1971): *Rasprostranjenost i geografske značajke voda na dinarskom kršu*, Geografski horizont, Zagreb.
- Riđanović, J. (1993): *Hidrografija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rogić, V. (1968): *Historijsko-geografska problematika urbane mreže Jugoslavije u odnosu na osobine njegovog suvremenog razvoja*, Cvijićev zbornik, vanserijsko izdanje, SANU, Beograd.
- Rogić, V. (1976): *Sociogeografski aspekt dinarskog krša, dinarskog kulturnog areala i dinarsko-brdsko-planinskog prostora*, Geografski glasnik, br. 38, Zagreb.
- Roglić, J. (1969): *Geografski aspekt dinarskog krša*, Zbornik radova Krš Jugoslavije, JAZU, Beograd, 6, 19-38.

- Roglić, J. (1954): *Polja zapadne Bosne i Hercegovine*, Geografsko društvo NR BiH, Sarajevo.
- Rotim, K. (1994): *Široki Brijeg*, monografija, Franjo Kluz, Omiš.
- Ruppert, K., Schaffer, F., Majer, J., Pasler, R. (1981): *Socijalna geografija*, Školska knjiga, Zagreb, pp. 159.
- Slišković, I. (1994): *On the hydrogeological conditions of Western Herzegovina (Bosnia and Herzegovina) and possibilities for new groundwater extractions*. *Geologia Croatica*, Zagreb 47: 221 – 231.
- Šimunović, V. (1997): *Centralitet naselja Zapadnohercegovačke županije* (magistarski rad), PMF, Zagreb.
- Šimunović, V. (2007): *Geomorfološke značajke prostora Županije Zapadnohercegovačke*, (doktorska disertacija), PMF, Zagreb.
- Weeks, J. R. (1999): *Population – An Introduction to Concepts and Issues*, 7. izdanje, Wadsworth Publishing Company, Belmont – Albany – Boston, p. 673.
- Wertheimer-Baletić, A. (1982): *Demografija: Stanovništvo i ekonomski razvitak*, II. Izmjenjeno i dopunjeno izdanje, Informator, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999): *Stanovništvo i razvoj*, Mate, Zagreb.
- Vresk, M. (2002): *Grad i urbanizacija – osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb.
- Woods, R. (1982): *Theoretical population geography*, Longman, London – New York.
- Woods, R. I. (1986): *Theory and methodology in population geography*, u: *Population Geography: Progress and Prospects* (ur. M. Pacione), Croom Helm, London – Sydney.
- Živković-Bubalo, M., Đurđev, B. S., Dragin, A. (2008): The ageing of Vojvodina's population between 1953 and 2002 with reference to middle adulthood and ageing indeks, *Geographica Pannonica* 12, no. 1. pp. 39-44.

IZVORI

- Digitalna ortofoto karta 1:5.000, Federalna geodetska uprava, Sarajevo, 2013.*
- Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.*
- Klimatološki podaci za period od 1961. do 1990. godine, Federalni hidrometeorološki zavod, Federacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.*
- Makroekonomski pokazatelji po kantonima za 2011. godinu, Federalni zavod za programiranje razvoja, Sarajevo 2012.*
(http://www.fzzpr.gov.ba/upload/file/dokumenti/makroekonomski_i_socioekonomski_pokazatelji/makroekonomski_pokazatelji_po_kantonima_2011.pdf, 04. 04. 2014.)
- Migracije stanovništva 2011. godine, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2012., podaci iz župa općine Široki Brijeg 2011. godine*
- Podaci župa Zapadnohercegovačke županije, 2011. godina*
- Popis stanovništva 1961. godine, Knjiga 12, Savezni zavod za statistiku, Sarajevo, 1965.*
- Popis stanovništva 1961. godine, Knjiga 13, Savezni zavod za statistiku, Sarajevo, 1965.*
- Popis stanovništva 1961. godine, Knjiga 15, Savezni zavod za statistiku, Sarajevo, 1965.*
- Popis stanovništva i stanova 1971., Savezni zavod za statistiku, Sarajevo, 1975.*
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1983.*
- Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Usporedni podaci 1971., 1981. 1991., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 1998.*
- Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 1999.*
- Preliminarni podaci, Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini, Statistički Bilten 195, Sarajevo, decembar/prosinac 2013.*
- Procjena broja stanovnika Federacije Bosne i Hercegovine (po starosti i spolu), po kantonima i općinama, stanje 30.06.2011. godine*
(<http://www.fzs.ba/saopcenja/2011/14.2.1.pdf>, 31. 05. 2014.)

Projecna prisutnog stanovništva na dan 30. juna 2010. godine, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.

Prostorna osnova općine Grude, u: Prostorni plan općine Grude za period 2009. do 2028. godine, Ministarstvo prostornog uređenja, resursa i zaštite okoliša Županije Zapadnohercegovačke, Zagreb, Mostar, Čitluk, 2012.

Prostorni plan općine Lištica – nacrt 1990. g., Zavod za urbanizam Sarajevo, 1990.

Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i zaštite okoliša Županije Zapadnohercegovačke, Zagreb/Mostar/Čitluk, 2012.

Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2012. do 2032. godine, Široki Brijeg, 2013.

Službeni list SR Bosne i Hercegovine, br. 24/86, 33/90, 32/91., Sarajevo, 1991.

Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 9/96, Sarajevo, 1996.

Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 14/04., Sarajevo, 2004.

Službeni popis stanovništva u Bosni i Hercegovini, 2013., Preliminarni rezultati po opštinama i naseljenim mestima u Federaciji Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine, Sarajevo, 2013.

Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.

Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2012.

Strategija razvitka općine Grude za razdoblje do 2015. godine, Županija Zapadnohercegovačka, Općina Grude, Grude, 2007.

Strategija razvitka općine Široki Brijeg za razdoblje od 2006. do 2015. godine, Široki Brijeg, 2006.

Strategija razvitka općine Posušje 2006-2012., Posušje, 2006.

Strategija ekonomskog razvitka općine Ljubuški za razdoblje od 2007. do 2012. godine, Ljubuški, 2007.

Studija razvoja poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, Asocijacija za ekonomski razvoj REDAH, Mostar, 2012.
(http://www.ric.redah.ba/pdf/poslovnzone/publikacije/studija_razvoja_poslovnih_zona_u_ZHZ.pdf, 04. 04. 2014.)

Široki Brijeg, Izmjene i dopune Urbanističkog plana, broj elaborata: 965, broj radnog naloga: 9446/1, Zagreb, 2000.

Topografska karta 1:25.000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1975.

Zakon o podeli teritorije NR BiH, Službeni list NR BiH br. 11, godina VIII, 1952. godine.

Zakon o utvrđivanju naseljenih mesta i izmenama u nazivima naseljenih mesta u određenim opštinama – pročišćeni tekst, Sarajevo, 1991.

Zapadnohercegovački kanton u brojkama, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2011.

Zapadnohercegovački kanton u brojkama, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2012.

URL :

URL 1 : <http://www.panoramio.com/photo/3683259> (10.10.2014.)

URL 2: <http://gigapan.com/galleries/10400/gigapans/126173> (10.10.2014.)

URL 3 : http://portal24h.ba/wp-content/uploads/2014/06/ljubuski21_203816.jpg
(10.10.2014.)

URL 4 :

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Panorama_grada_Grude.jpg
(10.10.2014.)

URL 5: <http://www.tz-sirokibrijeg.com> (10.10.2014.)

URL 6: http://www.sirokibrig.com/slike/2009/1/20090129_mostarsko_blato_3.jpg
(18. 12. 2014.)

URL 7: crometeo.net-Blidinje (15.05.2014.)

URL 8: <http://www.pticica.com/slike/slapovi-kravice/676123> (18.06.2014.)

URL 9: <http://www.panoramio.com/photo/5616861> (18. 06. 2014.)

URL 10: <http://www.fzs.ba/Bilten0312.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 11: <http://www.fzs.ba/Bilten0412.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 12: <http://www.fzs.ba/Bilten0512.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 13: <http://www.fzs.ba/Bilten0612.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 14: <http://www.fzs.ba/Bilten0712.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 15: <http://www.fzs.ba/Bilten0812.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 16: <http://www.fzs.ba/Bilten0912.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 17: <http://www.fzs.ba/Bilten1012.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 18: <http://www.fzs.ba/Bilten1112.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 19: <http://www.fzs.ba/Bilten1212.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 20: <http://www.fzs.ba/Bilten0113.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 21: <http://www.fzs.ba/Bilten0213.pdf> (28. 04. 2014.)

URL 22:

http://www.fzzpr.gov.ba/upload/file/dokumenti/arhiva_dokumenata/ostali_dokumenti/an_aliza_promjena_u_strukturi_stanovnistva_u_FBiH.pdf (18. 06. 2014.)

URL 23: <http://www.sirokibrig.com/slike/2008/2/20080214duhanska3.jpg> (24. 05. 2014.)

URL 24: <http://www.nekretnine365.com/nekretnine-bosna/listing--3476.html>

(28.04.2014.)

URL 25:

http://0.static.wix.com/media/2f88474e71dd976b03eb76ae5e218e4c.wix_mp_1024-W-POS. (20.04.2014.)

URL 26: <http://www.jabuka.tv/wp-content/uploads/2012/01/grafotisak-grude.jpg>

(18.06.2014.)

URL 27: <http://goo.gl/f2eF2S/feal-siroki-brijeg.jpg> (24.04.2014.)

12. BIOGRAFIJA

Jelica Galić (rođ. Šantić) rođena u Donjem Crnču 04.10.1956. godine od oca Jure i majke Blagice, opština Široki Brijeg. Osmogodišnju školu i gimnaziju završila u Širokom Brijegu. Diplomirala na studiju Politehnike, PF-a Univerziteta u Rijeci. Odbranila naučni magistarski rad 2012. godine na PMF-u, odsek za geografiju, Univerziteta u Mostaru. Nakon završenog studija radila u osnovnoj školi u Širokom Brijegu, gimnaziji i srednjoj strukovnoj školi. Stalno je zaposlena u Drugoj Osnovnoj školi u Širokom Brijegu. Od 2012. godine je Viši asistent, Univerziteta Hercegovina, Fakultet u Međugorju, FDMB-a. Udana i majka dvoje dece.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
PRIRODNO-MATEMATIČKI FAKULTET
DEPARTMAN ZA GEOGRAFIJU, TURIZAM I HOTELJERSTVO

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Mr Jelica Galić
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Milka Bubalo Živković, vanredni profesor, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematički fakultet, Univerziteta u Novom Sadu
Naslov rada: NR	Demografski problemi Zapadnohercegovačke županije i njihov uticaj na morfološko-funkcionalne promene naselja
Jezik publikacije: JP	Srpski/latinica
Jezik izvoda: JI	srp./ eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Zapadnohercegovačka županija/kanton
Godina: GO	2015.

Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	PMF, Trg Dositeja Obradovića 3, 21000 Novi Sad
Fizički opis rada: FO	9 poglavlja, 258 stranica, 22 slike, 35 grafikona, 65 tabela, 24 karte
Naučna oblast: NO	Geografija
Naučna disciplina: ND	Društvena geografija
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Zapadnohercegovačka županija, stanovništvo, razvitak, depopulacija, starenje stanovništva, morfološko-funkcionalne promene, demografija
UDK	
Čuva se: ČU	U Biblioteci Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu, Trg Dositeja Obradovića 3, 21 000 Novi Sad
Važna napomena: VN	Nema
Izvod: IZ	U radu se razmatraju demografski problemi regije Hercegovine s posebnim osvrtom na Zapadnohercegovačku županiju te njihov uticaj na morfološko-funkcionalne promene naselja (gradova s pripadajućim naseljenim mestima) u pedesetogodišnjem vremenskom periodu, s naglaskom za vremenski period od 1961. do 2011. godine. Područje koje se analizira u ovome radu odnosi se na područje koje je funkcionalno vezano za Zapadnohercegovačku županiju, jednu od deset kantona/županija u FBiH. Proučavani prostor obuhvata 100 naseljenih mesta (četiri gradska naselja). U radu se analizira demografski razvitak, te međusobna povezanost demografskog i socio-ekonomskog razvitka naselja na području Zapadnohercegovačke županije te funkcionalno-morfološke promene naselja. Zapadnohercegovačka županija tradicionalno je emigracijsko područje koje je već decenijama zahvaćeno procesom depopulacije. Šire je područje značajnije počelo izumirati nakon Drugog svetskog rata, dok su

	<p>gradski prostor i njegova okolina, inače centri imigracija, stvarali područja i žarišta ekonomskog i opšteg razvitka Zapadnohercegovačke županije. Depopulaciju je u naseljenim mestima planinskog dela Županije (brdski prostori) pratilo napuštanje tradicionalnih privrednih aktivnosti (u prvom redu zemljoradnje i stočarstva), došlo je do pojave socijalnog pustošenja, promena u krajoliku te izumiranja pojedinih naselja. Najznačajniji uticaj imali su znatno iseljavanje stanovništva u drugoj polovini 20. veka, direktne i indirektno posledice dvaju svetskih ratova, zatim različite epidemije, agrarna reforma, ekonomske krize koje su se u nekoliko navrata javljale tokom 20. veka. Tome su pridoneli i ostali faktori, kao što su ekonomska emigracija od sredine šezdesetih godina 20. veka, urbanizacija, industrijalizacija te snažan razvitak središnjih i prigradskih naselja. Deagrarnizacija i deruralizacija, tranzicija nataliteta, rat na području Bosne i Hercegovine u prvoj polovini devedesetih godina 20. veka, te neprimerena populaciona politika, ostavile su traga na ovim područjima. S obzirom na dominantne demografske trendove u Županiji može se pretpostaviti da će reprodukcija, odnosno obnavljanje radne snage u budućnosti biti smanjeno. Naime, na navedenu će činjenicu uticati smanjenje stope prirodnog kretanja stanovništva prisutno na području Zapadnohercegovačke županije već nekoliko decenija, što znači da će se smanjenje broja mladih stanovnika negativno odraziti na obim radne snage.</p> <p>Depopulacija ima negativne posledice na funkcije naselja te na morfologiju naselja. U pojedinim naseljima je došlo do promene u njihovoj strukturi i obliku osnove naselja, a gotovo sva naselja u Županiji imaju promene u fizionomiji.</p>
Datum prihvatanja teme od strane Senata: DP	30.01.2014.
Datum odbrane: DO	

<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: dr Branislav S. Đurđev, redovni profesor PMF-a, Novi Sad mentor. dr Milka Bubalo-Živković, vanredni profesor PMF-a, Novi Sad član: dr Anđelija Ivkov Džigurski, redovni profesor PMF-a, Novi Sad član: dr Tamara Lukić, vanredni profesor PMF-a, Novi Sad član: dr. Martin Glamuzina, vanr. prof. Odsjeka za geografiju, Univerzitet u Zadru</p>
---	---

University of Novi Sad

FACULTY OF SCIENCE

**DEPARTMENT OF GEOGRAPHY, TOURISM AND HOTEL
MANAGEMENT**

Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	
Author: AU	Jelica Galić, MSc
Mentor: MN	PhD Milka Bubalo Živković, Associate professor, Faculty Sciences, Novi Sad
Title: TI	Demographic Problems of West Herzegovina County and their impact on the morphological and functional changes of settlements
Language of text: LT	serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	

Publisher: PU	Author reprint
Publication place: PP	Square Dositej Obradovic 3, Novi Sad
Physical description: PD	9 Charpets / 258 Pages / 65 Tables / 24 Maps / 22 Pictures / 35 Graphs /
Scientific field SF	Geography
Scientific discipline SD	Social Geography
Subject, Key words SKW	West Herzegovina County, population, development, depopulation, aging of the population, morphological and functional changes, demography
UC	
Holding data: HD	Library, Department of geography, tourism and hotel management, University of Novi Sad, no.3 Dositej Obradovic, Square
Abstract: AB	<p>This paper discusses the demographic problems of the region Herzegovina with special reference to the West Herzegovina County and their impact on the morphological and functional changes of settlements (cities with the belonging populated areas) in fifty years time, with particular emphasis on the period from 1961 to 2011. The area that is analyzed in this paper refers to the area that is functionally related to the West Herzegovina County, one of ten cantons/counties in the Federation of Bosnia and Herzegovina. The studied area covers 100 settlements (four urban settlements). The paper analyzes the demographic development and interconnection of demographic and socio - economic development of settlements in the West Herzegovina County and functional and morphological changes of settlements.</p> <p>West Herzegovina County is a traditional</p>

	<p>emigration area that has been affected by the process of depopulation for decades. Wider area began depopulating after World War II, while the urban area and its surroundings, which are in fact immigration centers, were creating areas and foci of economic and general development of West Herzegovina County. Depopulation in settled places of mountainous part of the County (mountain areas) was followed by the abandonment of traditional economic activities (primarily agriculture and animal husbandry). There was considerable social fallow as well as changes in the landscape and the extinction of some settlements. The emigration in the second half of the 20th century, the direct and indirect consequences of the two world wars, then various epidemics, agrarian reform, economic crises that have occurred on several occasions during the 20th century had the most significant influence on the depopulation in this area. Some other factors, such as the economic emigration from the mid-sixties of the 20th century, urbanization, industrialization and a strong development of central and suburban areas, contributed to this as well. Deagrarianization and deruralization, fertility transition, the war in Bosnia and Herzegovina in the first half of the nineties of the 20th century and inadequate population policy made their mark in this area. Concerning the dominant demographic trends in the County it can be assumed that the reproduction or recovery of the labor force in the future will be reduced. Namely, this fact will be affected by reduction in the rate of natural population growth that has been present in the area of West County for several decades, which means that the reduction in the number of young</p>
--	---

	<p>people has a negative impact on the volume of the labor force.</p> <p>Depopulation has negative effects on the function of the village and the morphology of settlements. In some villages there is a change in their structure and form of the basics of the village, and almost all the villages in the County have a change in the physiognomy. The concentration of population and economic activities in urban and suburban area had also influence on the landscape change. Demographic processes, that have occurred in West County, affected the socio - economic, physiognomic and functional transformation of urban neighborhoods and some parts of the County.</p>
Accepted on Senate on: AS	30.01.2014.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>president: PhD Branislav Đurđev, Full professor, Faculty Sciences, Novi Sad</p> <p>mentor: PhD Milka Bubalo-Živković, Associate professor PMF, Faculty of Sciences, Novi Sad</p> <p>member: PhD Andjelija Ivkov-Džigurski, Full, Faculty of Sciences, Novi Sad</p> <p>member: PhD Tamara Lukić, Associate professor PMF, Faculty of Sciences, Novi Sad</p> <p>member: PhD Martin Glamuzina, Full professor, Faculty of Sciences, Zadar</p>